

Kint vagyunk a szemétkosárból?

Fejezetek a magyar pragmatikai kutatások történetéből*

1. Bevezetés. Átgondolva a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének felkérését, hogy tartsak közgyűlési előadást egy átfogó témáról, úgy döntöttem, hogy nem egy olyan konkrét kutatási kérdésről tartok előadást, amellyel mostanság foglalkozom, hanem inkább arra vállalkozom, hogy bepillantsak a magyar pragmatikai kutatások történetébe. A témaválasztásomat az motiválta, hogy a magyar pragmatikai kutatásoknak nemzetközi mércével nézve is született már annyi eredménye, hogy indokolt lehet egy ilyenfajta történeti számbavétel. Sőt, tanulmányom alcíme azt jelzi, hogy nem is lehetséges valamennyi magyar pragmatikai témájú kutatás bemutatása egy előadás, majd tanulmány keretei között, inkább csak néhány fontos fejezet felvillantására törekedhetek. A tanulmány főcíme, a Kint vagyunk a szemétkosárból? kérdés GERALD GAZDAR (1979) híres/hírheft metaforájára utal, amely szerint a pragmatika a szemantika szemétkosára. Egy szemétkosár-metaphora nem túl nagy presztízst biztosít annak a diszciplínának, amelyre alkalmazzák. Megjegyzendő, hosszú évekig a szemantika is szemétkosár volt, mégpedig a szintaxisé, ahogy azt JOSHUA BAR-HILLEL (1971) kijelentette. A címben, kissé provokatívan, azt a kérdést teszem fel, hogy továbbra is vonatkoztatható-e a szemétkosár-metaphora a pragmatika területére, vagy a jelenkori eredmények fényében a pragmatika már kikecmergett a szemétkosárból, és a szemantika, továbbá más nyelvészeti diszciplínák egyenrangú társává vált.

Mielőtt rátérek a magyar pragmatikai kutatások történetének tárgyalására, tanulmányom 2. részében a nyelvészeti pragmatika létrejöttéről és fejlődéséről szólok nagyon röviden annak érdekében, hogy megadjam azt a kutatási hátteret, amelynek kontextusában a magyar pragmatikai kutatások elindultak. A 3. részben a magyar pragmatikai kutatások kezdetéről, a 4. részben azok hazai és nemzetközi kiterjedéséről lesz szó. Az 5. részben a kutatások szervezeti hátterét mutatom be. Végül a 6. részben összegzés helyett válaszolok a címben feltett kérdésre.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. évre vonatkozó közgyűlésén, Budapesten, az ELTE BTK Kari Tanácstermében 2024. február 27-én. A tanulmány az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása című alprogramja támogatásával készült.

2. A nyelvészeti pragmatika létrejötte. A pragmatika tudományterülete a 20. század első harmadának a végén a szemiotikán, azaz az általános jelelméleten belül született meg. CHARLES MORRIS (1938) a szemiotika három ága között nevezte meg a pragmatikát mint a jelölő (jelhasználó) és a jel közötti kapcsolatot vizsgáló diszciplínát. A szemiotikai pragmatika fő kérdése az volt, hogy mire és hogyan használja a jelölő (jelhasználó) a jelet. A morrisi pragmatika fogalma azonban felvetett két problémát. Nem volt világos, egyrészt, hogy mit is jelent pontosan a jelhasználó és a jel közötti viszony, azaz a jelhasználat mely aspektusait (pl. biológiai, pszichológiai, kulturális, szociális) kell figyelembe venni a pragmatikai vizsgálatoknak, másrészt a pragmatikának a határai sem voltak egyértelműek a szemiotikán belül, főként a szemantikához képest (LEVINSON 1983: 1–2; NÉMETH T. 2006: 222).¹

MORRIS (1938) munkáját követően a pragmatika ún. kontinentális irányzatai, amelyeket főként az európai kutatók alakítottak ki és képviseltek (vö. pl. WUNDERLICH 1972; MEY 1993; VERSCHUEREN 1999; *Journal of Pragmatics* folyóirat 1977-től; *Handbook of Pragmatics* könyvsorozat 1995-től, International Pragmatics Association [Nemzetközi Pragmatikai Társaság] 1986-tól) nem láttak problémát abban, hogy a jelhasználat vizsgálata során figyelembe lehet venni antropológiai, szociológiai, pszichológiai stb. aspektusokat, továbbá a szemantika és a pragmatika közé sem tartották szükségesnek éles határt húzni. A jelhasználat kutatása során egy holisztikus, funkcionális szemléletű megközelítést tekintettek gyümölcsözőnek. Ugyanakkor a pragmatika ún. anglo-amerikai használata (LEVINSON 1983: 1–2; NÉMETH T. 2006: 222), amely főként a logikából és a nyelvfilozófia logikai pozitivistá irányzatából táplálkozott, pontosítani és szűkíteni kezdte a morrisi pragmatikafelfogást (vö. pl. CARNAP 1938; BAR-HILLEL 1954; MONTAGUE 1968) a logikai (formális) szemantika és a pragmatika közötti különbségtételre koncentrálna.

A nyelvfilozófiának a hétköznapi nyelvhasználattal foglalkozó ága, amely erős alternatívát nyújtott a logikai pozitívizmussal szemben, szintén a jelhasználat, mégpedig, ahogy az irányzat neve is jelzi, a hétköznapi kommunikációban zajló természetes nyelvi jelhasználat kutatása felé fordult, hozzájárulva ezzel a pragmatika fejlődéséhez (vö. pl. AUSTIN 1962; SEARLE 1969, 1979; GRICE 1957, 1975). A nyelvészeti pragmatika első elméleteit ebből az irányzatból kölcsönözte (KIEFER 1998: 314). A nyelvészeti pragmatika létrejöttéhez a nyelvfilozófia említett irányzatain kívül a nyelvhasználat társadalmi és kulturális vetületeit kutató szociológiai és antropológiai kutatások is hozzájárultak (NÉMETH T. – TÁTRAI 2013: 130).

A nyelvészeti pragmatika kibontakozásában egy, a nyelvészetben belüli fontos változás is közreműködött. A saussure-i (SAUSSURE 1967) – a nyelvet önmagában és önmagáért vizsgáló – szemlélet, továbbá a chomskyánus (CHOMSKY 1957, 1975) – a nyelvi rendszert autonómnak tekintő formális – megközelítés mellett az 1960–70-es évektől megerősödött az igény a nyelv társas működésének

¹ A szemantika és a pragmatika elhatárolásának kérdése hosszú évtizedekig fontos törekvés volt mind a (formális) szemantikában, mind a pragmatikában (vö. pl. GAZDAR 1979; LEECH 1983).

funkcionális leírására, illetve magának a nyelvhasználatnak a kutatására (NÉMETH T. 2006: 223; NÉMETH T. – TÁTRAI 2013: 130). Mindez oda vezetett, hogy a nyelvtudományban a formális elméletek túlsúlya megszűnt, és a funkcionális leírások teret nyertek. Ez utóbbiak egyik fő vonása az, hogy a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat szembeállítását elvetik, és a nyelvi rendszer működését annak használatából kiindulva magyarázzák (NÉMETH T. – TÁTRAI 2013: 131).

A pragmatikának mint önálló nyelvészeti diszciplínának a létrejötte tehát nyelvtudományon kívüli és belüli tényezők együttes hatásának tulajdonítható. (A pragmatikai kutatások tudománytörténeti kontextusának részletesebb, árnyaltabb tárgyalására l. NÉMETH T. – TÁTRAI 2013.)

Az új diszciplína első feladatai közé tartozott 1. tárgyának meghatározása, 2. alapelveinek tisztázása, 3. elméleti kereteinek kidolgozása és 4. intézményi, szervezeti háttérének a létrehozása. Ami az első kettőt illeti, ahogy láthattuk fentebb, a morrisi pragmatikafelfogást követően nem beszélhetünk egységes pragmatikaértelmezésről, továbbá a nyelvhasználat különböző aspektusait vizsgáló kutatók változatos alapelveket feltételeznek. A nyelvhasználat pragmatikai vizsgálatait tekintve, közös nevezőként három tényező emelhető ki: a kontextus szerepe, a cél- és intencióvezéreltség és a társasság. Az 1970–80-as évektől megszülető különböző elméleti keretek e három tényezőhöz hozzáteszik a maguk számára fontos újabb leírási szempontokat (vö. pl. kognitív, interkulturális, neurológiai szempontok). Szervezeti háttérként kiemelendő az International Pragmatics Association (Nemzetközi Pragmatikai Társaság),² amelyet 1986-ban alapítottak. A Társaság létrejöttét az 1980-as évek közepére kiszélesedett nemzetközi pragmatikai kutatások motiválták. A Társaság a pragmatikára a nyelvhasználat interdiszciplináris tudományként tekint, amely elsősorban funkcionális (kognitív, szociális és kulturális) perspektívát érvényesít a nyelvhasználat kutatásában. A Társaság célja egyrészt az, hogy nemzetközi keretet biztosítson a nyelvhasználat kutatása során született eredmények megvitatására és összevetésére, másrészt stimulálja a pragmatika eredményeinek alkalmazását, és harmadrészt széles körben terjessze az elért eredményeket. Az újdonságok disszeminációját segítik a nemzetközi pragmatikai folyóiratok és könyvsorozatok, amelyeket lehetetlen felsorolni e cikk keretei között. Az első nemzetközi pragmatikai folyóirat, a *Journal of Pragmatics* viszont kiemelendő, hiszen 1977-ben indult, amikor a pragmatika még csak kezdeti meggyökerezni a nyelvészetben, és még korántsem volt elfogadott nyelvészeti diszciplína, ahogy azt GERALD GAZDAR (1979) e tanulmány Bevezetésében idézett szemétkosár-metaforája is mutatja. Bár a formális elméleti nyelvészetben a gazdari szemlélet komoly presztízsvesztést okozott a pragmatikának, a funkcionális és nem formális filozófiai megközelítések gyümölcsöző eredményeket hoztak, és a pragmatika az 1980-as évek közepére önálló, nemzetközi nyelvészeti diszciplínává nőtte ki magát.³

² Honlapja: <https://pragmatics.international> (2024. 08. 12.).

³ Meg kell jegyezni, hogy az 1990-es évektől a formális nyelvészetben is helyet talált magának a pragmatika, a szemantika és a pragmatika éles elkülönítése pedig meghaladottá vált.

3. A magyar pragmatikai kutatások kezdetei. A nyelvhasználat pragmatikai szempontú hazai kutatásainak elindulásában KIEFER FERENCnek tulajdoníthatunk úttörő szerepet. KIEFER nyomon követte a pragmatika létrejöttét és fejlődését a nemzetközi szinten mind a nyelvfilozófiában, mind a nyelvtudományban, sőt annak alakítója is volt. A jelentés kérdéseinek vizsgálatakor különös figyelmet fordított arra, hogy mi az, amit a szemantika kezelni tud, és mi az, amihez a pragmatikára van szükség, de nem húzott éles határt szemantika és pragmatika közé. KIEFER olyan jelenségeket is kutatott (vö. pl. partikulák, kérdő mondatok, helyzetmondatok, szemantika és pragmatika viszonya), amelyek a szemantika és a pragmatika határterületéhez tartoznak (KIEFER 1978, 1979, 1980, 1983, 1984, 2012). KIEFER nemcsak a kutatásaival járult hozzá a pragmatika magyarországi meghonosodásához, hanem közvetítő és szervező tevékenységével, személyes kapcsolataival is. 1977 szeptemberében Dobogókőn szervezett egy nemzetközi konferenciát *Speech Act Theory and Pragmatics* (Beszédaktus-elmélet és pragmatika) címmel, amelynek kettős célkitűzése volt. Egyrészt megvitatni a beszédaktus-elmélet legújabb fejleményeit, másrészt a szemantika és a pragmatika viszonyát tisztázni a szó szerinti és nem szó szerinti jelentések kérdéskörének vizsgálatával (SZABOLCSI 1978: 151). Az előadások témái többek között a közvetett beszédaktusokat, a beszédaktusok klasszifikációját, a beszédaktusok mögött meghúzódó mentális állapotokat, a perlokúciót és az eldöntendő kérdéseket érintették. A konferencia plenáris előadói JOHN SEARLE, ZENO VENDLER és DIETER WUNDERLICH voltak. Rajtuk kívül a konferencián olyan neves külföldi szakemberek adtak még elő, akik tevékenyen hozzájárultak a pragmatika nyelvészetben belüli megszilárdulásához: STEVEN DAVIS, HANS LIEB, ROLAND POSNER, BENOIT DE CORNILIER, PETR SGALL, IRENA BELLERT, GILLES FAUCONNIER, JENS ALLWOOD, MANFRED BIERWISCH, ANDRZEJ BOGUSLAWSKY, ROLAND HAUSSER. Továbbá egyetlen magyar előadóként: KIEFER FERENC. A konferenciáról írott rövid beszámolóját SZABOLCSI (1978: 52) azzal a gondolattal zárta, hogy a beszédaktus-elmélet és a pragmatika a nyelv funkcionális szemléletét közvetíti, amely ismét erőre kap a nyelvtudományban, de egy sokkal szigorúbb és elméletibb formában, amit valószínűleg üdvözölnek azok, akik elégedetlenek az elméleti orientátságú nyelvészettel. A konferencia előadásai alapján készült, válogatott tanulmányokat tartalmazó kötet 1980-ban jelent meg SEARLE, KIEFER és BIERWISCH (1980) szerkesztésében, és a pragmatika egyik sokat hivatkozott alapművévé vált.

KIEFER mellett PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS is sokat tett a pragmatika magyarországi kutatókkal való megismertetéséért. 1979-ben jelent meg az általuk szerkesztett *Beszédaktus–kommunikáció–interakció* című válogatás (PLÉH–TERESTYÉNI szerk. 1979). A kötet a nyelvhasználat kutatásának akkori legfontosabb eredményeit közlő tanulmányok fordításait tartalmazta, és három tematikus blokkban közölte a cikkeket. Az első blokk a Beszédaktus-elmélet és kommunikáció címet viselte, és JOHN. L. AUSTIN, JOHN. R. SEARLE, H. PAUL GRICE és PETER F. STRAWSON munkáit tartalmazta, azaz a beszédaktus-elmélet alapvetését, a grice-i interakcióelméletet és annak kritikáját. A második tematikus blokkot a szerkesztők a Nyelvi funkciók, előfeltevések és szerepek a közlésben

címmel látták el, és MICHAEL A. K. HALLIDAY, GORDON LAKOFF, VLADIMIR ANDREEVIČ ZVEGINCEV, CHARLES J. FILMORE, és DELL HYMES kapcsolódó tanulmányait válogatták bele. A harmadik tematikus blokkba tartozó írások szerzői a nyelvhasználatot pszichológiai és szociológiai szempontokat figyelembe véve kutatták, ezért kaphatta a blokk a Dialógusok és szövegek elemzése és szabályai szociológiai és pszichológiai perspektívában címet. A blokkban CHARLES O. FRAKE, PATRICK HENRY, SUSAN D. DUNCAN, SUSAN ERVIN-TRIPP és WILLIAM LABOV tanulmányai szerepeltek.

Meg kell említenünk egy másik fordításgyűjteményt is, mégpedig a PLÉH CSABA, SÍKLAKI ISTVÁN és TERESTYÉNI TAMÁS által szerkesztett Nyelv-kommunikáció–cselekvés című kötetet. Ez a tanulmánygyűjtemény először egyetemi jegyzetként látott napvilágot 1988-ban a Tankönyvkiadó gondozásában, majd később az Osiris Kiadó jelentette meg 1997-ben, és azóta több kiadást is megért. A gyűjtemény az egyetemi oktatás és a nyelvhasználat foglalkozó kutatások számára fontos alapcikkeket tartalmaz a beszédaktusok (JOHN L. AUSTIN, JOHN R. SEARLE, SUSAN ERVIN-TRIPP, HERBERT H. CLARK és THOMAS B. CARLSON cikkei), a pragmatikai megközelítésmódok (YEHOSHUA BAR-HILLEL, H. PAUL GRICE, PETER F. STRAWSON, JÜRGEN HABERMAS cikkei), az előfeltételek és következtetések (CHARLES J. FILLMORE, KIEFER FERENC, VLADIMIR ANDREEVIČ ZVEGINCEV, STEPHEN C. LEVINSON, HERBERT H. CLARK cikkei), a diskurzuselemzés (WILLIAM LABOV és DAVID FANSHEL, EMANUEL A. SCHEGLOFF, DELL HYMES, CHARLES O. FRAKE cikkei) és a nyelvhasználat leírásával foglalkozó elméletek alkalmazásai (SUSAN ERVIN-TRIPP, PEG GRIFFIN és HUGH MEHAN, DAVID D. CLARKE és MICHAEL ARYGLE, JOHN DORE, ROM HARRÉ cikkei) témakörében.⁴

A szöveggyűjtemények jelentősége nemcsak abban áll, hogy a magyar nyelvészek hozzáférhettek a nyelvhasználat kutatásának nemzetközi eredményeihez, hanem abban is, hogy a fordítások révén elkezdett kialakulni a pragmatika magyar nyelvű terminológiája.

A fentebbi szerkesztői munkán túl PLÉH CSABA (1983, 1984) – KIEFER FERENC mellett – a magyar nyelvhasználati jelenségek kutatásának elindításában is közreműködött, az anaforaértelmezésben szerepet játszó szemantikai és pragmatikai tényezőket vizsgálta. Az 1980-as évek elején kezdett kutatásai elsőként mutatták ki, hogy az anaforaértelmezésben a grammatikai (szemantikai) szempontok mellett a pragmatikaiak is meghatározóak lehetnek, sőt a pragmatikai tényezők felül is írhatják a nyelvtan által elvárt interpretációkat (vö. pl. PLÉH 1998: 174–194). Az anaforaértelmezés vizsgálata kísérleti paradigmában zajlott, így tulajdonképpen a kísérleti pragmatika első magyarországi megnyilvánulásának is tekinthető.

Az első pragmatikai tankönyvben LEVINSON (1983) a pragmatika diszciplínájának körülhatárolásakor a diskurzuselemzést a pragmatika körébe tartozónak véli. A diskurzuselemzésbe a szóbeli diskurzusok és az írott szövegek vizsgálata egyaránt beletartozhat (NÉMETH T. 2006: 224). Az európai hagyomány a nyelv-

⁴ A PLÉH–SÍKLAKI–TERESTYÉNI által szerkesztett gyűjtemények (1988, 1997) a PLÉH–SÍKLAKI szerkesztette kötetben (1979) közölt tanulmányok mellett újabb cikkeket is tartalmaznak.

használat írott formáival, a szövegekkel való foglalkozás diszciplináját szöveg-tannak, szövegnyelvészetnek, szöveggrammatikának szokta hívni (vö. pl. DIJK 1972; DRESSLER 1978). LEVINSON véleményét osztva, a magyar pragmatikai kutatások indulásának tárgyalásakor érdemes figyelembe venni a diskurzuselemzés, illetve a szövegnyelvészet eredményeit. Így mindenképpen meg kell említenünk az 1970-es évek végének és a 80-as éveknek a szövegtani munkáit, mint például a SZATHMÁRI és VÁRKONYI szerkesztette kötetet (1979), BÉKÉSI IMRE (1982) és BALÁZS JÁNOS (1985) monográfiáit, illetve a RÁ CZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette tankönyvet (1983). Ezek a munkák szintén a nyelvhasználat vizsgálatára irányították a figyelmet. (A szövegtan mellett még a stilisztika, a retorika és a kommunikációkutatás is szerepet játszott abban, hogy a pragmatika diszciplínája létrejöhetett Magyarországon.)

4. A magyar pragmatikai kutatások kiszélesedése. Az előző részben említett alapokra támaszkodva, az 1990-es évektől beindulnak a pragmatikai kutatások Magyarországon, amiben annak is szerepe volt, hogy a pragmatika megjelent az egyetemi oktatásban. A Janus Pannonius Tudományegyetemen az 1980-as évek közepén SZÉPE GYÖRGY biztatására ANDOR JÓZSEF kezdte el a pragmatika tanítását. A József Attila Tudományegyetemen MALECZKI MÁRTA tartott egy előadást 1984-ben LEVINSON 1983-ban megjelent *Pragmatics* című tankönyve alapján, majd 1988-tól NÉMETH T. ENIKŐ indított pragmatika kurzusokat, és szisztematikusan felépítette a pragmatika oktatását az alapszinttől a doktori tanulmányokig. Az 1990-es években a nagy hazai egyetemeken szintén beépülnek a különböző pragmatikai kurzusok a tantervekbe valamennyi képzési szinten.

Ahogy a 3. részben említettem, KIEFER szervezői tevékenységével is segítette a pragmatikai kutatások meghonosodását és magyarországi terjedését. Az 1977-ben megrendezett dobogókői konferencia után KIEFER egy még sokkal nagyobb volumenű konferenciát is Magyarországra hozott, ezúttal Budapestre. 1995 és 1999 között KIEFER látta el a Nemzetközi Pragmatikai Társaság elnöki feladatait. 1999-ben megpályázta, hogy a Társaság soron következő nemzetközi konferenciáját Budapesten rendezhessék meg. A pályázat sikeres volt, 2000-ben a 7th International Pragmatics Conference (7. Nemzetközi Pragmatikai Konferencia) című konferenciára a világ pragmatikusai – több mint ezer kutató – Budapestre érkeztek. A konferencia szervezőbizottsága a hagyományoknak megfelelően egy nemzetközi és egy helyi szakemberekből álló csapatból tevődött össze. KIEFER volt a főszervező, aki a hazai szervezőbizottságba a következő kutatókat kérte fel: ANDOR JÓZSEF, KOMLÓSI LÁSZLÓ, KÖVECSÉS ZOLTÁN, NÉMETH T. ENIKŐ és PLÉH CSABA. A konferencia fő témája a kogníció és a nyelvhasználat kapcsolata volt, de a szokásoknak megfelelően a konferencia a Társaság szélesebb pragmatikaértelmezésébe beleillő többi téma számára is nyitott volt. A konferencia egyik plenáris előadója PLÉH CSABA volt, az előadásának a témája a konferencia fő témaköréhez illeszkedve a modularitás és a pragmatika kapcsolatával foglalkozott. PLÉHN kívül a konferencián 17 magyar előadó vett részt 13 előadással, és két magyar szervezésű panel is volt. A konferencia két, válogatott, lektorált tanulmányokat tartalmazó kötetének szerkesztésére JEF VERSCHUEREN, a Társaság főtítkára

NÉMETH T. ENIKŐT kérte fel (vö. NÉMETH T. ed. 2001a, 2001b). A konferencia nagy hatással volt a magyar pragmatikai kutatásokra. Egyrészt, a magyar, pragmatikával foglalkozó kutatók először vettek részt ilyen nagy számban a Társaság által szervezett nemzetközi konferencián, és mutatták be eredményeiket nemzetközi porondon. Másrészt, mivel KIEFER elérte, hogy a konferencia előadásait a hazai kutatók és egyetemi hallgatók regisztráció nélkül is látogathassák, rendkívüli lehetőség adódott a hazai kutatóknak arra, hogy első kézből értesüljenek a pragmatika legfrissebb, nemzetközi trendjeiről, eredményeiről, megismerkedjenek külföldi kutatókkal, kapcsolatokat építsenek.

Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy tovább bővüljenek az egyéni és csoportos kutatások a 2000-es évektől kezdődően. A hazai pragmatikai vizsgálatok elméleti megközelítései és kutatási témái nagyon színesek, illeszkednek a nemzetközi irányzatokhoz. E tanulmány keretei között nem vállalkozhatok arra, hogy kimerítően bemutassam a magyar pragmatikai kutatások által használt összes elméleti keretet és valamennyi kutatási témát, csupán ízelítőt adhatok belőlük. Az elméleti kiindulópontokat tekintve kiemelhetők például a filozófiai és formális megközelítések (vö. pl. TERESTYÉNI 1981; SZILI 2004; GYURIS 2009; MOLNÁR 2019) és a nyelvhasználat funkcionális és kognitív szemléletű leírásmódjai (vö. pl. TÁTRAI 2011, 2017), illetve ezek különböző kombinációi. A beszédaktus-elmélet, a grice-i és neogrice-i pragmatika, a relevanciaelmélet, az udvariassági/udvariatlansági elméletek, az interkulturális pragmatikai elméletek és a funkcionális kognitív pragmatika hazai művelői eredményeikkel jelentősen hozzájárultak a magyar nyelv kommunikatív használatának leírásához és magyarázatához.

A magyar kutatók által leginkább vizsgált témák közül tekintsük a következő válogatást:

- beszédaktusok (KÁRPÁTI ESZTER, KRÉKITS JÓZSEF, NAGY C. KATALIN, SUSZCZYNSKA MALGORZATA, SZILI KATALIN);
- diskurzusjelölők (ABUCZKI ÁGNES, DÉR CSILLA, FURKÓ PÉTER, KLEIBER JUDIT, SCHIRM ANITA, VASKÓ ILDIKÓ);
- nem szó szerinti jelentések (BIBOK KÁROLY, CSATÁR PÉTER, KÖVECSES ZOLTÁN, NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, NÉMETH ZSUZSANNA, SCHNELL ZSUZSANNA);
- manipuláció, verbális befolyásolás (ÁRVAY ANETT, FALYUNA NÓRA, SÍKLAKI ISTVÁN, VESZELSZKI ÁGNES);
- társalgás- és diskurzuselemzés (BORONKAI DÓRA, DÓLA MÓNIKA, HÁMORI ÁGNES, IVÁNYI ZSUZSANNA, KUNA ÁGNES, NÉMETH ZSUZSANNA, PAPP MELINDA, SZALAI ANDREA, UDVARDI ANNA, VARGA MARIANNA);
- kommunikációs és diskurzusműfajok (KUNA ÁGNES, PAP ANDREA, SIMON GÁBOR, TÁTRAI SZILÁRD, TOLCSVAI NAGY GÁBOR);
- deiktikus kifejezések (CSATÁR PÉTER, LACZKÓ KRISZTINA, TÁTRAI SZILÁRD, TÓTH ENIKÓ);
- megszólítások (DOMONKOSI ÁGNES, TÁTRAI SZILÁRD);
- perspektivikusság (NÉMETH T. ENIKÓ, TÁTRAI SZILÁRD);
- intenciók (ALBERTI GÁBOR, BÓDOG ALEXA, IVASKÓ LÍVIA, NÉMETH T. ENIKÓ, SCHNELL ZSUZSANNA);

- kontextus (BIBOK KÁROLY, NAGY C. KATALIN, TÁTRAI SZILÁRD);
- idézés (CSONTOS NÓRA);
- udvariasság (SUSZCZYNSKA MALGORZATA, KÁDÁR ZOLTÁN DÁNIEL)
- nyelvtan és pragmatika interakciója (BIBOK KÁROLY, GYURIS BEÁTA, MALECZKI MÁRTA, NÉMETH T. ENIKŐ);
- módszertani kérdések (KERTÉSZ ANDRÁS, NAGY C. KATALIN, NÉMETH ZSUZSANNA, NÉMETH T. ENIKŐ, RÁKOSI CSILLA, TÁTRAI SZILÁRD);
- kognitív- és neuropragmatikai témák (GYŐRI MIKLÓS, IVASKÓ LÍVIA, SCHNELL ZSUZSANNA, TÓTH ALINKA);
- történeti pragmatikai jelenségek (KOCSIS ZSUZSANNA, KUNA ÁGNES, NAGY C. KATALIN, NÉMETH LUCA ANNA, SÁROSI ZSÓFIA, SCHIRMANITA, VARGA MÓNIKA);
- ember-gép kommunikáció (ABUCZKI ÁGNES, BÓDOG ALEXA, HUNYADI LÁSZLÓ, NÉMETH T. ENIKŐ);

stb.⁵

A fentebbi témák vizsgálata változatos módszertannal zajlik, sőt a legtöbb vizsgálat többféle módszertant és többféle anyaggyűjtési eljárást alkalmaz. A kvalitatív és a kvantitatív módszerek egyaránt jelen vannak témától függően: a szóbeli és írásbeli korpuszok pragmatikai vizsgálata (l. pl. NÉMETH T. 1996; FURKÓ 2020a), gondolatkísérletek (l. pl. KERTÉSZ–KIEFER 2013; KERTÉSZ–RÁKOSI 2015), valódi kísérletek (l. pl. TÓTH–CSATÁR 2014; PAPP 2021), diskurzuskiegészítései tesztek (discourse completion test, l. pl. SZILI 2004; SUSZCZYNSKA 2010), introspekcióra támaszkodás (l. pl. BIBOK 2017a; VASKÓ 2012). A nyelvtudományban az utóbbi évtizedekben zajló adatvitához a hazai pragmatikusok is hozzászóltak mind tudományelméleti, mind tárgytudományos szinten. KERTÉSZ ANDRÁS, KIEFER FERENC és RÁKOSI CSILLA a gondolatkísérletek és valódi kísérletek viszonyát és a pragmatikában betöltött szerepét járták körül (KERTÉSZ–KIEFER 2013; KERTÉSZ–RÁKOSI 2015), NAGY C. KATALIN (2019) a történeti pragmatika adatfogalmának és módszertani kérdéseinek a tisztázásához járult hozzá, NAGY C. KATALIN, NÉMETH ZSUZSANNA és NÉMETH T. ENIKŐ több közös tanulmányukban foglalkoztak a különféle adatforrások integrálásának a lehetőségeivel a nyelvhasználat különféle jelenségeinek a vizsgálata során (l. pl. NAGY C. – NÉMETH – NÉMETH T. 2019; NÉMETH T. – NAGY C. – NÉMETH 2020). NEMESI ATTILA LÁSZLÓ (2010) és SIMON GÁBOR (2018) a nem szó szerinti jelentések kutatásakor felmerülő adatkérdéssel foglalkoztak, legújabban pedig, 2023 őszén az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Kutatóközpont Stíluskutató csoportja és az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Interkulturális nyelvészeti programja szervezett workshopot Pragmatics, Corpora, Methods: A workshop on using a corpus-based methodology in pragmatic research (Pragmatika, korpuszok, módszerek. Korpuszalapú módszerek a pragmatikában) címmel. A rendezvény célja az volt, hogy rámutasson

⁵ A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy az egyes kutatók munkáira külön-külön hivatkozzam. A kutatók publikációi megtalálhatók a honlapjaikon, az MTMT-ben, illetve a különböző egyetemi, kutatóintézeti adatbázisokban. A kutatási témák jól kereshetők a Pragmatika Centrum honlapján: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/themes> (2024. 08. 05.).

a pragmatikai kutatásokban a módszerek és a korpuszok jelentőségére. A rendezvény meghívott előadója ANDREAS H. JUCKER, a pragmatika nemzetközileg elismert kutatója, a Zürichi Egyetem professor emeritusa volt, aki egyike azoknak, akik a pragmatikában felvetették az adatkérdést (JUCKER 2009, 2018).

A hazai pragmatikai kutatásoknak – akárcsak a nemzetközieknek – fontos jellemzője az interdiszciplinaritás, amely a nyelvtudományon belüli, illetve kívüli területek nézőpontjainak az együttes figyelembevételét jelenti. A nyelvtudományon belüli interdiszciplinaritás a pragmatika esetében az ún. interfész pragmatikák létrejöttéhez vezetett. Például a morfológia és a pragmatika határterületén a morfopragmatikát KIEFER FERENC kezdeményezte a hazai kutatásokban (l. pl. KIEFER 2003), a lexikai szemantika és a pragmatika összekapcsolásában, azaz a lexikai pragmatika kidolgozásában pedig ANDOR JÓZSEF (2008) és BIBOK KÁROLY (2003, 2017b) játszott fontos szerepet. A pragmatika és a nyelvtudományon kívüli más diszciplínák érintkezési területein alakult ki a neuropragmatika (l. pl. LUKÁCS–PLÉH 2003; KISFÖLDI–IVASKÓ 2016; SCHNELL et al. 2016; SVINDT 2022), a komputációs pragmatika (HUNYADI 2011; NÉMETH T. 2011) vagy a szociopragmatika (SUSZCZYNSKA 2003, 2010; KÁDÁR–HAUGH 2013; KÁDÁR 2024) de idesorolhatjuk a multimodális kommunikáció vizsgálatát célzó empirikus társalgáselemzést is (HORVÁTH et al. 2023).

Végül meg kell említeni azt is, hogy a pragmatikai alapkutatások mellett alkalmazott pragmatikai kutatások is zajlanak, sőt translációs pragmatikáról is beszélhetünk hazai környezetben. Az utóbbi két kategóriába egyaránt beletartozik az egészségügyi kommunikáció elemzése (l. pl. KUNA–HÁMORI 2019; UDVARDI 2023; KUNA 2024a;), az afáziás betegek pragmatikai alapú terápiájának a kidolgozása (l. pl. IVASKÓ et al. 2016; MOLNÁR–TÓTH 2021), az ember-gép kommunikáció létrehozásával kapcsolatos kutatások (HuComTech-projekt),⁶ a bírósági kommunikáció vizsgálata (l. pl. VARGA 2021), az álhírek azonosítása (l. pl. MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program, Álhírek, általudományos nézetek nyelvészeti azonosítása című projekt).⁷ Továbbá a pragmatika kerekasztal 2023-ban az Interdiszciplináris, translációs és transzgenerációs pragmatika címet viselte, és előadásai mind-mind olyan kutatásokat mutattak be, amelyek nemcsak hogy alkalmazott kutatások, de kiemelt céljuk a kutatási eredmények társadalmi hasznosítása.⁸

A magyar pragmatikai kutatások eredményeinek első összefoglalása a NÉMETH T. ENIKŐ és BIBOK KÁROLY által szerkesztett Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20. kötete (2003). A kötet szerzői a lexikai pragmatika (BIBOK 2003), a helyzetmondatok (KECSKÉS 2003), a morfopragmatika (KIEFER 2003), a nem szó szerinti jelentések vizsgálata (NEMESI 2003), a manipuláció (ÁRVAY 2003), a konverzációelemzés (LERCH 2003), a neuropragmatika (LUKÁCS–PLÉH 2003),

⁶ Vezeti HUNYADI LÁSZLÓ, <https://btk.unideb.hu/humcomtech-kutatocsoport> (2024. 08. 12.).

⁷ Vezeti NÉMETH T. ENIKŐ, <http://enyik.szte.hu/index.php?lang=hu>, <https://www.alhirdetektor.hu> (2024. 08. 12.).

⁸ A rendezvény programja: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/hirek/682-11-pragmatika-kerekasztal-program> (2024. 08. 12.).

a beszédaktuselmélet (SUSZCZYNSKA 2003), a topikaktiválás és topikfolytonosság (TOLCSVAI NAGY 2003) és a nyelvhasználat elveinek vizsgálata (NÉMETH T. 2003) témakörében íródtak. A kötet nemzetközi szempontból is érdeklődésre tarthatott számot, ezért 2004-ben és 2005-ben az *Acta Linguistica Hungarica* két különszámot szentelt az eredmények bemutatásának, lehetővé téve, hogy a magyar fejlemények a nemzetközi pragmatikus közösség számára is elérhetővé váljanak (l. NÉMETH T. – BIBOK eds. 2004, 2005). 2004-ben megjelent SZILI KATALIN (2004) monográfiája a beszédaktusok elméletéről és annak alkalmazásáról a magyar nyelvhasználatban. SZILI monográfiája széles körben ismertté tette a beszédaktusok diskurzuskiegészítéses tesztekkel való vizsgálatát, elindítva azt a kutatási irányt, amely a különböző beszédaktusok empirikus vizsgálatát tűzte ki célul magyar anyagon. A KIEFER FERENC (2006) szerkesztette Magyar nyelv című kézikönyvben önálló fejezetet kapott a pragmatika (NÉMETH T. 2006), ami azt mutatja, hogy a kétezres évek közepére a magyar pragmatikai kutatások már számottevőek voltak. 2011-ben megjelent az első magyar nyelvű, bevezető jellegű pragmatikai tankönyv TÁTRAI SZILÁRD (2011) szerzőségével. A tankönyv a funkcionális kognitív szemléletű pragmatikai leírásba nyújt betekintést. TÁTRAI (2017) a 2011-es munkájában bemutatott funkcionális kognitív szemlélettel folytatta pragmatikai kutatásait, és a TOLCSVAI NAGY (2017) szerkesztette *Nyelvtan* című kézikönyvben közölt egy pragmatikáról szóló fejezetet. Így a NÉMETH T. (2006) által főként a filozófiai és elméleti pragmatikára alapozott kézikönyvfejezet és a TÁTRAI (2017) által publikált funkcionális kognitív szemléletű kézikönyvfejezet kiegészítette egymást.

Fontos mérföldkőnek számít a Magyar Nyelv folyóirat 2013-ban megjelent 2. száma, melynek pragmatika vonatkozású tematikus részét NÉMETH T. ENIKŐ és TÁTRAI SZILÁRD állította össze. A tematikus szám a 2012. május 15-én, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztálya és Magyar Nyelvi Szakosztálya által Pragmatikai kutatások Magyarországon címmel szervezett kerekasztal-beszélgetés anyagát tartalmazza. A kerekasztal-beszélgetés és a tematikus szám célja az volt, hogy lehetőséget biztosítson a Magyarországon pragmatikával foglalkozó kutatóknak arra, hogy szélesebb szakmai közönség előtt reflektáljanak pragmatikafelfogásukra, pragmatikai kutatásaik nyelvelméleti háttérfeltevéseire és a hozzájuk kapcsolódó módszertani kérdésekre, ütköztessék nézeteiket, továbbá megosszák egymással a pragmatika magyarországi jövőjéről alkotott elképzeléseiket. A kerekasztal résztvevői és a tematikus szám szerzői ANDOR JÓZSEF, BÓDOG ALEXA, CSONTOS NÓRA, FURKÓ PÉTER, GYURIS BEÁTA, IVASKÓ LÍVIA, NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, NÉMETH T. ENIKŐ, SZILI KATALIN és TÁTRAI SZILÁRD voltak. A kerekasztal jelentősége nemcsak az imént elmondottakban áll, hanem abban is, hogy ezen az alkalmon született meg a gondolat, hogy folytatni kellene az ilyen jellegű megbeszéléseket, és a magyarországi pragmatikai kutatásoknak érdemes lenne szervezeti háttérrel biztosítani (erről bővebben l. az 5. részt).

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara alapításának 100. évfordulójára tartott tudományos konferencián egy pragmatika szekció is szerveződött. Az ebben a szekcióban elhangzott előadások alapján készült tanulmányok 2015-ben láttak napvilágot a *Használat és hatás* című kötetben (BÓDOG et al. szerk.

2015), a szerzők: ANDOR JÓZSEF, ÁRVAY ANETT, BÓDOG ALEXA, CSATÁR PÉTER, KERTÉSZ ANDRÁS, KOMLÓSI BOGLÁRKA, NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, NÉMETH T. ENIKŐ, RÁKOSI CSILLA, SIMON GÁBOR, TÓTH ENIKŐ, VECSEY ZOLTÁN.

Az utóbbi években sorra jelentek meg pragmatikai témákkal foglalkozó, magyar nyelvű szerkesztett kötetek és monográfiák (l. pl. DÉR 2020; SCHIRM 2021; NEMESI 2022; CSONTOS 2023; DOMONKOSI 2024; KUNA 2024b), a folyóiratokban közölt tanulmányokat pedig lehetetlen felsorolni. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ elindított egy könyvsorozatot Pragmatika címmel a Loisir Kiadó közreműködésével, az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ szintén több kötetet adott ki, továbbá elindult a Jelentés és Nyelvhasználat című folyóirat 2014-ben, amely az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszékének és a Pragmatika Centrumnak a közösen gondozott folyóirata.⁹ Érdemes még kiemelni az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ hallgatói folyóiratát, az Ösvényeket, amely a tehetséggondozás szempontjából példaértékű.¹⁰

A magyar pragmatikai kutatások kiszélesedésével a kutatási eredmények egyre inkább megjelentek, megjelennek a nemzetközi szinten, a magyar kutatások integrálódnak a nemzetközi trendekbe. A vezető nemzetközi pragmatikai folyóiratok rendszeresen publikálják magyar kutatók cikkeit (pl. Journal of Pragmatics, Pragmatics, Journal of Historical Pragmatics, Corpus Pragmatics, Text and Talk, Contrastive Pragmatics, Intercultural Pragmatics). A nagy nemzetközi pragmatikai konferenciákon 1998-tól kezdődően (pl. International Pragmatics Conference [Nemzetközi Pragmatikai Konferencia], International Conference on Intercultural Pragmatics and Communication [Nemzetközi Konferencia az Interkulturális Pragmatikáról és Kommunikációról]) mindig vannak magyar előadók, egyre nagyobb számban. Nemzetközi folyóiratok és könyvsorozatok, kézikönyvek, kötetek szerkesztésében is jelen vannak magyar kutatók (pl. BARANYINÉ KÓCZY JUDIT, BIBOK KÁROLY, FURKÓ PÉTER, KÁDÁR ZOLTÁN DÁNIEL, NÉMETH T. ENIKŐ). Végül feltétlen meg kell említeni, hogy az utóbbi évtizedben számos, magyar szerző által írt monográfia jelent meg neves külföldi kiadóknál (l. pl. BARANYINÉ KÓCZY 2018; NAGY C. 2019; NÉMETH T. 2019; FURKÓ 2020b; NÉMETH 2021; KÁDÁR 2024).

5. A magyar pragmatikai kutatások szervezeti háttere. Ahogy az előző részben említettem, a 2012. májusi budapesti pragmatika témájú kerekasztal sikeressége vetette fel a gondolatot, hogy egyrészt legyenek a továbbiakban hasonló jellegű összejövetelek, másrészt hogy valamilyen szervezeti keretet kellene biztosítani a magyar pragmatikusoknak az egymással való hatékony és gyors információcserére. Ezt az igényt kielégítendő 2012. október 11-én a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kari Tanácsstermében megszervezték a második pragmatika tárgyú kerekasztalt, amelyen a résztvevők, azaz a Szegedi Tudományegyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Debreceni Egyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem, a Károli Gáspár

⁹ Elérhetősége: <http://www.jeny.szte.hu> (2024. 08. 12.).

¹⁰ Elérhetősége: <https://osvenyek.elte.hu> (2024. 08. 12.).

Református Egyetem, az Eszterházy Károly Főiskola és az MTA Nyelvtudományi Intézete pragmatikával foglalkozó jelenlévő kutatói megalapították a Pragmatika Centrum Országos Kutatóközpontot, székhelyéül a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karát jelölték ki, és a vezetésével NÉMETH T. ENIKŐT bízták meg.

A Pragmatika Centrum öt célt tűzött maga elé: 1. létrehozni a magyar, pragmatikával foglalkozó kutatók kutatói adatbázisát; 2. könyv- és folyóirat-adatbázist összeállítani az alapító szervezetek közreműködésével; 3. elindítani egy levelezőlistát, amelyen keresztül megvalósítható a gyors információcsere a kutatók között; 4. elősegíteni a kutatási együttműködések; 5. évente legalább egy szakmai összejövetelt szervezni.

A Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének közreműködésével még 2012-ben létrejött a Pragmatika Centrum honlapja, és elindult a levelezőlista.¹¹ Elkészült és folyamatosan bővül a kutatói adatbázis: jelenleg 58 kutató szerepel benne 138 kutatási témával; a kutatók 11 magyar kutatási helyen dolgoznak, az egyéni kutatások mellett 9 kutatócsoportban.¹² A kutatók és a kutatási témák leírása és a kereszthivatkozások lehetővé teszik a gyors eligazodást a hazai pragmatikai kutatásokban. A honlap és a levelezőlista profi üzemeltetésével a Pragmatika Centrum az 1., 3. és 4. célkitűzését teljesítette. A 2. célkitűzés, a könyv- és folyóirat-adatbázis létrehozása is folyamatban van. Az adatbázisban a Szegedi Tudományegyetemen és a Debreceni Egyetemen elérhető pragmatikai témájú könyvek és folyóiratok már megtalálhatók.¹³

Az 5. célkitűzés értelmében és az első két pragmatika tárgyú kerekasztal sikerességén felbuzdulva, hagyományt teremtve, minden évben más-más kutatói helyszínnel a Pragmatika Centrum és a fogadó kutatóhely közösen megszervezi a pragmatika kerekasztalt.¹⁴ A kerekasztalok témái vagy a rendező kutatóhely pragmatikai kutatásai köré szerveződnek, vagy tematikusak (vö. pl. pragmatika és szemantika a kognitív nyelvészetben, az irónia nyelvészeti kutatása, lexikai pragmatika, kísérletes pragmatika, történeti pragmatika).

A pragmatika kerekasztalok mellett, amelyek kötetlenebb formájúak, 2014-től a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszéke a Pragmatika Centrummal közösen Ujdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban

¹¹ A Pragmatika Centrum honlapja: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php>, <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/en> (2024. 08. 12.). A honlap és a levelezőlista gondozója SZÉCSÉNYI TIBOR, akinek a munkáját az utóbbi években MEZŐLAKI REGINA segíti. A Pragmatika Centrum e-mail címe: pragmatikacentrum@gmail.com; erre a címre lehet küldeni a levelezőlistára vagy a honlapra felteendő anyagokat.

¹² Kutatók: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/people>, kutatási témák: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/themes>, kutatóhelyek: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/groups>, kutatócsoportok: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/groups> (2024. 08. 12.).

¹³ Lásd a honlapon: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/books/konyvek>, <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/books/konyvgyujtemenyek>, <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/books/folyoiratok> (2024. 08. 12.).

¹⁴ Lásd a honlapon: <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/kerekasztal-2021> (2024. 08. 12.).

címmel konferenciát szervez minden év áprilisában. A konferencia a hazai szemantikai és pragmatikai kutatások legújabb eredményeinek a bemutatását célozza. Említést érdemel még két olyan rendezvény, amelynek a szervezésében nem vesz részt a Pragmatika Centrum, de a magyarországi pragmatikai kutatóknak fontos tudományos fóruma: az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Kutatóközpont konferenciái 2007-től kezdődően, illetve az Utak a nyelvhasználat kutatásában című konferencia 2023-tól kezdődően az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti Tudományos Diákköri Műhelye szervezésében.

A pragmatika kerekasztalokon és a konferenciákon a pragmatikai tárgyú, magyar nyelvű tanulmányok publikálási lehetőségeiről zajlott beszélgetések felvetették, hogy szükség van egy olyan magyar nyelvű online folyóírra, amely szemantikai és pragmatikai témájú tanulmányokat publikál.¹⁵ Így 2014-ben elindult a Jelentés és Nyelvhasználat című folyóirat, amely a Pragmatika Centrum és a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének a folyóirata.¹⁶ Jelenlegi szerkesztői: IVASKÓ LÍVIA, NÉMETH ZSUZSANNA, NÉMETH T. ENIKŐ és SZÉCSÉNYI TIBOR. (A folyóirat alapításakor a szerkesztők között volt MALECZKI MÁRTA is.) A technikai szerkesztésben VIRÁG NÁNDOR is részt vesz. A folyóirat olvasottsága kiemelkedő, eddig közel kétezer látogatója volt a folyóiratnak közel negyvenezres oldalmegtekintéssel. A folyóirat látogatói nemcsak magyarországi kutatók, hanem külföldiek is, például az USA-ból, Oroszországból, Kínából, Németországból, Angliából, Japánból, Brazíliából, Romániából, Szlovákiából, Hollandiából. A külföldi érdeklődés részben a tanulmányok angol nyelvű absztraktjainak, részben pedig a folyóirat nemzetközi indexálásának köszönhető. A folyóirat a MTMT-ben regisztrált, és szerepel az MTA Nyelvtudományi Bizottságának a folyóiratlistáján. A Scopusba való regisztrálása két év múlva lesz esedékes.

A hazai pragmatikai kutatások szervezeti kerete biztosításának csak az egyik eszköze a Pragmatika Centrum. 2012 decemberében a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályán belül megalakult a Pragmatika Tagozat, amelynek elnöke NÉMETH T. ENIKŐ, titkára TÁTRAI SZILÁRD. A Pragmatika Tagozat szorosan együttműködik a Pragmatika Centrummal, részt vesz a pragmatika kerekasztalok és az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban című konferenciasorozat szervezésében, ezenkívül önállóan is szervez előadásokat a Magyar Nyelvtudományi Társaság keretei között.

6. Összegzés helyett. A 2. részben, a pragmatikának mint önálló nyelvészeti diszciplinának a kialakulását tárgyalva az új diszciplína első feladataiként az alábbiakat neveztem meg: 1. tárgyának meghatározása, 2. alapelveinek tisztázása, 3. elméleti kereteinek kidolgozása és 4. intézményi, szervezeti háttérének a létrehozása. A tanulmány 3., 4. és 5. része, amely a magyar pragmatikai kutatások kialakulásával, kiszélesedésével és szervezeti háttérével foglalkozott, bemutatta azt is, hogy a hazai pragmatikusok szintén elvégezték ezeket a feladatokat, a hazai pragmatikai kutatások önálló nyelvészeti diszciplinába rendeződtek. Bár nincsen

¹⁵ A magyar kutatók nem húznak éles határt szemantika és pragmatika közé.

¹⁶ Elérhetősége: <http://www.jeny.szte.hu> (2024. 08. 12.).

egységes pragmatikafelfogásuk, többféle alapelvet és elméleti keretet használnak, változatos módszertannal dolgoznak, a magyar pragmatikával foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy az egyes megközelítéseknek nincsen kizárólagossága a nyelvhasználat pragmatikai kutatásában, a különböző nézőpontok kiegészítik egymást, a különféle elméleti keretek és módszertanok más-más nyelvhasználati jelenségek elemzésére és magyarázatára alkalmasak, továbbá többféle megközelítés egyszerre is gyümölcsöző lehet a pragmatikai kutatásokban. A pragmatika kerekasztalok és az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban című konferencia előadásai és vitái nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a pragmatikával foglalkozó kutatók párbeszédet folytassanak egymással.

A címben feltett kérdésre a magyar pragmatikai kutatások ismeretében igennel válaszolhatunk: kint vagyunk a szemétkosárból. A szemétkosár-metaphora a pragmatika területére már nem alkalmazható, az elért eredmények fényében a pragmatika kikecmergett a szemétkosárból, és a szemantika, továbbá más nyelvészeti diszciplínák egyenrangú társává vált.

Kulcsszók: szemiotika, pragmatika, nyelvhasználat, nyelvfilozófia, funkcionális kognitív pragmatika, nyelvtan és pragmatika interakciója.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR, JÓZSEF 2008. On the role of frame-based knowledge in lexical representation In: ROSSINI FAVRETTI, REMA ed., *Frames, Corpora, and Knowledge Representation*. University of Bologna, Bologna. 53–78.
- ÁRVAY ANETT 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 11–35.
- AUSTIN, JOHN L. 1962. *How to do things with words*. Oxford University Press, Oxford.
- BALÁZS JÁNOS 1985. *A szöveg*. Gondolat, Budapest.
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT 2018. *Nature, Metaphor, Culture. Cultural Conceptualizations in Hungarian Folksongs*. Springer-Verlag Singapore, Singapore. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-5753-3>
- BAR-HILLEL, JOSHUA 1954. Indexical expressions. *Mind* 63: 359–379. <https://doi.org/10.1093/mind/LXIII.251.359>
- BAR-HILLEL, JOSHUA 1971. Out of the pragmatic waste-basket. *Linguistic Inquiry* 2: 401–407.
- BÉKÉSI IMRE 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BIBOK KÁROLY 2003. A szójelentés lexikai-pragmatikai megközelítése. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 37–77.
- BIBOK KÁROLY 2017a. Az eszköz–alany váltakozás lexikai pragmatikai keretben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 4: 35–49. <https://doi.org/10.14232/jeny.2017.1.3>
- BIBOK KÁROLY 2017b. *Szójelentés. A lexikai szemantikától a lexikai pragmatika felé*. Loisir Kiadó, Budapest.
- BÓDOG ALEXA – CSATÁR PÉTER – NÉMETH T. ENIKŐ – VECSEY ZOLTÁN szerk. 2015. *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Loisir Kiadó, Budapest.

- CARNAP, RUDOLPH 1938. Foundations of logic and mathematics. In: NEURATH, OTTO – CARNAP, RUDOLPH – MORRIS, CHARLES W. eds., *International Encyclopedia of Unified Science* I. Chicago University Press, Chicago. 139–214.
- CHOMSKY, NOAM 1957. *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague. <https://doi.org/10.1515/9783112316009>
- CHOMSKY, NOAM 1975. *Reflections on Language*. Pantheon Books, New York.
- CSONTOS NÓRA 2023. *Az idézés működése a magyar nyelvben. Funkcionális kognitív közzelítés*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-069-3>
- DÉR CSILLA ILONA 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- DIJK, TEUN VAN 1972. *Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110804263>
- DOMONKOSI ÁGNES 2024. *A megszólítás gyakorlatai. Tegezés, magázás, szólítás a társas viszonyok alakításában*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest.
- DRESSLER, WOLFGANG U. Hrsg. 1978. *Textlinguistik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- FURKÓ PÉTER 2020a. Néhány hasznos korpusznyelvészeti eszközről a diskurzusjelölőkutatás szemszögéből. In: KOVÁCS TÍMEA – ADORJÁN MÁRIA szerk. *Korpusznyelvészet és nyelvi közvetítés*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 45–56.
- FURKÓ, PÉTER 2020b. *Discourse Markers and Beyond. Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices across Genres and Languages*. Palgrave Macmillan, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-37763-2>
- GAZDAR, GERALD 1979. *Pragmatics. Implicature, presupposition and logical form*. Academic Press, New York.
- GRICE, H. PAUL 1957. Meaning. *The Philosophical Review* 66/3: 377–388. <https://doi.org/10.2307/2182440>
- GRICE, H. PAUL 1975. Logic and conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. eds., *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York. 41–58. https://doi.org/10.1163/9789004368811_003
- GYURIS, BEÁTA 2009. *The Semantics and Pragmatics of Contrastive Topic in Hungarian*. Lexica Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH VIKTÓRIA – DÉR CSILLA ILONA – HÁMORI ÁGNES – KREPSZ VALÉRIA szerk. 2023. *Empirikus társalgáskutatás Magyarországon*. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- HUNYADI LÁSZLÓ 2011. Multimodal Human-Computer Interaction Technologies. Theoretical Modeling and Application in Speech Processing. *Argumentum* 7: 240–260.
- IVASKÓ LÍVIA – TÓTH ALINKA – JAKAB KATALIN – VÉCSEI LÁSZLÓ 2016. A „Beszélék, hogy beszéljek!” afáziaterápiás eljárás magyar kidolgozásáról. *Rehabilitáció*. (A Magyar Rehabilitációs Társaság folyóirata) 26: 188–194.
- JUCKER, ANDREAS H. 2009. Speech act research between armchair, field and laboratory. The case of compliments. *Journal of Pragmatics* 41: 1611–1635. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.02.004>

- JUCKER, ANDREAS H. 2018. Data in pragmatic research. In: JUCKER, ANDERAS H. – SCHNEIDER, KLAUS P. – BUBLITZ, WOLFRAM eds., *Methods in Pragmatics*. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 3–36. <https://doi.org/10.1515/9783110424928-001>
- KÁDÁR, ZOLTÁN DÁNIEL 2024. *Ritual and Language*. Cambridge Assessment, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108624909>
- KÁDÁR, ZOLTÁN DÁNIEL – HAUGH, MICHAEL 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139382717>
- KECSKÉS ISTVÁN 2003. Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmodell segítségével. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 79–105.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – KIEFER FERENC 2013. From thought experiments to real experiments in pragmatics. In: CAPONE, ALESSANDRO – LO PIPARO, FRANCO – CARAPEZZA, MARCO eds., *Perspectives on Philosophy and Pragmatics*. Springer, Berlin–Heidelberg–New York. 53–86. https://doi.org/10.1007/978-3-319-01011-3_3
- KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA 2015. Gondolatkísérletek és valódi kísérletek a pragmatikában: két esettanulmány. In: BÓDOG – CSATÁR – NÉMETH T. – VECSEY szerk. 2015: 81–122.
- KIEFER, FERENC 1978. Review of Jens Allwood’s *Linguistic Communication as Action and Cooperation. A Study in Pragmatics*. *Journal of Pragmatics* 2: 293–304.
- KIEFER, FERENC 1979. What do conversational maxims explain? *Linguisticae Investigationes* 3: 57–74. <https://doi.org/10.1075/li.3.1.04kie>
- KIEFER, FERENC 1980. Yes-No Questions as Wh-Questions. In: BIERWISCH, MANFRED – KIEFER, FERENC – SEARLE, JOHN R. eds., *Speech Act Theory and Pragmatics*. Springer, Dordrecht. 97–119. https://doi.org/10.1007/978-94-009-8964-1_5
- KIEFER FERENC 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: RÁCZ–SZATHMÁRI szerk. 1983: 203–230.
- KIEFER, FERENC 1984. Szemantika vagy pragmatika? *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 5–22.
- KIEFER FERENC 1998. A nyelvtudomány távlatai: helyzetkép és előrejelzés. *Magyar Tudomány* 43: 306–317.
- KIEFER FERENC 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 109–128.
- KIEFER, FERENC 2012. Some observations on the Hungarian adverbial particle *majd*. *Acta Linguistica Hungarica* 59: 427–438. <https://doi.org/10.1556/ALing.59.2012.4.2>
- KIEFER FERENC szerk. 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISFÖLDI ZSÓFIA – IVASKÓ LÍVIA 2016. Pragmatic disorders in autism – similar symptoms, different explanations. *Argumentum* 12: 36–50.
- KUNA ÁGNES 2024a. *Az orvos-beteg kommunikáció nyelvészeti elemzése. Elmélet, gyakorlat, módszer*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.21862/BeszKutAlk2024/Kuna/6944>
- KUNA ÁGNES 2024b. *Fejezetek a receptirodalom történetéből. A 16–17. századi magyar orvosi recepthagyomány nyelvészeti megközelítése*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest.
- KUNA ÁGNES – HÁMORI ÁGNES 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: LACZKÓ KRISZTINA –

- TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Eötvös József Collegium, Budapest. 215–239.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London – New York.
- LERCH ÁGNES 2003. A preferenciarendszer a verbális konfliktusban. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 129–161.
- LEVINSON, STEPHEN 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LUKÁCS ÁGNES – PLÉH CSABA 2003. Pragmatikai képességek egy különleges fejlődési zavar, a Williams-szindróma esetén. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 163–193.
- MEY, JACOB L. 1993. *Pragmatics. An Introduction*. Blackwell, Cambridge (MA) – Oxford.
- MOLNÁR CECÍLIA SAROLTA 2019. *Speciális kérdések? – Az ugye partikulát tartalmazó megnyilatkozások formája és használata*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- MOLNÁR-TÓTH ALINKA 2021. Tudom, de nem tudom kimondani! A szerzett beszéd- és nyelvi zavarok értelmezéséről: néhány elméleti megfontolás a klinikai gyakorlati munka tükrében. *Logopédia* 5: 33–48.
- MONTAGUE, RICHARD 1968. Pragmatics. In: KLIBANSKY, RAYMOND ed., *Contemporary Philosophy*. La Nuova Italia Editrice, Florence. 102–121.
- MORRIS, CHARLES 1938. *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago University Press, Chicago.
- NAGY C., KATALIN 2019. *Data and Argumentation in Historical Pragmatics. Grammaticalization of a Catalan Motion Verb Construction*. Equinox Publishing, Sheffield. <https://doi.org/10.14232/jeny.2019.2.9>
- NAGY C. KATALIN – NÉMETH ZSUZSANNA – NÉMETH T. ENIKŐ 2019. Adatok és adatforrások integrációja a pragmatikai kutatásban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6: 109–130.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 195–220.
- NEMESI, ATTILA LÁSZLÓ 2010. Data-gathering methods in research on hyperbole production and interpretation. In: NÉMETH T., ENIKŐ – BIBOK, KÁROLY eds., *The Role of Data at the Semantics-Pragmatics Interface*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 381–417. <https://doi.org/10.1515/9783110240276.381>
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2022. *A humor pragmatikai mechanizmusai*. Loisir Kiadó, Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Nyelvtudományi Értekezések 142. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 221–254.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2006. Pragmatika. In: KIEFER szerk. 2006: 222–261.
- NÉMETH T., ENIKŐ 2019. *Implicit Subject and Direct Object Arguments in Hungarian Language Use. Grammar and Pragmatics Interacting*. Equinox Publishing, Sheffield.
- NÉMETH T. ENIKŐ – NAGY C. KATALIN – NÉMETH ZSUZSANNA 2020. Ami a korpuszokból kimarad: rejtőzködő pragmatikai jelenségek. In: SIMON GÁBOR – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 333–356.

- NÉMETH T. ENIKŐ – TÁTRAI SZILÁRD 2013. Pragmatikai kutatások Magyarországon. *Magyar Nyelv* 109: 129–37.
- NÉMETH T., ENIKŐ ed. 2001a. *Cognition in Language Use. Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference*. International Pragmatics Association (IPrA), Antwerp.
- NÉMETH T., ENIKŐ ed. 2001b. *Pragmatics in 2000. Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference*. International Pragmatics Association (IPrA), Antwerp.
- NÉMETH T. ENIKŐ szerk. 2011. *Ember–gép kapcsolat. A multimodális ember–gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ – BIBOK KÁROLY szerk. 2003. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH T., ENIKŐ – BIBOK, KÁROLY eds. 2004. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 3–4. szám. <https://doi.org/10.1556/ALing.51.2004.3-4.1>
- NÉMETH T., ENIKŐ – BIBOK, KÁROLY eds. 2005. *Acta Linguistica Hungarica* 52: 1. szám. <https://doi.org/10.1556/ALing.52.2005.1.1>
- NÉMETH, ZSUZSANNA 2021. *A Preference Hierarchy Model of Same-Turn Repair Operations in Talk-in-Interaction*. Equinox Publishing, Sheffield.
- PAPP MELINDA 2021. *Az oszténzív stimulusok szerepe a verbális történetek átadásában és megértésében*. PhD-értekezés. SZTE BTK, Szeged.
- PLÉH, CSABA 1983. Some semantic and pragmatic factors of anaphoric interpretation in Hungarian. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33: 201–211.
- PLÉH CSABA 1984. Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 108: 208–218.
- PLÉH CSABA 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk. 1988. *Nyelv–kommunikáció–cselekvés*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk. 1997. *Nyelv–kommunikáció–cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- PLÉH CSABA – TERESTYÉNI TAMÁS szerk. 1979. *Beszédaktus–kommunikáció–interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtár, Budapest.
- RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.
- SCHIRM ANITA 2021. *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Loisir Kiadó, Budapest.
- SCHNELL, ZSUZSANNA – VARGA, ESZTER – TÉNYI, TAMÁS – SIMON, MÁRIA – HAJNAL, ANDRÁS – JÁRAI, RÓBERT – HEROLD, RÓBERT 2016. Neuropragmatics and irony processing in schizophrenia – Possible neural correlates of the meta-module of pragmatic meaning construction. *Journal of Pragmatics* 92: 74–99. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2015.11.004>
- SEARLE, JOHN R. 1969. *Speech Acts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SEARLE, JOHN R. 1979. *Expression and Meaning*. Cambridge University Press, Cambridge.

- SEARLE, JOHN R. – KIEFER, FERENC – BIERWISCH, MANFRED eds. 1980. *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-8964-1>
- SIMON GÁBOR 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.1>
- SUSZCZYNSKA, MALGORZATA 2003. A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 255–294.
- SUSZCZYNSKA, MALGORZATA 2010. *Remedial work in Hungarian – A Case Study*. PhD-értekezés. SZTE BTK, Szeged.
- SVINDT VERONIKA 2022. A pragmatikai képesség atipikus fejlődése. *Gyermeknevelés*. (Online tudományos folyóirat) 10: 113–132. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2022.1.113.132>
- SZABOLCSI, ANNA 1978. Conference on speech acts and pragmatics. *Acta Linguistica Academia Scientiarum Hungaricae* 28: 151–152.
- SZATHMÁRI ISTVÁN – VÁRKONYI IMRE szerk. 1979. *Szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 899–1058.
- TERESTYÉNI TAMÁS 1981. *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés. Adalékok a kommunikáció pragmatikai aspektusának vizsgálatához*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. In: NÉMETH T. – BIBOK szerk. 2003: 295–325.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH ENIKŐ – CSATÁR PÉTER 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85. <https://doi.org/10.14232/jeny.2014.4.6>
- UDVARDI, ANNA 2023. *Is that an Answer to the Question? Analyzing the Opening Turns of Physiotherapist-Patient Interactions*. PhD-értekezés. SZTE BTK, Szeged.
- VARGA MARIANNA 2021. *Magyar büntetőperes bírósági kihallgatások komplex nyelvészeti elemzése*. PhD-értekezés. SZTE BTK, Szeged.
- VASKÓ, ILDIKÓ 2012. Pragmatic particles indicating expectation – the case of *persze*. *Acta Linguistica Hungarica* 59: 465–486. <https://doi.org/10.1556/ALing.59.2012.4.4>
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.
- WUNDERLICH, DIETER 1972. *Linguistische Pragmatik*. Athenäum, Frankfurt.

Are we out of the waste basket?

Chapters from the history of Hungarian pragmatic research

The present paper aims to provide an insight into the history of Hungarian pragmatic research. The topic of the paper was motivated by results of the Hungarian pragmatic research which are

considerable and valuable in an international perspective. The title of the paper refers to an infamous metaphor according to which pragmatics is the waste basket of semantics and raises the question whether pragmatics is now out of the waste basket. By providing a brief overview of Hungarian pragmatic research, the paper answers the question positively, i.e. it says yes, we are out of the waste basket. In light of the results, it can be concluded that Hungarian pragmatics has become an independent linguistic discipline and is equal to semantics and other linguistic fields.

Keywords: semiotics, pragmatics, language use, philosophy of language, functional cognitive pragmatics, interaction between grammar and pragmatics.

NÉMETH T. ENIKŐ
Szegedi Tudományegyetem
MTA–SZTE–DE Elméleti Nyelvészeti és Informatikai Kutatócsoport

A faux pas (társalgási baklövés) jelenség pragmatikai értelmezési és felismerési lehetőségei az explicit nyelvi megformálás függvényében

2. rész*

5. Elemzés. A következőkben kognitív pragmatikai (SPERBER–WILSON 1995; IVASKÓ 2000, 2004) keretben különbséget teszünk a faux pas jelenségek között, majd a goffmani homlokzat (GOFFMAN 2008) alapján szociopragmatikai (NEMESI 2016) fogalmak mentén értelmezzük a társalgási baklövéseket.

5.1. A faux pas mint nyelvi jelenség relevanciaelméleti értelmezése. Hogyan definiálható a faux pas mint nyelvi jelenség? Ernyőfogalom révén sok mindent érthetünk a társalgási baklövések alatt, a következőkben pedig a relevanciaelmélet (SPERBER–WILSON 1995) adaptálásával különbséget teszünk a faux pas jelenségek között, és összevetjük az elszólást, a tévedést és a kibeszélést a beszélői szándékok, a kontextusok és a világról alkotott tudás mentén.

5.1.1. Az elszólás. GÁL doktori disszertációjában (2015) CAROL GREGORY és munkatársai (2002) alapján úgy egészíti ki a faux pas meghatározását, hogy „valaki nem szándékosan egy olyan információt mondott el, amit nem kellett volna, mert az bizalmas volt, vagy éppen sértő valaki számára” (GÁL 2015: 82). GÁL a faux pas-t mint ballépést, elszólást nevezi meg.

Pragmatikai, pontosabban relevanciaelméleti keretben az elszólást afelől közelíthetjük meg, hogy a beszélő milyen szándékokkal vesz részt az interakcióban. IVASKÓ (2004: 20) az alábbi módon írja le az elszólást: „Ha a diskurzusban a beszélő szerepét betöltő személy úgy hoz létre verbális megnyilatkozást, hogy közben sem informatív szándéka, sem kommunikatív szándéka nincs az interakció (valamely) résztvevője felé, akkor jön létre elszólás, mely olyan verbális megnyilatkozási forma, ahol a beszélő többet közöl annál, mint amennyit szándékában állt volna közölni verbális kommunikációja során. Azokban az interakciókban, ahol a résztvevők száma kettő, az elszólás a jelen lévő egyetlen partner számára maximálisan releváns.”

Vegyünk egy elszólást tartalmazó példát VALERIE STONE és munkatársai (1998) részéről a Faux Pas Felismerés Teszt felnőtt változatából: „2. Anita férje meglepetésbulit szervezett a felesége születésnapjára. Meghívta Sárát is, Anita egyik barátnőjét, és azt mondta: »Ne mondd el senkinek, főleg Anitának ne.« A buli előtti napon Anita Sáránál volt, és Sára kilöttyintett egy kis kávé az új ruhára, ami a székre volt akasztva. »Oh!« – mondta Sára. »A bulidra akartam felvenni ezt a ruhát.« »Milyen bulira?« – kérdezte Anita. »Gyere!« – szólt Sára. »Nézzük meg, ki tudjuk-e venni belőle a foltot.«” (STONE et al. 1998.)

* Az 1. részt lásd MNy. 2024: 150–158.

Relevanciaelméleti megközelítésből értelmezve a társas viselkedést, az elszólás (IVASKÓ 2000, 2004) során a beszélő se informatív, se kommunikatív szándékkal nem rendelkezik, hiszen nem szándékosan osztja meg a hallgatónak az információt, és a megnyilatkozás kimondását követő pillanatban azonnal felismeri, akár megbánja, hogy olyat mondott ki, amit nem kellett volna. Az elszólást megelőzően a beszélő már rendelkezik a világról alkotott tudással, mentális kontextussal, hogy I feltevés halmazt valamilyen okból kifolyólag nem szabad a hallgató tudtára adni. Azonban a megnyilatkozás kimondásának időpontjában ezzel a tudással a beszélő nem rendelkezik, mert az nem része a kognitív kontextusának. Így az I feltevés halmaz kicsúszik a beszélő száján, „kikotyogja”. A pillanatnyi hamis vélekedés jelen esetben az, hogy a hallgató tudhat az adott információról.

A példatörténetben Anita férje közös mentális kontextust épít fel Sárával, miszerint az Anita számára szervezett buliról nem tudhat Anita. Sára ezzel a mentális kontextussal fogadja Anitát magához, azonban a kilöttyintett kávé egy olyan incidens lesz, fizikai stimulus, ami megváltoztatja Sára pillanatnyi kognitív kontextusát, és hirtelen elszólja magát a buliról.

A történet végén megjelenített homlokzatívó, elkerülő eljárást az alábbi módon értelmezhetjük relevanciaelméleti keretben. A beszélő azonnal felismeri, hogy elszólta magát, mert a kimondott megnyilatkozás lesz az a fizikai stimulus, ami előhívja a korábbi kognitív kontextust, miszerint nem szabad az adott feltevés halmazt a hallgató tudtára adni. Az „eredeti” kognitív kontextus előhívását az is segítheti, ha a hallgató a „Milyen bulira?” kérdéssel azt kommunikálja verbálisan, hogy számára újdonságot tartalmaz a kimondott feltevés halmaz. Sára ezek után homlokzatívó, elkerülő stratégiához folyamodik, hiszen elkerüli a válaszadást, és próbálja elterelni a témát a buliról. Anita feltehetően a válaszadás elkerülésének és a gyors témaváltásnak köszönhetően sejteti, hogy elszólást követett el Sára. Sára és Anita tudása, mentális kontextusa, miszerint szerveződik Anita számára egy meglepetésbuli, egymáshoz közelít. Csak azért közelít, és nem megegyezik, mert Anita erről nincs meggyőződve, azaz nem tényszerű a tudása. A példa elemzésével látható az is, hogy a társalgásban résztvevők kontextusa milyen dinamikusan változhat megnyilatkozásról megnyilatkozásra.

5.1.2. A tévedés. STONE és munkatársai (1998) olyan faux pas-t tartalmazó történetet is megfogalmaztak, amely tévedést tartalmaz: „16. Tamás egy étteremben volt. Véletlenül egy kis kávé lötytyintett a padlóra. »Hozok Önnek egy másik csésze kávé« – mondta a pincér. A pincér elment egy időre. Feri, aki egy másik vendég volt az étteremben, a pénztárnál állva várt arra, hogy fizethessen. Tamás odament Ferihez, és így szólt: »Egy kis kávé öntöttem a padlóra. Föl tudná törölni?«»

A tévedést tartalmazó példában Tamás pincérnek hiszi Ferit, és arra kéri, hogy törölje fel a kiöntött kávé. Tamás az interakció előtt sosem rendelkezett azzal a tudással, hogy Feri vendég. Kognitív pragmatikai (SPERBER–WILSON 1995) keretben értelmezve: Tamás hamis vélekedése miatt Feri megszólítása közben tényként kezeli, hogy egy pincérhez beszél, és bár a történet nem említi Feri reakcióját, de feltételezhetjük, hogy verbálisan vagy nem verbálisan közli Tamással, hogy a gondolata a valóságnak nem megfelelő. Tamás csak emiatt a fizikai stimulus

miatt – vagy amennyiben a külső fizikai kontextus hosszabb megvizsgálása után magától rájön a tévedésre – változtathatja meg a világról alkotott tudását, azaz a mentális kontextusát. Tamás ebben a történetben informatív és kommunikatív szándékkal is egyaránt rendelkezik, hiszen szándékosan kéri Feri segítségét, de nem szándékosan téveszti össze a pincérrel.

Az elszólást (IVASKÓ 2000, 2004) tartalmazó történetben a baklövést elkövető szereplő a megnyilatkozást megelőzően valamikor rendelkezett a megfelelő tudással, miszerint a buli meglepetés. Ez abban is megmutatkozik, hogy a mentális kontextus „helyreállása” gyorsan, saját maga által létrehozott fizikai stimulus révén történik meg.

Tamás és Feri példájában a beszélő/tévedő Tamás sosem rendelkezett azzal a tudással, hogy Feri nem pincér, így ezen hamis vélekedése az, ami felülíródhat a hibázása felismerése révén. A beszélő kiinduló mentális kontextusa az elszólás esetében mindig az a kognitív kontextus, ami a valóságnak megfelel, azaz hogy a beszélő tudja, hogy a hallgató nem tudhatja meg az I feltevés-halmazt, viszont a tévedés esetében ez a kiinduló mentális kontextus tartalmazhat a világról alkotott hamis vélekedést is.

A hallgató szempontjából az I feltevés-halmaz újdonságértéke és a hallgató mentális kontextusa közötti kapcsolat mentén tehetünk különbséget az elszólás és a tévedés között.

A hallgató számára újdonság, ha megtudja, hogy egy bulit szeretnének neki szervezni, és ezt ráadásul titokban tervezték véghez vinni. A hallgató számára viszont az is új információ, ha meghallja, hogy valaki össze téveszti valakivel. A különbség abban ragadható meg, hogy a tévedést tartalmazó megnyilatkozás szemantikai tartalma összeütközésben áll a hallgató világról alkotott tudásával, míg az elszólás esetében a buli említése nincs összeütközésben a hallgató világról alkotott tudásával, hanem kiegészíti azt.

Elszólás az, ha valós, igaz tényeken alapszik a megnyilatkozás szemantikai jelentése, de nem áll szándékunkban a hallgatóval megosztani ezt a jelentést, míg tévedés az, ha hamis vélekedésen alapszik a megnyilatkozás szemantikai jelentése, de igaznak hisszük, és szándékunkban áll megosztani a hallgatóval ezt a jelentést.

5.1.3. A kibeszélés, kihallgatás. Amennyiben valakit a háta mögött szándékozunk kibeszélni, azonban tudunk nélkül az adott személy jelen van, és hallja a megnyilatkozásunkat, úgy azt a személyt kihallgatónak nevezzük. Egy diskurzus során a szerepek (beszélő, hallgató, kihallgató) dinamikusán, megnyilatkozásról megnyilatkozásra változhatnak. A kihallgató számára a beszélő által kommunikált információ maximálisan releváns. A kommunikátornak a kihallgató felé semmilyen szándéka nincs, azonban amikor felismeri, hogy a kihallgató jelen van a diskurzusban, szándékosan félrevezetheti őt, ám ezt a váltást a kihallgató (aki ekkor már hallgató lesz), észreveheti, akár számon is kérheti a beszélőn (VERSCHUEREN 1987, 1999; IVASKÓ 1997, 2004: 21–22).

A Faux Pas Felismerése teszt egyik, kihallgatást tartalmazó története az alábbi módon szól: „12. Miki, egy kilencéves fiú épp most kezdett új iskolájában. Épp

a mosdó egyik fülkéjében volt. Zoli és Péter, két másik fiú, bejöttek, a mosdóknál megálltak és beszélgettek. Zoli azt mondta: »Te ismered az új fiút az osztályban? Mikinek hívják. Nem látod kicsit furcsának? És annyira alacsony.« Miki kijött a fülkéből, Zoli és Péter meglátták. Péter azt mondta: »Ó, szia, Miki! Jössz ki focizni?« (STONE et al. 1998.)

Ebben a történetben először Zoli a beszélő, Péter a hallgató, és Miki a kihallgató. Zolinak a hallgató felé mind informatív, mind kommunikatív szándéka van, azonban a kihallgató felé egyik sincs (VERSCHUEREN 1987, 1999; IVASKÓ 1997, 2004). Amikor a beszélő és a hallgató számára világossá vált, hogy Miki hallotta a megnyilatkozásukat, Péter lesz a beszélő, aki Mikit, a hallgatót focizni hívja, hogy orvosolja a helyzetet, és elkerülő stratégiával óvja a homlokzatukat.

Zoli megnyilatkozásának igazságtartalma lehet valós, azaz nem hamis vélekedés alapján fogalmazta meg azt, hogy Miki alacsony, szerinte furcsa. A hamis vélekedése az interakcióban részt vevő két fiúnak az volt, hogy azt hitték, egyedül vannak a mosdóban, és senki más, legalábbis Miki biztosan nincs jelen. A nem szándékolt kellemetlenséget így a beszélő által feltételezett fizikai kontextus és a valós fizikai kontextus különbsége okozta. Amennyiben a feltételezett kontextus a valós kontextus, miszerint nincs jelen Miki, úgy nem történik meg a lebukás, és nem alakul ki kellemetlen helyzet. Ha pedig azt feltételezzük, hogy Zoli és Peti tudták, hogy a mosdó fülkéjében van Miki, és mégis megfogalmazták a megnyilatkozásukat, akkor abban az esetben Miki, a kihallgató címzetté válik anélkül, hogy ő ezt felismerné. Így Zolinak és Péternek informatív, de nem kommunikatív szándéka lenne Miki felé, akire így a megnyilatkozás ezáltal még nagyobb befolyással bírhat (IVASKÓ 2004: 22; ARONSON 1995).

Relevanciaelméleti megközelítésből sem az elszólás, sem a tévedés, sem a kihallgatást követő lebukás nem lehet szándékos, azaz nem szólhatjuk el magunkat szándékosan, nem tévedhetünk szándékosan, és nem bukhatunk le szándékosan. Ha az elszólásban lenne kommunikatív és informatív szándék, akkor az egy propozicionális információ kommunikálása lenne, amivel szándékosan okoz kellemetlenséget a beszélő. Ha a tévedésbeli hamis igazságtartalmú megnyilatkozást szándékosan kommunikálja a beszélő, akkor egyéb szempontok figyelembevételétől függően az lehet hazugság, ugratás, irónia, vagy akár manipuláció. Ha a kibeszélés pillanatában a beszélő és a hallgató tudja, hogy a kihallgató jelen van, akkor informatív, de nem kommunikatív szándékkal rendelkeznek a kihallgató felé.

Miután néhány faux pas történeten megvizsgáltuk a megjelenített nyelvi jelenségeket, és azokat relevanciaelméleti keretben összehasonlítottuk egymással, a következőkben a Faux Pas Felismerése teszt történeteit tartalmi különbségek alapján vetjük össze.

5.2. A faux pas szociopragmatikai szempontból. A goffmani (GOFFMAN 2008: 16–17) első fenyegetési szintet feleltethetjük meg annak a szituációnak, amikor egy személy faux pas-t követ el, azaz nem szándékosan, hamis vélekedése miatt mond valami olyat, ami kellemetlen, sértő egy másik résztvevő számára. Ahogy GOFFMAN is írja, ha a beszélő a sértés elkerüléséhez szükséges információ

birtokában lett volna, akkor nem teszi meg, mondja ki az adott megnyilatkozást. Ez párhuzamban van azzal a gondolattal, amit BARON-COHEN és szerzőtársai (1999) úgy írnak le a faux pas kapcsán, mint a „hoppá-érzés”, ami megnyilatkozás szinten a „Bárcsak ne mondtam volna!” módon fejezhető ki. Amennyiben a Faux Pas Felismerése teszt egyik faux pas-t tartalmazó története esetében az adatközlő úgy ítéli meg, hogy a beszélő szereplő szándékosan ejtette ki a sértő megnyilatkozást, ezzel szándékosan megbántva, kellemetlenséget okozva az interakcióban részt vevő másik félnek, úgy GOFFMAN osztályozása alapján a második fenyegetési szinttel állíthatjuk párhuzamba a szereplőnek tulajdonított viselkedést.

Azokban a faux pas-t tartalmazó történetekben, melyekben igyekeznek „eltevelni” a témát vagy a beszélő, vagy a hallgató, elkerülő eljárást (GOFFMAN 2008) találhatunk. A téma hirtelen megváltoztatásával az a személy, aki észleli, hogy vagy ő, vagy a partnere faux pas-t követett el, annak a személynek a homlokzatát igyekezik megvédeni, megóvni, akit a megnyilatkozás sértően vagy kellemetlenül ért.

6. A faux pas-t tartalmazó történetek megfogalmazásának tétje. A faux pas-t tartalmazó történetek között különbséget fedezhetünk fel abban, hogy mennyire expliciten (YUS 1999; IVASKÓ 2005) fogalmazzák meg a történetben szereplők aktivált kontextusaira, mentális állapotaira, szándékaira és érzelmeikre vonatkozó információt.

A faux pas-t tartalmazó történetek összevetését az alábbi szempontok alapján végezzük el az alábbiakban: 6.1. A beszélő a faux pas kimondását megelőzően rendelkezett-e azzal a tudással, amivel, ha a megnyilatkozás pillanatában rendelkezik, a faux pas elkövetése megelőzhető lett volna. 6.2. A beszélő megnyilatkozásának igazságtartalma. 6.3. A diskurzusban részt vevő szereplők faux pas-ra irányuló orvoslása. 6.4. Bánja-e a beszélő a megnyilatkozását.

6.1. A beszélő faux pas kimondását megelőző tudása. A Faux Pas Felismerése teszt felnőtt verziójának 10 faux pas-t tartalmazó történetéből nem mind-egyikből derül ki egyértelműen, hogy a faux pas-t elkövető személy, a beszélő (B) a megnyilatkozást megelőzően valamikor is rendelkezett-e azzal a világtudással, ami segíthetné őt abban, hogy elkerülje a faux pas-t, ezzel pedig a hallgató (H) vagy kihallgató (KH) megsértését.

A tízből csak egy történetből (2.) tudhatja az olvasó, vagyis az adatközlő biztosan, hogy a beszélő valamikor rendelkezett azzal a tudással, ami a faux pas-t megakadályozta volna, ha a megnyilatkozás pillanatában is azt a mentális kontextust aktiválja a beszélő, amiben ez a tudás létezik. Ebben a történetben egy elszólást fedezhetünk fel, a szövegben pedig expliciten szerepel, hogy a beszélőt megkérték arra, hogy tartsa titokban a szülinapi partit, azaz tudomása volt arról, hogy a buli meglepetés: „2. [...] »Ne mondd el senkinek, főleg Anitának ne.« [...]” (STONE et al. 1998). A többi történetből vagy biztosan kiderül, hogy sosem rendelkezett a beszélő a szükséges tudással, vagy pedig az olvasó következtetési folyamataira „bízta” ennek eldöntését, és több lehetséges módot is megenged. Fontos azonban újra hangsúlyozni, hogy a faux pas felismeréséhez elengedhetetlen, hogy a vizsgálati személy ne szándékosnak ítélje meg a sértést, baklövést.

A többi történetben a faux pas-t elkövető beszélő feltételezhetően sosem rendelkezett a szükséges tudással, ami a megnyilatkozás pillanatában segítette volna őt a baklövés elkerülésében. Ezt a tudást a történetek az explicitiség és implicitég különböző szintjein (YUS 1999; IVASKÓ 2005: 20–24) mutatják be. YUS (1999) az explikatúrákat és implikatúrákat nem két külön feltételezett egyenes mentén képzeli el, hanem köztük átmenetet feltételez a gondolkodási stratégiáknak köszönhetően. Explikatúra alatt az olyan megnyilatkozásokat érti, ahol a kimondott tartalom a nyelvi megformálás szintjén is a beszélő szándékának megfelelően jelenik meg. Az implikatúra esetében azonban a partnernek következtetések által kell megfejtenie a beszélő által kimondottak szándékolt tartalmát. A két lehetőség között folyamatos átmenetet képez el. A Faux Pas Felismerése teszt történeteinek egy része explicitebben (történetek: 4., 7., 11., 12., 16., 18.), míg mások inkább implicitébben vagy egyáltalán nem tartalmaznak olyan információt, ami a beszélő előzetes tudásáról szólna (történetek: 13., 14., 15.).

6.2. A beszélő faux pas megnyilatkozásának igazságtartalma. A faux pas elkövetéséhez szükséges, hogy a beszélő hamis vélekedés alapján közöljön valamit a hallgatónak, és a kettejük tudása különbözzön (STONE et al. 1998; BARON-COHEN et al. 1999). Azonban a faux pas-t tartalmazó megnyilatkozás igazságtartalma ettől függetlenül még lehet objektíven vagy szubjektíven megítélve valós vagy hamis.

A 2. történetben az, hogy Anita számára meglepetésbulit szerveznek, egy objektíven valós tény. Ezzel szemben az összes többi megnyilatkozást, amelynek valós a tartalma (4., 11., 12., 13., 14., 15., 18.), szubjektív vélemény alapján fogalmazták meg a beszélők. Ezzel együtt valósnak kell őket megítélni, hiszen az ő értékítéletük alapján számukra ezek tényként definiálódnak. Például a 13. történetben tény, hogy Dani nem szereti az almáspitét, vagy a 15. történetben, hogy Csabának egyik mese sem tetszett. Érdekes kivétel lehet a 11. helyzet, amiben Róbert késve érkezik a megbeszélésre, és ezért lemarad arról az információról, hogy a kollégájuk rákbeteg. Róbert a megbeszélésre belépve egy rákbetegséggel kapcsolatos viccet akar elmesélni. Ebben a szituációban Róbert nem a véleményét, hanem egy számára humoros viccet akar megosztani, azonban a mentális kontextus különbözősége miatt a hallgatóság számára biztosan nem lenne humorértéke, az előzetesen kommunikált információ miatt.

Objektíven hamis igazságtartalmuk van a faux pas megnyilatkozásoknak a 7. és 16. történetben. A beszélők ezekben a történetekben eltévesztik a hallgató személyét (kisfiúnak nézik a kislányt, pincérnek a vendéget), és ez a világról alkotott tudásuk tényszerűen szemben áll a valósággal.

6.3. A diskurzusban részt vevő szereplők faux pas-ra irányuló orvoslása. A faux pas tartalmazó történetek felében szerepel olyan megnyilatkozás, amivel a faux pas kimondását követően valamelyik résztvevő orvosolni (GOFFMAN 2008) próbálja a kialakult kellemetlen helyzetet. Az orvoslás mind az öt esetben ugyanolyan természetű, a szereplők témaváltással, eltereléssel próbálnak kilépni a kínos szituációból. Egyik esetben sem kerül megbeszélésre maga a konfliktus, például a 15. történetben Kriszti nem szembesíti Csabát, hogy ő is szerepelt a versenyben,

ahogyan a 11. szituációban sem világosítja fel Réka Róbertet, hogy miért kellemetlen a betegséggel viccelődni a megbeszélésen.

Az öt témaváltást tartalmazó történet közül csupán egy esetében orvosol maga a beszélő (2. történet, meglepetésbuli), a többi esetben a hallgató változtatja meg a témát, de nem mindig az a személy, akit a sértés ért. Így például a 11. történetben (illetlen vicc) az igazgató mint hallgató, de nem közvetlenül sértett fél; a 12. (mosdós kibeszélés) és 18. történetekben a hallgató, de nem a sértett fél; a 15. történetben (mesemondó verseny) maga a sértett hallgató változtatja meg a témát, azaz orvosolja a kellemetlen szituációt. A többi öt történetben nem szerepel olyan információ, ami a társalgási baklövés orvoslására irányulna.

6.4. Megbánták-e a faux pas-t a beszélők? Expliciten (IVASKÓ 2005) egyik történet sem említi, hogy a faux pas-t elkövető beszélő megbánja-e, hogy a megnyilatkozásával kellemetlen helyzetet teremtett, és a hallgató/kihallgató személyt megsértette. Két olyan történet van, aminek a tartalma alapján feltételezhető, hogy a beszélő megbánja a megnyilatkozását. Ezek közül a 2. történet (meglepetésbuli) esetében egyértelműbb a megbánás, hiszen maga a beszélő követi el az orvosló témaváltást. A másik esetben (12. történet, mosdós kibeszélés) noha nem Zoli, a faux pas megnyilatkozást kimondó személy, hanem Péter, az interakciós partnere „tereli el” a témát, mégis tekinthetjük úgy, hogy a beszélő felek, a sértést elkövető felek mutatják ki megbánásukat az orvoslással.

Amennyiben a történetekben nincs orvoslás, vagy nem a beszélő fél végzi az orvoslást, úgy nem lehet egyértelműen tudni, hogy a faux pas-t elkövető fél megbánja-e a megnyilatkozását. Erre egyedül akkor lehet következtetni, ha feltételezzük, hogy a történet után a beszélő felismeri, hogy faux pas-t követett el, és ezzel nem szándékosan megbántotta a partnerét.

A 6. fejezetben bemutatott összevetés összegzése az 1. táblázatban látható. Az első oszlopban a Faux Pas Felismerése teszt (STONE et al. 1998) történeteinek eredeti sorszámozása látható, a második oszlopban egy-egy kulcsszó a történet könnyebb beazonosítása érdekében, a harmadik oszlopban a beszélő, azaz a faux pas-t elkövető személy korábbi, világról alkotott tudásáról láthatunk információt. A negyedik oszlop a szubjektív vagy objektív igazságtartalmát mutatja be a faux pas-t tartalmazó megnyilatkozásnak. Az ötödik oszlopban szerepel, hogy a történet szereplői közül valaki mond-e orvoslást tartalmazó megnyilatkozást a faux pas elhangzását követően. A B azt jelzi, hogy a beszélő az a szereplő, aki kimondta az orvoslást tartalmazó megnyilatkozást, a H pedig arra utal, hogy a hallgató orvosol. Végül az utolsó oszlopban azt azt mutatjuk be, hogy az orvoslás alapján vagy annak hiányában feltételezhető-e a faux pas-t elkövető személy részéről a megbánás.

1. táblázat

A faux pas-t tartalmazó történetek megfogalmazásának tartalmi összehasonlítása adott szempontok alapján

Sorszám	Történet	Előzetes tudás	Megnyilatkozás igazságtartalma	Orvoslás	Megbánás
2.	meglepetésbuli	van	valós	igen, B	feltehetően van
4.	függöny minősítése	nincs	valós	nem	nem tudni
7.	kislány eltévesztése	nincs	hamis	nem	nem tudni
11.	illetlen vicc	nincs	valós	igen, H	nem tudni
12.	mosdós kibeszélés	nincs	valós	igen, H	feltehetően van
13.	almáspite	lehet	valós	nem	nem tudni
14.	kristálytál	lehet	valós	nem	nem tudni
15.	mesemondó verseny	lehet	valós	igen, H	nem tudni
16.	vendég eltévesztése	nincs	hamis	nem	nem tudni
18.	ügyvéd feleség	nincs	valós	igen, H	nem tudni

7. A Faux Pas Felismerése teszt kérdéseinek kiegészítésére irányuló javaslat. Úgy gondoljuk, hogy a történetek elemzésekor a **6.** pont alatt bemutatott szempontoknak szerepük van abban, hogy az adatközlő felismeri-e, hogy faux pas-t követett el a történetben szereplő beszélő, és ha felismeri, mivel indokolja a faux pas-t, azonban a jelenlegi tesztkérdések nem biztosítanak kielégítő elemzési lehetőséget ezen aspektusok feltérképezésére. Annak érdekében, hogy a vizsgálati személy kognitív és affektív mentális állapot tulajdonításáról még pontosabb képet kapjunk, illetve arról, hogy milyen következtetéseket von le a történetben szereplő explicit és implicit jelentéstartalmakról, érdemes további két kérdést feltennünk az adatközlő számára.

Az ellenőrző kérdések előtt az alábbi két kérdés feltevését javasoljuk:

1. Vajon X azt akarta, hogy Y hallja, amit mond? Miért?
2. Bánja-e X, hogy kimondta, amit gondolt? Miért?

Azt feltételezzük, hogy az első kérdéssel a történetben szereplő beszélő informatív és kommunikatív szándékairól alkotott tudását mérhetjük fel alaposabban a vizsgálati személynek. A kérdéssel azt is meg kívánjuk vizsgálni, hogy a vizsgálati személy a történetben mely szereplőt tartja a faux pas megnyilatkozás címzettjének.

A második kérdés a beszélő érzelmeinek felismerésére irányul, a vizsgálati személy szándéktulajdonítási, affektív mentális állapot tulajdonítási képességére vonatkozóan tudhatunk meg többet. A kérdés megválaszolása révén az is kiderülhet, hogy a vizsgálati személyek mit gondolnak a szereplők előzetes mentális kontextusáról, illetve figyelembe veszik-e, hogy a történetben szerepel-e orvoslás. Amennyiben az adatközlők úgy válaszolnak, hogy „ha megtudja, akkor bánni fogja”, abban az esetben arról is információt kaphatunk, hogy milyen mértékben ragaszkodnak a leírt vagy elhangzott szöveg kontextusához, és milyen mértékben képesek a szöveg íratlan következményeit végig gondolni.

8. Eredmények: adatközlői válaszok kvalitatív és kvantitatív vizsgálata.

Az alábbiakban kilenc jelenségre mutatunk be olyan adatközlői válaszokat, amelyek mentén érzékeltethető, hogy milyen elemzési szempontokat adhat hozzá a pragmatika a faux pas kutatásához, a Faux Pas Felismerése teszten nyújtott teljesítmény kvalitatív és kvantitatív értelmezéséhez.

8.1. Az adatközlő válaszok kvalitatív eredményei. Az alábbiakban a korpuszból idézett adatközlői válaszokon keresztül mutatjuk be, hogy a kognitív (GRICE 1975; SPERBER–WILSON 1995; IVASKÓ 2000, 2004, 2005) és szociopragmatikai (GOFFMAN 2008; NEMESI 2016) elméleti keretek, illetve az általunk javasolt tesztkérdések miként bővíthetik az elemzési szempontokat.

1. példa: a racionalitási elvek követésének megsértése

NA10, 10. történet:

– Ki mondott olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Könyvtáros, hogy mutassa jogosítványt.*

– *Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?*

Mert semmi köze a jogosítványnak a személyazonosságához. Bár... végül is azon is lehet, csak akkor miért nem az igazolványt kérte el először... na mindegy. Elsőre azt mondod, hogy az igazolványát mutassa meg, és ha az nincs nála, akkor a jogosítványát.

– *Mit gondol, miért mondta ezt?*

– *Nekem nem logikus, hogy valaki először a jogosítványt kéri. [...]*

Ebben a példában egy kontrolltörténetre adott helytelen választ mutatunk be. Noha a Faux Pas Felismerése teszt eredeti értékelési rendszere alapján ebben a szituációban akkor válaszol az adatközlő helyesen, ha mindent odaillőnek talál, az idézett válaszadó mégis úgy nyilatkozott, ami alapján azt feltételezhetjük, hogy a racionalitási elvek követésének megsértését tartotta nem odaillőnek. Az adatközlő a grice-i (GRICE 1975) minőség maxima sértését fedezte fel az interakcióban, ami miatt nem tartotta elég költséghatékonnak (SPERBER–WILSON 1995) a beszélő megnyilatkozását.

2. példa: a költséghatékony stratégia előnyben részesítése

NA05, 13. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Hát nyilván itt azt a választ kéne mondanom, hogy igen, de mivel én ugyan-
ezt mondtam tegnap anyukámnak, szóval nem. Tehát nem gondolom, mert leg-
alább őszinte. És legközelebb nem csinál almásat neki. Ez nem akkora hiba.*

Ebben a példában az mutatható be, hogy az adatközlő az interperszonális motívumok fölé rendeli a racionalitási motívumok fontosságát. A grice-i minőség maxima, azaz az őszinteség felülírja az udvariasságot az adatközlő szempontjából. Az adatközlő így szándékosnak ítélte meg a faux pas-t tartalmazó megnyilatkozást, és elvétette a faux pas detektálását.

3. példa: szándékos sértés, homlokzatrombolás feltételezése

NA03, 15. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Csaba, hogy nagyon könnyű volt megnyerni a versenyt, minden versenyben szereplő történet szörnyű volt.*

– Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

– *Mert tudta, hogy Kriszti is indult rajta, az ő története is szerepelt, és akkor ez nyilván bántó Kriszti számára.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Szerintem ez szándékos volt.*

– Tudta vajon Csaba, hogy Kriszti is benevezett egy történettel a versenybe?

– *Tudja.*

– Mit gondol, hogyan érezhette magát Kriszti?

Mérgesen, nem biztos, hogy megbántva. mérgesen, hogy mekkora bunkó ez a Csaba.

– Vajon Csaba azt akarta, hogy Kriszti hallja, amit Csaba mond? Miért?

– *Abszolút, mert oda akart szúrni, hogy ő mennyivel jobb.*

– Bánja-e Csaba, hogy kimondta, amit gondolt?

– *Nem, mert szándékos volt.*

Az adatközlő jelen esetben informatív és kommunikatív szándékot (SPERBER–WILSON 1995) is tulajdonított a beszélőnek, illetve azt feltételezte, hogy a beszélőnek a világról alkotott vélekedése igaz, így szándékosan sértette meg a hallgatót. A goffmani (GOFFMAN 2008) fenyegetési szintek közül ez a feltételezés a második szinttel vonható össze, mely szándékos rosszindulatú viselkedést tulajdonít a sértő megnyilatkozást kimondó személynek.

4. példa: a hamis vélekedés mint felmentő jelenség

NA05, 16. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Hát nyilván nem kellett volna ezt mondania a Tamásnak, de nem tudott róla, hogy Feri az pincér; úgyhogy nem volt olyan, amivel szándékosan bántotta volna, szóval nem volt.*

A válaszadó úgy ítélte meg, hogy azok a cselekedetek és megnyilatkozások számítanak nem odaillőnek, amelyek szándékosan bántóak. A faux pas-t elkövetett beszélő hamis vélekedését tette alóli felmentésként értelmezte, így a beszélő által elkövetett tévedésben, noha felismerte a szándékolatlanságot, viszont éppen ezek miatt érvelt amellett, hogy nem volt nem odaillő megnyilatkozás a szituációban.

5. példa: affektív mentális állapot tulajdonítás és kontextusból következtetés

NA07, 4. történet:

– Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

– *Azok a függönyök szörnyűek. Ezt ki lehetett volna fejezni másképp is.*

– *Mert illetlen, rögtön ezt mondani az elején, még akkor is, ha legjobb barát-nők. Legalábbis nekem rosszul esne, ha valaki így jönne át, és ez lenne az első dolga.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Gondolom építő jellegű kritikát szeretett volna megfogalmazni a legjobb barátnőjének.*

– Vajon Liza tudta, hogy ki vásárolta a függönyöket?

– *Valószínűleg nem.*

– Mit gondol, hogyan érezhette magát Dóra?

– *Nem túl jól.*

– Vajon Liza azt akarta, hogy Dóra hallja, amit Liza mond? Miért?

– *Hát, biztosan, csak máshogy kellett volna akkor kifejezni.*

– Bánja-e Liza, hogy kimondta, amit gondolt? Miért?

– *Szerintem miután látja az egész sztorit, és ki vette, és mi, akkor utána lehet.*

Az adatközlő elvonatkoztat a szövegtől, és következtetéseket von le arról, hogy vajon mi történhet a megjelenített cselekményt követően, egyúttal affektív mentális tudatelméletet, azaz megbánást tulajdonít a beszélőnek (SPERBER–WILSON 1995).

6. példa: a beszélői szándékok tulajdonítása különböző adatközlői vála-szokban

NA02, 11. történet:

– Vajon Róbert azt akarta, hogy Réka hallja, amit Róbert mond? Miért?

- *Igen, hogy vicces legyen.*
- *Bánja-e Róbert, hogy kimondta, amit gondolt?*
- *Valószínűleg igen. Mivel Réka elterelte a témát, így gondolhatta, hogy olyan dologról volt szó, amibe most nem fér bele egy vicc.*

Ebben a példában az előbbi kérdésre adott válaszban látható, hogy az adatközlő informatív és kommunikatív szándékot is tulajdonít a beszélőnek, azonban felismerte, hogy hamis vélekedés alapján mondja a sértő megnyilatkozást, amit viszont nem szándékosan tesz meg. Az utóbbi kérdésre adott válaszából kiolvasható, hogy az orvoslás (GOFFMAN 2008) megjelenítése segíti őt abban, hogy a beszélőnek affektív mentális állapotot tulajdonítson.

NA02, 13. történet:

- *Vajon Dani azt akarta, hogy Andi hallja, amit Dani mond? Miért?*
- *Igen, mert lehet, hogy pont ezzel akarta egy kicsit froclizni.*
- *Bánja-e Dani, hogy kimondta, amit gondolt?*
- *Nem hiszem, mert szerintem szándékosan mondta.*

A válaszadó informatív, kommunikatív, és ezzel együtt sértő szándékot is tulajdonít a beszélőnek. A sértő szándék miatt nem tulajdonít megbánást a faux pas-t elkövető személynek. Érdeemes megemlíteni, hogy ebben a történetben a beszélő beleszagol a levegőbe, megdicséri az elkészült pite illatát, majd megjegyzi, hogy szereti a pitét, csak az almásat nem, miközben éppen almás pitét készített a rokona. A fizikai stimulus, azaz a pite illata miatt nehezen eldönthető, hogy a beszélő vélekedése hamis vagy valós-e.

NA02, 2. történet:

- *Vajon Sára azt akarta, hogy Anita hallja, amit Sára mond? Miért?*
- *Nem. Nem szándékosan mondta.*
- *Bánja-e Sára, hogy kimondta, amit gondolt?*
- *Valószínűleg igen. Mert utána tereli a témát.*

Ezek a célkérdések egy elszólást megjelenítő történet után kerültek megkérdésre. Látható, hogy a válaszadó az első kérdésnél az implicit tartalomra gondolva válaszol, tehát azt fejezi ki, hogy az elszólás nem volt szándékos, majd az orvoslásból, elterelésből kikövetkeztetve affektív mentális állapotot tulajdonít a beszélőnek.

NA08, 18. történet:

- *Vajon Klára azt akarta, hogy Balázs hallja, amit Klára mond? Miért?*
- *Igen, de nem akarta megsérteni.*
- *Bánja-e Klára, hogy kimondta, amit gondolt?*
- *Nem, mert nem tudta meg, hogy Balázs felesége is ügyvéd.*

Ezt a választ megvizsgálva arra láthatunk példát, amikor az adatközlő a meta-pragmatikai képessége révén megkülönbözteti a beszélő szándékait, és felismeri,

hogyan a szándékos megnyilatkozás mögött nincs sértő szándék, majd a második kérdésre adott válasza során az orvoslás megjelenítése ellenére nem következett a beszélő affektív mentális állapotára.

7. példa: az interperszonális elvek követésének megsértése

NA09, 18. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Most figyel egyáltalán egyik a másikra? Igen, mert Klára szegény idegesen bejött, és András volt bunki, mert igazából nem azt kérdezte, hogy mi a probléma, hanem a saját dolgával volt elfoglalva.*

– Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

– *Mert szegény Klárit meg kellett volna hallgatnia, hogy mi a problémája. Ha már odament és elkezdte nekik mondani, hogy baj van.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Mert leszarta, és csak saját magára gondolt. Egy önző disznó. [...] (sic!)*

Ebben a válaszban láthatjuk, hogy bár az adatközlő észlelte, hogy valaki valami nem odaillőt mond, a faux pas-t nem tudta beazonosítani, és úgy ítélte meg, hogy a homlokzatóvó elkerülő stratégia az a megnyilatkozás, ami az interperszonális elveket megsérti.

8. példa: a kiigazító eljárás preferenciája az elkerülővel szemben

NA10, 11. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Igen, a Réka. mert nem ezt kellett volna válaszolnia, hogy az üzlettel foglalkozunk, hanem hogy hé, Róbert ne mondd el a viccedet, mert most nem aktuális.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Mert el akarta terelni a beszédet.*

– Amikor belépett, vajon Róbert tudta, hogy a könyvelő rákibeteg?

– *Nem.*

– Mit gondol, hogy érezte magát Réka, az igazgató?

– *Kényelmetlenül.*

– Vajon Réka azt akarta, hogy Róbert hallja, amit Róbert mond? Miért?

– *Igen, hogy fejezze be a poénját.*

– Bánja-e Réka, hogy kimondta, amit gondolt? Miért?

– *Nem.*

A 8. példában a válaszadó az elkerülő eljárást minősítette nem odaillőnek, és helyette a kiigazító homlokzatóvó stratégiát tartotta volna racionális megnyilatkozásnak.

9. példa: kiigazító homlokzatívó eljárás a kontrolltörténetben

20. Lujza elment a henteshez, hogy vásároljon egy kis húst. Zsúfolt és zajos volt a bolt. Megkérdezte a henteset, hogy „Van friss csirkéje?” Ő bólintott, és elkezdett csomagolni egy grillcsirkét neki. „Elnézést” – szólt. „Nem beszéltem érthetően. Azt kérdeztem, van-e nyers csirkéje.” „Ó, sajnálom!” – mondta a hentes. „Kifogytunk belőle.” (STONE et al. 1998).

A 9. példában adatközlői válasz elemzése helyett a kontrolltörténet megfogalmazására vonatkozóan jegyezzük meg a következőt. Úgy találtuk, hogy a kontrolltörténetekben többször előfordul, hogy a beszélők kiigazító eljárást alkalmaznak a félreértést, incidenst okozó verbális vagy nem verbális cselekvés után. Ezzel szemben elkerülő eljárás egy kontrolltörténetben sem fedezhető fel.

(Folytatjuk.)

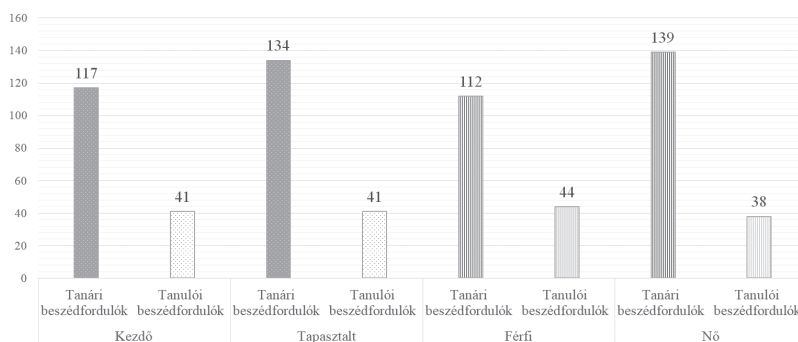
MEZŐLAKI REGINA – IVASKÓ LÍVIA
Szegedi Tudományegyetem

A tanulói beszéd fatikus funkciójú nyelvi elemei az osztálytermi diskurzusban 2. rész*

5. Eredmények: a tanulói és a tanári beszédfordulók fatikus funkciójú nyelvi elemeinek összehasonlítása. Az 1. ábra mutatja a diákok beszédfordulói-ban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságát a tanári beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságával összevetve.

1. ábra

A fatikus funkciójú nyelvi elemet tartalmazó beszédfordulók gyakorisága (db/45 perc)

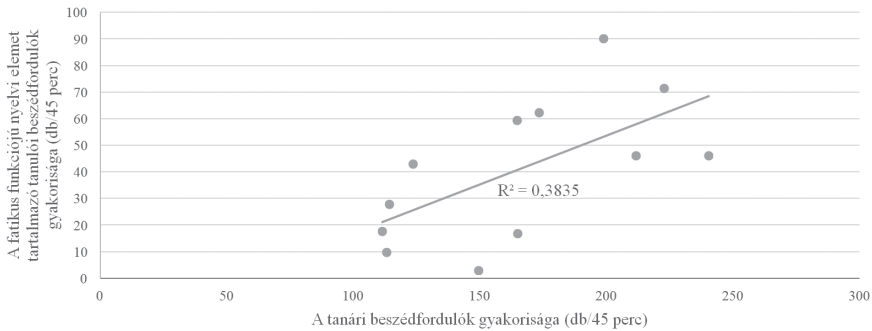

Az adatok azt mutatják, hogy minden változó esetében nagyobb a tanári beszédfordulókban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága, mint a tanulói fordulókban. Ez a különbség azt mutatja, hogy a tanári beszédben tükröződik a beszéd osztálytermi diskurzust koordináló funkciója, amelyben a kapcsolat létrehozása és fenntartása a domináns. Ehhez képest a diákok beszédfordulóiban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek sokkal kisebb gyakoriságot mutatnak. A kezdő és a tapasztalt tanárok tanóráin a tanulók beszédfordulóiban átlagosan 41-41 db fatikus funkciójú nyelvi elem jelenik meg ($p = 0,453$). A pedagógus neme alapján pedig megfogalmazható, hogy a férfiak tanóráin elhangzó tanulói beszédfordulókban realizálódik több fatikus funkciójú nyelvi elem ($p = 0,895$). A Pearson-féle korrelációs elemzés azt mutatja, hogy a tanári beszédfordulók gyakorisága és a fatikus funkciójú nyelvi elemet tartalmazó tanulói beszédfordulók gyakorisága között pozitív irányú összefüggés van, vagyis minél több tanári beszédforduló hangzik el, annál több olyan tanulói beszédforduló adatolható, amelyben fatikus funkciójú nyelvi elem realizálódik ($r^2 = 0,616$; $p = 0,033$). A két érték közötti szoros összefüggést a 2. ábra szemlélteti.

* Az 1. részt lásd MNy. 2024: 159–169.

2. ábra

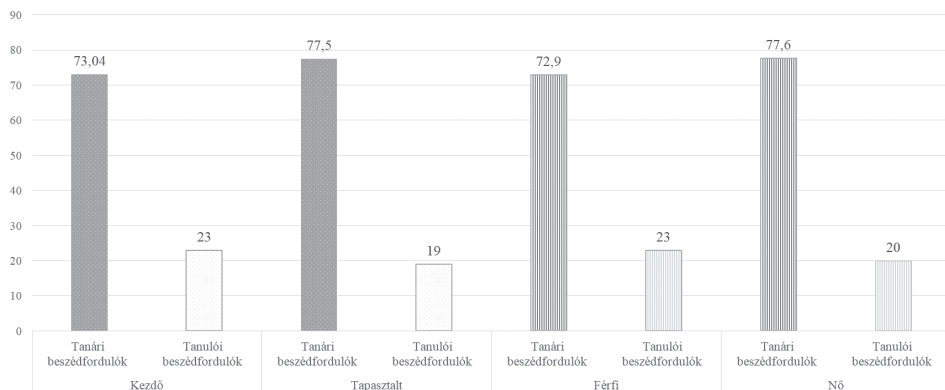
A tanári beszédfordulók és a fatikus funkciójú nyelvi elemeket tartalmazó tanulói beszédfordulók gyakorisága közötti összefüggés

A két adathalmazhoz tartozó értékek a trendvonalhoz viszonylag közel helyezkednek el, vagyis a köztük lévő összefüggés erős, valamint az egyenes jobbról balra történő emelkedése az értékek közötti pozitív irányú kapcsolatot mutatja. További összefüggés, hogy minél nagyobb a tanulói beszédfordulókat alkotó megnyilatkozástípusok gyakorisága ($r^2 = 0,694$; $p = 0,012$), és minél nagyobb ezek diverzitása ($r^2 = 0,654$; $p = 0,021$), annál több olyan diák beszédforduló jelenik meg, amelyben fatikus funkciójú nyelvi elemek vannak. A 3. ábra szemlélteti a fatikus funkciójú nyelvi elemeket tartalmazó beszédfordulók százalékos arányát az összes elhangzó beszédfordulóban.

3. ábra

A fatikus funkciójú nyelvi elemet tartalmazó beszédfordulók százalékos aránya (%/beszédforduló)

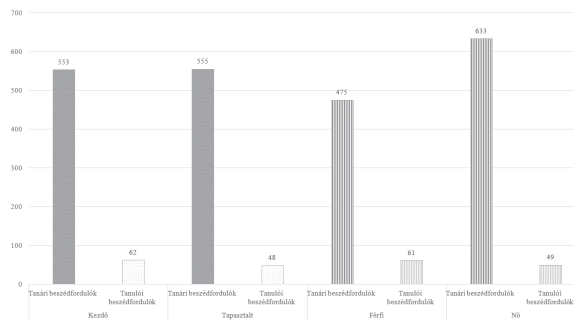

A tanár-diák beszédforduló-arányokat tekintve megállapítható, hogy a tanári beszédfordulók több mint 70%-ában jelenik meg fatikus funkciójú nyelvi elem, míg a tanulói beszédfordulókban ez az arány 20% körüli. A kezdő tanárok tan-

óráin nagyobb azoknak a diák beszédfordulóknak az aránya, amelyekben fatikus funkciójú nyelvi elem realizálódik (23%), de ez az érték szignifikánsan nem nagyobb, mint a tapasztalt tanárok tanóráin ($p = 0,863$). A tanár neme alapján a férfiak tanóráin nagyobb arányúak azok a tanulói beszédfordulók, amelyekben fatikus funkciójú nyelvi elem jelenik meg (23%), de a nő pedagógusok tanóráin elhangzókkal nem mutatnak statisztikailag igazolható különbséget ($p = 0,366$). A kutatásban vizsgált adatok közül a fatikus funkciójú nyelvi elemeket tartalmazó tanulói beszédfordulók százalékos aránya a diákok beszédfordulóinak átlagos hosszával mutat pozitív irányú összefüggést. Vagyis minél hosszabbak a diákok beszédfordulói, annál nagyobb százalékban jelennek meg azok a tanulói beszédfordulók, amelyekben fatikus funkciójú nyelvi elemek találhatóak ($r^2 = 0,662$; $p = 0,019$). A fatikus funkciójú nyelvi elemek beszédfordulókban lévő összes számát mutatja a 4. ábra.

4. ábra

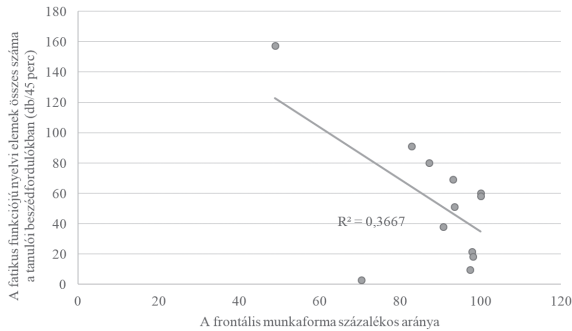
A fatikus funkciójú nyelvi elemek összes száma a beszédfordulókban (db/45 perc)

A tanár és a diákok beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek összességében a pedagógusok beszédfordulóiban realizálódnak nagyobb arányban; közel tízszer annyi fatikus funkciójú nyelvi elem adatható a beszédfordulókban, mint a diákokéban. A tanár tapasztalatsága alapján megállapítható, hogy a kezdő tanárok tanóráin a diákok beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek összes száma nagyobb (62 db), mint a tapasztalt tanárok tanóráin (48 db). Míg a tanár neme alapján a férfiak azok, akiknek a tanóráin a tanulók beszédében több fatikus funkciójú nyelvi elem tűnik fel (61 db), mint a nők tanóráin (49 db). Az eredmények sem a tanár neme ($p = 0,701$), sem a tapasztalata alapján nem mutatnak szignifikáns különbséget ($p = 0,202$). A kutatásban vizsgált tényezők közül a diákok beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek összes száma pozitív irányú összefüggést mutat a tanulói beszédfordulók átlagos hosszával ($r^2 = 0,623$; $p = 0,031$), vagyis minél hosszabb a tanulói beszédfordulók átlagos időtartama, annál több a fatikus funkciójú nyelvi elem a tanóráin. További összefüggés, hogy minél nagyobb arányú a frontális munkaforma százalékos aránya, annál kisebb a fatikus funkciójú nyelvi elemek száma a tanulók beszédfordulóiban ($r^2 = -0,609$; $p = 0,035$). A két adattípus közötti összefüggést az 5. ábra szemlélteti.

5. ábra

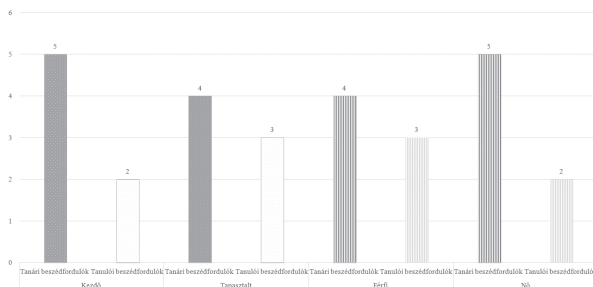
A fatikus funkciójú nyelvi elemek összes száma és a frontális munkaforma százalékos aránya közötti összefüggés

A két adathalmazhoz tartozó értékek a trendvonalhoz közel helyezkednek el, vagyis a köztük lévő összefüggés erős, valamint az egyenes balról jobbra történő lejtése az értékek negatív irányú kapcsolatát mutatja. A vizsgált tényezők közül a tanulói beszédfordulókat alkotó megnyilatkozástípusok diverzitásával pozitív irányú korrelációt mutat a beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek száma ($r^2 = 0,576$; $p = 0,050$). Ez az összefüggés azt mutatja, hogy a megnyilatkozás-típusok diverzitásának emelkedésével nő a diákok beszédfordulóiban fellelhető fatikus funkciójú nyelvi elemek összes száma is. A 6. ábra a fatikus funkciójú nyelvi elemek beszédfordulókban lévő gyakoriságát szemlélteti.

6. ábra

A fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága a beszédfordulókban (fatikus elemszám / fatikus elemet tartalmazó beszédfordulók száma)

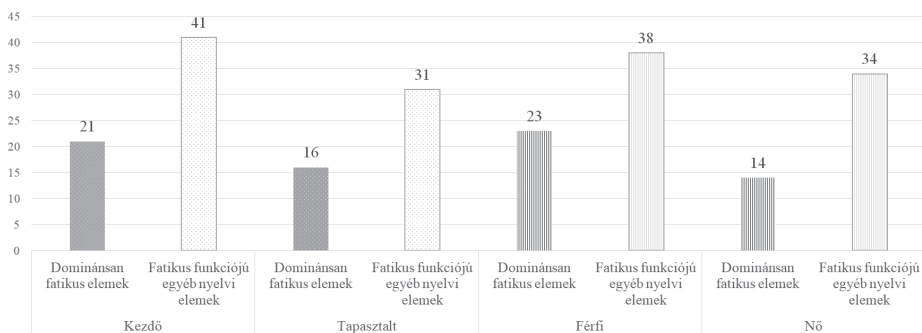

Minden változó esetében nagyobb a tanári beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek száma, mint a diákokéban realizálódó. A tapasztalt tanárok tanóráin a diákok beszédfordulóiban több, átlagosan 3 fatikus funkciójú nyelvi elem található egy beszédfordulóban, míg a kezdőkében 2 db; az adatok közötti különbség nem szignifikáns ($p = 0,817$). A férfi tanárok tanóráin a tanulói beszédfordulókban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága nagyobb (3 db/beszédforduló), mint a nők tanóráin, de az eredmények közötti különbség

szignifikanciáját a statisztikai elemzés nem igazolta ($p = 0,402$). A Pearson-féle korrelációs vizsgálat azt mutatja, hogy a fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága és a pedagógus beszédfordulóinak gyakorisága között pozitív irányú összefüggés van ($r^2 = 0,824$; $p = 0,001$). Az eredmény alapján megállapítható, hogy minél több fatikus funkciójú nyelvi elem realizálódik a pedagógusok beszédében, annál több jelenik meg a diákokéban. Ez mutatja a tanár és a diákok aktív, együttműködő részvételének szándékát. Azonban minél nagyobb arányú a tanórán a pedagógus beszédfordulóinak százalékos aránya, annál kisebb arányúak azok a tanulói beszédfordulók, amelyekben fatikus funkciójú nyelvi elemek vannak ($r^2 = -0,722$; $p = 0,008$). A tanári beszéd tényezői közül a beszédfordulók átlagos hossza mutat negatív irányú korrelációt a tanulói beszédben előforduló fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságával, vagyis minél hosszabbak a pedagógusok beszédfordulói, annál kevesebb olyan tanulói beszédfordulói realizálódik a tanórákon, amelyben fatikus funkciójú nyelvi elem adathozható ($r^2 = -0,694$; $p = 0,012$). A 7. ábra a fatikus funkciójú nyelvi elemek csoportjainak gyakoriságát szemlélteti.

7. ábra

A fatikus funkciójú nyelvi elemek csoportjainak gyakorisága a tanulói beszédfordulókban (db/45 perc)

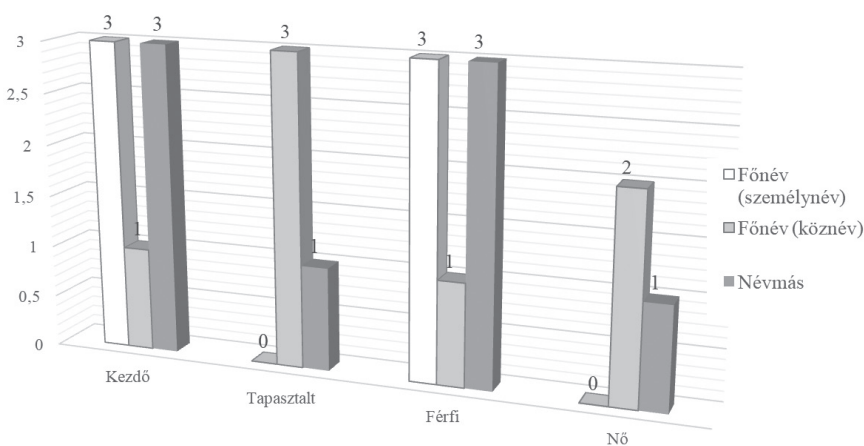
A korábbi vizsgálat azt mutatta, hogy a tanári beszédfordulókban a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek aránya kétszer annyi volt, mint a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemeké (ASZTALOS 2022b). A tanulók beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú csoportok aránya azonban ellentétes tendenciát mutat: a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek mindegyik adatsorozatban nagyobb gyakoriságot mutatnak, mint a dominánsan fatikus funkciójú elemek. A kezdő tanárok tanóráin mind a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek (21 db), mind a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek nagyobb gyakorisággal jelennek meg (41 db) a tanulók beszédfordulóiban, mint a tapasztalt tanárok tanóráin. A statisztikai elemzés a feltárt eredmények között nem igazolt különbséget. A p értéke a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek között 0,630, a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek között pedig 0,738. A pedagógus neve alapján megállapítható, hogy mind a dominánsan fatikus funkciójú (23 db), mind a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek (38 db) nagyobb gyakoriságot mutatnak a tanulói beszéd-

fordulókban a férfi pedagógusok tanóráin, mint a nőkéin. A két adatsorozatban számolt értékek között azonban a statisztikai elemzés nem igazolt szignifikáns különbséget. A p értéke a domináns csoportban 0,630, a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek között pedig 0,738.

A Pearson-féle korrelációs vizsgálat a fatikus funkciójú csoportok és a vizsgált egyéb diskurzustényezők között több összefüggést is feltárt. Így például a dominánsan fatikus funkciójú elemek és a diákok beszédfordulóinak ($r^2 = 0,596$; $p = 0,041$) és megnyilatkozásainak ($r^2 = 0,701$; $p = 0,011$) átlagos hossza között pozitív irányú összefüggés figyelhető meg. Vagyis minél hosszabbak a tanulók beszédfordulói és az ezeket alkotó megnyilatkozások, annál több dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elem figyelhető meg bennük. A tanulói beszédfordulók számának növekedésével nagyobb a lehetőség a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek megjelenésére. A frontális munkaforma százalékos aránya azonban negatív irányú korrelációt mutat a tanulói beszédfordulókban megfigyelhető domináns típusú fatikus funkciójú csoporttal ($r^2 = -0,586$; $p = -0,045$). A fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek – hasonlóan a domináns csoporthoz – pozitív irányú összefüggésben vannak a diákok beszédfordulóinak ($r^2 = 0,589$; $p = 0,044$) és az ezeket alkotó megnyilatkozások átlagos hosszával ($r^2 = 0,638$; $p = 0,025$). A dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemekhez tartoznak a főnevet és névmást tartalmazó megszólítások, amelyeknek gyakoriságát a kutatás változói alapján a 8. ábra szemlélteti.

8. ábra

A főnevet és névmást tartalmazó megszólítások gyakorisága (db/45 perc)

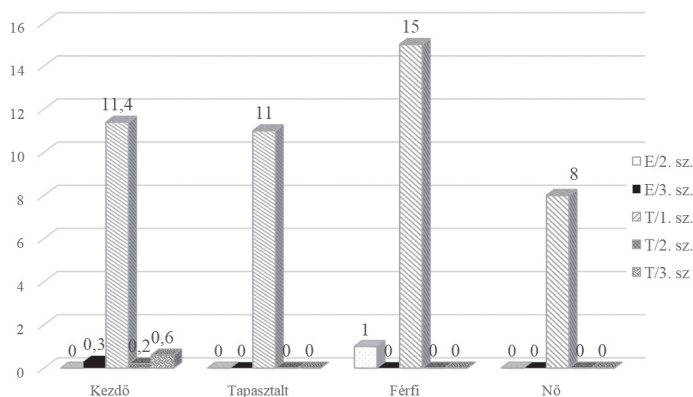

Mindhárom dominánsan fatikus funkciójú típus alacsony gyakoriságot mutat a vizsgált tanórákon. A személynévvel történő megszólítások a kezdők tanóráin, míg a tanár nemét tekintve inkább a férfiak által tartott tanórákon jelennek meg nagyobb gyakorisággal. A Pearson-féle korrelációs vizsgálat azt mutatja, hogy a frontális munkaforma százalékos aránya, valamint a diákok beszédfordulóiban megjelenő személynévvel történő megszólítások között negatív irányú összefüggés van ($r^2 = -0,783$; $p = 0,003$). Vagyis minél nagyobb a frontális munkaforma

százalékos aránya, annál kisebb gyakoriságban jelennek meg a személynévvel történő megszólítások a diákok beszédfordulóiban. A fatikus funkciójú köznevek a tapasztalt tanárok tanóráin többször adatolhatók (3 db), mint a kezdőkén (1 db), a két adatsoport közötti különbség nem szignifikáns ($p = 0,063$). A pedagógus neme alapján a nők tanóráin több köznévvel történő megszólítás realizálódik a tanulók beszédfordulóiban, mint a férfiak tanóráin (1 db), a két adatsoport közötti különbség nem szignifikáns ($p = 0,071$). A T/1. számú névmások nagyobb gyakoriságot mutatnak a kezdő pedagógusok tanóráin (3 db), mint a tapasztaltakén (1 db); a két adattípus közötti különbség azt igazolta, hogy a kezdő tanárok tanóráin előforduló T/1. személyű névmások szignifikánsan gyakrabban jelennek meg, mint a tapasztaltakén ($p = 0,027$). A férfi tanárok tanóráin a tanulói beszédfordulókban gyakrabban jelennek meg a T/1. személyű névmások, mint a nőkéén, de az adatsoportok között nincs szignifikáns különbség ($p = 0,205$). A birtokos személyjeles főnevek gyakrabban jelennek meg a pedagógusok beszédfordulóiban, a legnagyobb gyakoriságot a T/1. és T/2. személyű alakok mutatták. A tanulók beszédfordulóiban azonban mindösszesen 1-1 darab adatolható a T/1. és T/3. személyű alakokból. A 9. ábra mutatja a fatikus funkciójú ígék gyakoriságát.

9. ábra

A fatikus funkciójú ígék gyakorisága (db/45 perc)

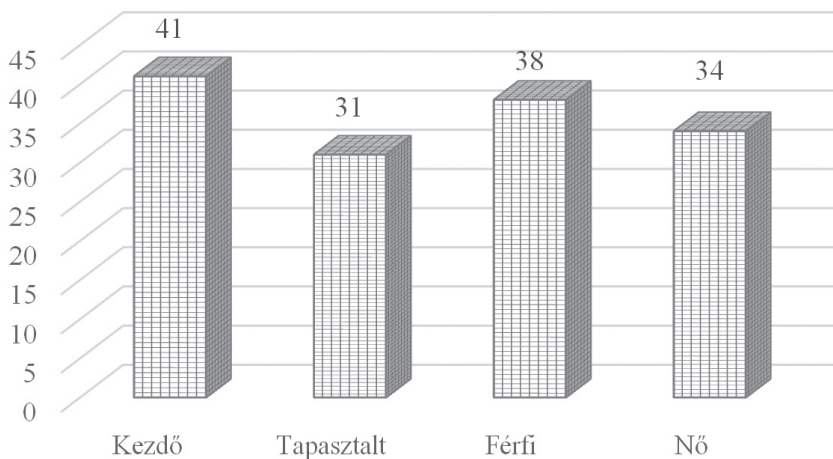

Az igealakok közül a legnagyobb gyakoriságot a T/1. személyű igealakok mutatják, míg az E/3. és T/2. személyű alakok ritkábban jelennek meg a diákok beszédfordulóiban. A T/1. személyű igealakok gyakorisága között a tanár tapasztalata alapján nincs szignifikáns különbség ($p = 0,213$). A tanár neme szerint megállapítható, hogy a férfiak tanóráin több T/1. személyű igealak jelenik meg (15 db), mint a nőkéén, de a két adatsoport közötti különbség nem szignifikáns ($p = 0,790$). A korábbi vizsgálat azt mutatta, hogy a pedagógusok beszédfordulóiban a T/1. és T/2. számú ígék voltak megfigyelhetők a legnagyobb gyakoriságban. Ezek alapján megállapítható, hogy mind a tanár, mind a diákok oldaláról a közös jelentésteremtés egyik eszköze a T/1. személyű igealakokkal való megszólítás (ASZTALOS 2022b). A Pearson-féle korrelációs vizsgálat azt mutatja, hogy a diákok beszédfordulóiban

realizálódó T/1. személyű alakok és a tanári beszédfordulókban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága között negatív irányú összefüggés van ($r^2 = -0,586$; $p = 0,045$). Vagyis minél több olyan tanári beszédforduló hangzik el, amelyben fatikus funkciójú nyelvi elem van, annál kisebb a T/1. személyű fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága a tanulók beszédfordulóiban. További összefüggés, hogy minél nagyobb a tanulói megnyilatkozások összes száma, annál több T/1. személyű fatikus funkciójú nyelvi elem azonosítható a tanulói beszédfordulókban ($r^2 = -0,713$; $p = 0,009$). A tanulói beszédfordulókban a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek közül a diskurzuszjelölők jelennek meg – ezek gyakoriságát a 10. ábra szemlélteti.

10. ábra

A fatikus funkciójú diskurzuszjelölők gyakorisága (db/45 perc)

A tanár tapasztalatára vonatkozóan megállapítható, hogy a diskurzuszjelölők a kezdő pedagógusok tanóráin nagyobb gyakoriságot mutatnak (41 db), mint a tapasztalt tanárok tanóráin (31 db). A statisztikai vizsgálat azonban a két adatscsoport értékei között nem támasztott alá szignifikáns különbséget ($p = 0,205$). A tanár neme szerint a férfiak tanóráin a tanulói beszédfordulókban gyakrabban jelennek meg diskurzuszjelölők (38 db), mint a nők tanóráin (34 db) ($p = 0,205$). A Pearson-féle korrelációs vizsgálat azt mutatja, hogy a diákok beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú diskurzuszjelölők és a tanulók beszédfordulóinak átlagos hossza között pozitív irányú összefüggés van, vagyis minél hosszabbak a diákok beszédfordulói, annál több fatikus funkciójú nyelvi elem jelenik meg bennük ($r^2 = 0,589$; $p = 0,044$). További összefüggés, hogy a diskurzuszjelölők gyakorisága ugyancsak pozitív irányú korrelációt mutat a tanulói beszédfordulót alkotó megnyilatkozástípusok diverzitásával, vagyis minél többféle megnyilatkozástípus realizálódik a beszédfordulókban, annál több fatikus funkciójú diskurzuszjelölő van a tanulói beszédben ($r^2 = 0,589$; $p = 0,044$). A 3. táblázat a legnagyobb gyakoriságot mutató tanulói megnyilatkozástípusok paraméterei és a fatikus funkciójú nyelvi elemek közötti összefüggés mértékét mutatja.

3. táblázat

A tanulói megnyilatkozástípusok paraméterei és a fatikus funkciójú nyelvi elemek közötti összefüggések

	A megnyilatkozástípus neve	Az összefüggést mutató adat	Az r^2 értéke	A p értéke
Gyakorítás	Információmegosztás	A fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága a tanulói beszédfordulókban	0,850	0,000
		A T/1. személyű igék gyakorisága	0,628	0,029
	Magyarázat	A fatikus nyelvi elemeket tartalmazó tanulói beszédfordulók gyakorisága	0,715	0,009
		Az összes fatikus elemszám a tanulók beszédfordulóiban	0,687	0,014
		A fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága a tanulói beszédfordulókban	0,822	0,001
		A T/1. személyű igék gyakorisága	0,830	0,001
		A diskurzusjelölők gyakorisága a tanulói beszédfordulókban	0,592	0,042
Átlagos hossz	Információmegosztás	Az összes fatikus elemszám a tanulók beszédfordulóiban	0,578	0,049
		A személyneves alakok gyakorisága	0,579	0,048
		T/1. személyű névmások gyakorisága	0,580	0,048
		A diskurzusjelölők gyakorisága a tanulói beszédfordulókban	0,630	0,028
	Információkérés	A T/1. személyű birtokos jelzős főnevek gyakorisága	-0,716	0,009

A legerősebb összefüggést mutató adat az információmegosztás gyakorisága és a fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága a beszédfordulókban értékei között van, vagyis minél több információmegosztás jelenik meg a beszédfordulókban, annál több fatikus funkciójú nyelvi elem jelenik meg egy beszédfordulóban. Hasonlóan erős, pozitív irányú összefüggés van a magyarázat gyakorisága és a fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága között, valamint a T/1. személyű igék gyakorisága között. Negatív irányú összefüggés figyelhető meg továbbá az információkérés és a T/1. személyű birtokos jelzős főnevek gyakorisága között, vagyis minél több információkérés jelenik meg a tanórákon, annál kisebb a T/1. személyű birtokos jelzős főnevek gyakorisága.

6. A korpusz nyelvi példái által számos tanulói beszéd-specifikus jellemző azonosítható. A korpusz nyelvi példái azt mutatják, hogy a tanulók beszédfordulóiban ritkábban realizálódnak kapcsolatfelvételt tükröző fatikus funkciójú nyelvi elemek, beszédükre sokkal inkább jellemző a kapcsolatfenntartó fatikus funkciójú

nyelvi elemek jelenléte. A tanári beszédfordulókban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemek elemzésével összevetve megállapítható, hogy a tanár-diák beszédfordulók sajátosságai tükrözik az osztálytermi diskurzus dinamikáját, amelyet a fatikus funkciójú nyelvi elemek is támogatnak. Így például a tanári beszédfordulókban gyakran megjelenő, főnévvel (köznévvvel és személynévvvel) történő közvetlen megszólítások a kapcsolat létrehozásának szándékát mutatják. Ezzel szemben a tanulók nem vagy csak alig szólítják meg a pedagógust és egymást is:

Diák: **Lilla néninek** tisztelettel jelentem, az osztály létszáma 30, nem hiányzik senki, az osztály magyarórára készül. (10. tanóra)

A tanulók beszédfordulóiban a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek közül a T/1. személyű igék tűnnek fel a leggyakrabban:

Tanár: *Jól van! Tehát, gyerekek, ahhoz, hogy (hezitálás). Nektek hol van szükségetek arra, hogy használjátok a rokon értelmű szavakat? Mikor van rá szükség? András?*

Diák1: *Nyelvtanórán.*

Tanár: *Amikor beszélünk, ami. Aztán?*

Diák2: *Ha beszélünk.*

Diák3: *Például, hogyha valamilyen előadást tartunk, gyűjtőmunkát, akkor azt díjazni szokták, hogyha színesen fogalmazunk.* (4. tanóra)

A T/1. személyű igealakok alkalmasak a közös jelentésteremtésre, tükrözik a diákok és a pedagógusok osztálytermi diskurzusának közös világát. Az osztálytermi diskurzus dinamikáját szemlélteti továbbá a fatikus funkciójú nyelvi elemek csoportjainak fordított arányossága is. Míg a pedagógus beszédfordulóiban nagyobb arányúak a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek, addig a diákok beszédfordulóiban a fatikus funkciójú egyéb diskurzuselemek realizálódnak nagyobb arányban, ezek közül is főként a fatikus funkciójú diskurzusjelölők mutatnak nagy gyakoriságot. A vizsgálat korpuszában a *hát* diskurzusjelölő szóátvételi szerepben álló, fatikus funkciójú jellege meghatározó a diákok beszédfordulóiban:

Tanár: *És akkor mit mond a bárány a farkasnak?*

Diák: **Hát** (hezitálás) például a farkas, **mondjuk**, ez esetleg ez a Tomié, hogy meghívja ebédelni vagy valahogy beszélgetnek, és (hezitálás) emiatt a (hezitálás) végülis, **hát** a bárányt fogják megenni, és e, ez erről a képről ez leolvasható, hogy ez lesz a vége. (10. tanóra)

Tanár: **Jó?** Miért találóak, mit **gondoltok** róla?

Diák1: **Hát**, mert a tulajdonságait fejezi ki.

Diák2: **Hát** ami legjellemzőbb tulajdonságuk.

Diák3: **Hát** egy Okoska, mindig okoskodik. (3. tanóra)

A *hát* diskurzusjelölő határozószóából vált kötőszóvá a 16. században, ezt követően a középmagyar korban diskurzusjelölővé. Három fő funkciója van, lehet válaszjelölő, kérdés bevezetője és a magyarázkodás, önjavítás eszköze is, funkciói az életkor előrehaladtával bővülnek. A középiskolai korosztály beszédére jellemző ennek a diskurzusjelölőnek a gyakorisága, a nyelvhasználatuk sajátos jegyei közé tartozik (SCHIFFRIN 1987; SCHIRM 2009; MARKÓ-DÉR 2011; VUKOV RAFFAI 2016; ASZTALOS 2020b). A példák azt mutatják, hogy a *hát* diskurzusjelölő fokozottan többfunkciós nyelvi elem. Egyszerre van rámutató, deiktikus szerepe a tanulói válaszra vonatkozóan, kiemeli továbbá a tanulói válaszadást és mindeközben bizonytalanságra is utal. A diskurzusjelölők közül a *szóval* gyakran jelenik meg fatikus funkcióban a tanulók beszédfordulóiban:

Tanár: *Így van, tehát azt mondod, hogy a bárány belecsalta a folyóba a farkast. Na, ki az, aki nem citromsárga? Szerinted, Laci, mi lehetett a feladat?*
 Diák: *Szerintem az volt, hogy azt úgy kellett befejezni, hogy (hezitálás), szóval hogy nem ette meg őt a farkas.* (10. tanóra)

A diskurzusjelölő főként példaadás előtt figyelhető meg és a beszédtervezési folyamatokra utal, valamint kapcsolatfenntartó funkciója van.

7. Összegzés. A tanulmány bevezetője ismertette a fatikus funkció fogalmát, szerepét az osztálytermi diskurzusbán. A bemutatott vizsgálat a tanulók beszédének pragmatikai jellemzőit feltáró kutatások közé illeszkedik, ebben a keretben tárta fel a tanulók beszédfordulóiban lévő verbális fatikus funkciójú elemek típusait, így a dominánsan fatikus funkciójú, valamint a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemeket. Rámutatott továbbá számos olyan összefüggésre, amely a fatikus funkciójú nyelvi elemek és a tanórák vizsgált paraméterei között állapíthatók meg. A kutatásban megnevezett két fő fatikus csoport funkciója a kapcsolatfenntartás. A vizsgálat a pedagógus tapasztalata és neme alapján hasonlította össze a fatikus funkciójú nyelvi elemek jellemzőit a tanulók beszédfordulóiban. A nyelvi példák elemzésén keresztül pedig szemléltette azokat a szokászerű mintázatokat, amelyek a diákok beszédfordulóit jellemzik. A bemutatott kutatás korpusza nem reprezentatív, ugyanakkor az eredményekből levonható következtetések további pragmatikai, pedagógiai és diskurzuselemzési vizsgálatok alapjai lehetnek.

A tanulók beszédfordulóiban realizálódó fatikus funkciójú nyelvi elemek tükrözik az osztálytermi diskurzúszerkezetét. Vizsgálatukból megtudható, hogy a diákok beszédfordulóiban kapcsolatfelvételt segítő, fatikus funkciójú nyelvi elemek kevésbé jelennek meg, a közvetlen megszólítás eszközeivel alig élnek. Erre az osztálytermi diskurzús intézményesített jellege miatt kevésbé van lehetőségük, hiszen a tanár az, aki koordinálja a tanóra menetét, többnyire ő jelöli ki a következő megszólalót, és ő koordinálja a szóátadás és -átvétel folyamatát. A tanulók beszédfordulóiban realizálódó fatikus funkciójú nyelvi elemek alátámasztják a diákok kontextusteremtő törekvését, amely a beszédükben realizálódik.

Az adatok azt mutatják, hogy minden változó esetében nagyobb a tanári beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága, mint a tanulói

fordulóiban. A csoportokat tekintve pedig a tanulók beszédfordulóiban ritkábban jelennek meg a dominánsan fatikus funkciójú nyelvi elemek, mint a pedagógusok beszédfordulóiban. Így például a főnévvel történő megszólítások is kisebb gyakoriságot mutatnak, vagyis a diákok beszédfordulóiban kevesebb direkt, közvetlen megszólítás tűnik fel. Ezt igazolja például az is, hogy egyetlen tanórán figyelhető meg elköszönés a diákok részéről. A tanári beszédben tükröződik a beszéd osztálytermi diskurzust koordináló funkciója, amelyben a folyamatos kapcsolatlétrehozás és -fenntartás a domináns. A diákok beszédében pedig inkább a kapcsolatfenntartásra vonatkozó nyelvi elemek érvényesülnek.

Mind a diákok, mind a pedagógusok beszédfordulóiban nagyobb gyakoriságot mutatnak a T/1. személyű alakok, amelyek erősítik a közös kontextust a diskurzusrésztvevők között, fenntartva ezáltal az osztálytermi diskurzus sikerességéhez megfelelő légkört. A diákok beszédfordulóiban a fatikus funkciójú egyéb nyelvi elemek közül a diskurzusjelölők azok, amelyek fatikus funkciót hordoznak. Ezek közül a kutatás nyelvi példái a *hát* diskurzusjelölő többfunkciósságára irányították rá a figyelmet.

A Pearson-féle korrelációs elemzés több olyan összefüggésre világított rá, amely a gyakorló pedagógusok számára már az órák tervezése során fontos lehet. Ilyen például, hogy minél nagyobb a tanulói beszédfordulókat alkotó megnyilatkozástípusok gyakorisága és minél nagyobb ezek diverzitása, annál több olyan diák beszédforduló hangzik el, amelyben fatikus funkciójú nyelvi elemek vannak. Érdeemes teret adni a hosszabb tanulói beszédfordulók számára, mert nagyobb eséllyel jelennek meg bennük kapcsolatfenntartásra irányuló nyelvi elemek. A tanórák tervezésénél kiemelt szempont lehet továbbá, hogy a frontális munkaforma százalékos arányának növekedésével csökken a fatikus funkciójú nyelvi elemek száma a diákok beszédfordulóiban. Célszerű megtervezni a saját tanári beszédidőt is, mert a pedagógus beszédfordulóinak százalékos aránya nemcsak a tanulói beszédfordulók arányát és hosszát, hanem a bennük lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságát is negatívan befolyásolhatja.

A tanári és a tanulói beszédfordulóiban megjelenő fatikus funkciójú nyelvi elemekre vonatkozó 1. hipotézis teljesült: azokon a tanórákon, amelyeken a pedagógus beszédfordulóiban több fatikus funkciójú nyelvi elem azonosítható, a diákok beszédfordulóiban is több fatikus funkciójú nyelvi elem van. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a kutatás változóit tekintve (tanár tapasztalata és neve) nincs szignifikáns különbség a tanulók beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága között, vagyis a 2. hipotézis nem igazolódott. A pedagógus neve szerinti vizsgálat igazolta a 3. előfeltevést: a diákok beszédfordulóiban lévő fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakorisága között nincs szignifikáns különbség. Az eredmények további vizsgálatok elvégzését indokolják más szempontok alapján. Így például indokolt lenne a korosztály szerinti összehasonlítás, vélhetően a fatikus funkciójú nyelvi elemek a felső tagozatosok és a középiskolások beszédfordulóiban eltérő gyakorisággal realizálódnak. A vizsgálat nyelvi példái alátámasztották a 4. hipotézist, vannak specifikusan a tanulói beszédfordulóiban ismétlődő fatikus funkciójú nyelvi elemek. Ilyen például a *hát* diskurzusjelölővel való szóátvétel vagy a T/1. személyű igékkel való kapcsolatfenntartás.

További kérdés lehet, hogy vajon milyen egyéb nyelvi elemek hordoznak még fatikus funkciót a tanulói beszédben. Továbbá, hogy van-e különbség például a különböző korosztályból származó diákcsoportok beszéde között a fatikus funkciójú nyelvi elemek gyakoriságában. A kérdések megválaszolásával közelebb kerülhetünk az osztálytermi diskurzusban zajló folyamatokhoz.

Kulcsszók: osztálytermi diskurzus, tanulói beszéd, tanári beszéd, fatikus funkció, osztálytermi kommunikáció.

Hivatkozott irodalom

- AL-QINAI, JAMAL B. S. 2011. Translating Phatic Expressions. *International Pragmatics Association* 21: 23–39. <https://doi.org/10.1075/prag.21.1.02qin>
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2006. *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2010. *A tanári kommunikáció fatikus elemei*. Előadás a Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet – Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában 3. konferencián. ELTE BTK, Budapest, 2010. 11. 23.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2015. Osztálytermi kommunikáció. In: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – MAJOR ÉVA szerk., *Mozaikok a magyar nyelvről és nyelvhasználatról*. Bölcsészeti és Művészetpedagógiai Tananyagok 10. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 57–70.
- ASZTALOS ANIKÓ 2015. A tanórai kifejezőképesség fejlesztésének eredményei egy empirikus kutatás tükrében. In: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – MAJOR ÉVA szerk., *Tanóratervezés és tanórakutatás*. Bölcsészeti és Művészetpedagógiai Kiadványok 10. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 103–127.
- ASZTALOS ANIKÓ 2020a. Az egyéni tanulói megnyilatkozástípusok jellemzői az osztálytermi diskurzusban. *Anyanyelv-pedagógia* 13/2: 22–35. <https://doi.org/10.21030/anyp.2020.2.2>
- ASZTALOS ANIKÓ 2020b. A diskurzusjelölők vizsgálata a tanulói megnyilatkozásokban. In: KARLOVITZ JÁNOS TIBOR szerk., *Reflexiók néhány magyarországi pedagógia-releváns kontextusra*. International Research Institute, Komárno. 177–188.
- ASZTALOS ANIKÓ 2022a. *A tanulói beszéd az osztálytermi diskurzusban*. Alkalmazott nyelvészet a 21. században 8. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634548386>
- ASZTALOS ANIKÓ 2022b. A tanári beszéd fatikus nyelvi elemei az osztálytermi diskurzusban. *Anyanyelv-pedagógia* 15/4: 5–37. <https://doi.org/10.21030/anyp.2022.4.2>
- BALÁZS GÉZA 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* 111: 402–412.
- BALÁZS GÉZA 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 137. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALES, ROBERT FREED 1951. *Interaction Process Analysis. A Method for the Study of Small Groups*. Addison – Wesley Press, Cambridge (MA).
- BARTHA CSILLA 1998. *A szociolingvisztika alapjai*. Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek 2. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.

- BOU FRANCH, PATRICIA – GARCÉS CONEJOS, PILAR 2003. Teaching Linguistic Politeness – A Methodological Proposal. *IRAL* 41: 1–22. <https://doi.org/10.1515/iral.2003.001>
- CAMERON, ROMNEY – CAMPBELL-LARSEN, JOHN 2017. Small Talk is Big Talk. Teaching Phatic Communication. In: SHAFFER, DAVID E. ed., *KOTESOL Proceedings. Why are we here? Analog Learning in the Digital Era*. TESOL, Korea. 315–323.
- COOK, GUY 1989. *Discourse*. Oxford University Press, Oxford.
- COUPLAND, JUSTINE 2000. Introduction: Sociolinguistic Perspectives on Small Talk. In: COUPLAND, JUSTINE ed., *Small Talk*. Routledge, London.
- CROFT, WILLIAM 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: TSOHATSIDIS, SAVAS L. ed., *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London. 460–478. <https://doi.org/10.4324/9780203206478-30>
- DOMONKOSI ÁGNES 2017. A nyelvi kapcsolattartás alapformái. Megszólítások és köszönések. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 279–298.
- DJ, ZUHRI MUHAMMAD – ASMAYANTI, ASMAYANTI 2017. Applying Student Talking Time (STT) in Communicative Activity to Improve the Students' Speaking Skill at Pesantren Putri al-manawwarah Sanyili. *Didaktika Jurnal Kependidikan* 11: 267–282. <https://doi.org/10.30863/didaktika.v11i2.171>
- DORNAI ERIKA 1994. A beszéd funkciója és jelentése. *Pszichológia* 4: 491–513.
- ERDÉLYI JUDIT 2012. *Fatikus beszéd. Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székelyföldi nyelvhasználatban*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 7. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- ESFANDIARI, MEHRAN – KNIGHT, PAUL 2013. Using Pyramid Discussions in the Task-based Classroom to Extend Student Talking Time. *World Journal of English Language* 3: 20–26. <https://doi.org/10.5430/wjel.v3n3p20>
- FINCH, GEOFFREY 1998. *How to study linguistics*. Palgrave Macmillan, Houndmills.
- FRANCES, CHRISTIE 2002. *Classroom Discourse Analysis. A Functional Perspective*. Continuum, London – New York.
- FRASER, BRUCE 1990. Perspectives on Politeness. *Journal of Pragmatics* 14: 219–236. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(90\)90081-n](https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90081-n)
- FREEMAN, LARSEN DIANE 2010. *The Communicative Approach. Techniques and Principles in language teaching*. Oxford University Press, Oxford. 123–138.
- GHRABAVI, ABDULLAH – IRAVANI, HASAN 2014. Is Teacher Talk Pernicious to Students? A Discourse Analysis of Teacher Talk. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 98: 552–561. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.03.451>
- GOFFMAN, ERVING 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- GRIFFIN, PEG – MEHAN, HUGH 1979. Értelem és rítus a tantermi beszélgetésben. In: PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk., *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 541–564.
- HÁMORI ÁGNES 2009. Beszédaktusok „újrátöltve”. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 88. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 249–255.

- HÁMORI ÁGNES 2020. „Mi lehet az oka ennek, mit gondoltok?” A metakognitív nyelvhasználat elemzése az osztálytermi diskurzusbán. In: LUDÁNYI ZSÓFIA – JÁNK ISTVÁN – DOMONKOSI ÁGNES szerk., *A nyelv perspektívája az oktatásban*. Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, Eger. 273–295.
- HERBSZT MÁRIA 2010. *Tanári beszédmagatartás*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- HOLMES, JANET 2013. *An Introduction to Sociolinguistics*. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9781315833057>
- HYMES, DELL 1975. A nyelv a társadalomban. In: SZÉPE GYÖRGY szerk., *A nyelvtudomány ma*. Gondolat Kiadó, Budapest. 485–505.
- JAKOBSON, ROMAN 1972. Nyelvészet és poétika. In: JAKOBSON, ROMAN, *Hang-jel-vers*. Gondolat Kiadó, Budapest. 229–276.
- KAREEMA, FOUZUL 2014. *Increasing Student Talk Time in the ESL Classroom. An Investigation of Teacher Talk Time and Student Talk Time*. In: *Proceedings of 4th International Symposium 2014*. South Eastern University of Sri Lanka, Oluvil. 1: 233–238.
- KASPER, GABRIELE 1984. Pragmatic Comprehension in Learner-Native Speaker Discourse. *Language Learning* 34: 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1984.tb00349.x>
- KRAKER, J. MYRA 2000. Classroom Discourse: Teaching, Learning, and Learning Disabilities. *Teaching and Teacher Education* 16: 295–313. [https://doi.org/10.1016/s0742-051x\(99\)00063-3](https://doi.org/10.1016/s0742-051x(99)00063-3)
- KUMAR, POUDEL KAMAL 2017. The metapedagogic function of language: language for language teaching. *Research in Pedagogy* 7: 239–253. <https://doi.org/10.17810/2015.62>
- LAVER, JOHN 1975. Communicative Functions of Phatic Communion. In: KENDON, ADAM – HARRIS, RICHARD M. – KEY, MARY R. eds., *Organization of Behavior in Face-to-Face Interaction*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 215–238. <https://doi.org/10.1515/9783110907643.215>
- LEECH, GEOFFREY 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London. <https://doi.org/10.4324/9781315835976>
- LIU, JINGXIA – LE, THAO 2012. A Case Study on College English Classroom Discourse. *International Journal of Innovative Interdisciplinary Research* 2: 1–10.
- LUK, JASMINE 2004. The Dynamics of Classroom Small Talk. *Issues in Applied Linguistics* 14: 115–132. <https://doi.org/10.5070/14142005072>
- LYONS, JOHN 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press, London.
- LYONS, JOHN 1977. *Semantics 1*. Cambridge University Press, Cambridge. 51–59. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511620614>
- MALINOWSKI, BRONISLAW 1923. The Problem of Meaning in Primitive Language. In: OGDEN, C. K. – RICHARDS, I. A. eds., *The Meaning of Meaning*. Harcourt, Brace & World Inc., New York. 1: 296–336.
- MARKÓ ALEXANDRA – DÉR CSILLA ILONA 2011. Diskurzuszjelölök használatának életkori sajátosságai. In: NAVRACSICS JUDIT – LENGYEL ZSOLT szerk., *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben*. Pszicholingvisztikai tanulmányok II. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 121. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 49–61.

- PADILLA, CRUZ MANUEL 2005. Teaching to Be Phatic. A Pragmatic Approach. In: PÉREZ RUIZ, L. – ESTÉBANEZ ESTÉBANEZ, C. eds., *Estudios de Metodología de la Lengua Inglesa* 3. Centro Buendía, Valladolid. 57–66.
- PADILLA, CRUZ MANUEL 2007. Should teachers focus on phatic utterances? A pragmatic reflection. In: MARIAL, R. eds., *Aprendizaje de lenguas, uso del lenguaje y modelación cognitiva: perspectivas aplicadas entre disciplinas*. U. N. E. D., Madrid. 1275–1281.
- PLÉH CSABA 2014. A nyelv evolúciója. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 1033–1088. <https://doi.org/10.1556/9789630594998>
- QUINTANA, CESAR R. BAZO 2011. A Study of Teacher Talking Time and Student Talking Time Practices among ESL Instructors at an Intensive English Program. *Ectesol Review* 1: 1–8.
- ROBINS, R. HENRY 1964. *General linguistics*. Longman, London – New York.
- ROBINSON, PETER W. 2003. *Language in social worlds*. Blackwell, Oxford. <https://doi.org/10.1002/9780470753453>
- SACKS, HARVEY – SCHEGLOFF, A. EMANUEL – JEFFERSON, GAIL 1974. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-Taking for Conversation. In: SCHEINKEN, JIM ed., *Studies in the Organisation of Conversational Interaction*. Academic Press, New York. 7–55.
- SCHIFFRIN, DEBORAH 1987. *Discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHIRM ANITA 2009. Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In: KESZLER BORBÁLA –TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 304–311.
- SCHIRM ANITA 2015. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban. In: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – MAJOR ÉVA szerk., *Tanóratervezés és tanórákutatás*. Bölcsészeti- és Művészetpedagógiai Kiadványok 10. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- SCHLEGLOFF, A. EMANUEL – SACKS, HARVEY 1973. Opening up Closings. *Semiotica* 8: 289–327. <https://doi.org/10.1515/semi.1973.8.4.289>
- SCOLLON, RON – SCOLLON, SUZANNE B. K. 1983. Face in Interethnic Communication. In: RICHARDS, JACK C. – SCHMIDT, RICHARD W. eds., *Language and Communication*. Longman, London. 156–190.
- SCOLLON, RON – SCOLLON, SUZANNE B. K. 1995. *Intercultural Communication. A Discourse Approach*. Blackwell, Cambridge.
- SENF, GUNTER 2009. Phatic communion. In: SENFT, GUNTER – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Culture and Language Use. Handbook of Pragmatics Highlights* 2. John Benjamins, Nijmegen. 226–233. <https://doi.org/10.1075/hoph.2.20sen>
- SILVA, OMAR 1980. Phatic Language. A Preliminary Contrastive Analysis between English and Spanish. *Lenguaje y Ciencias* 20: 105–112.
- SINCLAIR, JOHN MCHARDY – COULTHARD, RILEY MCCABE 1975. *Towards an Analysis of Discourse*. University Press, Oxford.
- SKIDMORE, DAVID – PEREZ-PARENT, MONTSERRAT – ARNFIELD, SIMON 2003. Teacher–Pupil Dialogue in Guided Reading. *Literacy* 37/2: 47–53. <https://doi.org/10.1111/1467-9345.3702002>

- STEVENS, ROMIETT 1912. *The Question as a Measure of Efficiency in Instruction*. Columbia University, New York.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- YOEDO, YULI CHRISTIANA 2012. Functional Communication by Primary Teacher in Framing an Effective Classroom. In: SYAFEI, MUH – MADJDI, HILAL – MUTOHHAR eds., *Teaching English for Young Learners in Indonesia (TEYLIN). From Policy to Classroom. Proceeding: The 2nd National Conference on Teaching English for Young Learners*. Muria Kudus University, Kudus. 250–261.
- H. VARGA GYULA 2016. Az anyanyelvi kommunikáció fejlesztése. In: H. VARGA GYULA szerk., *Kommunikációs készségfejlesztés a pedagógiai munkában*. A Kommunikációs Nevelésért Egyesület, Eger. 64–77.
- VENTOLA, EIJA 1979. The Structure of Casual Conversation in English. *Journal of Pragmatics* 3: 267–298. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(79\)90034-1](https://doi.org/10.1016/0378-2166(79)90034-1)
- VUKOV RAFFAI ÉVA 2016. A diskurzusjelölő-választások életkori sajátossága az így, ilyen hát, mondjuk, ugye esetében. *Magyar Nyelv* 140: 483–497.
- WALSH, STEVE 2006. *Investigating Classroom Discourse*. Taylor & Francis e-Library, New York. <https://doi.org/10.4324/9780203015711>
- WELLS, GORDON 1999. *Dialogic Inquiry. Towards a Sociocultural Practice and Theory of Education*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511605895>

Analysing linguistic elements of student speech in classroom discourse

The subject of this paper is the study of phatic linguistic elements in students' speech. As the primary function of language in classroom discourse, the phatic function supports the establishment, maintenance and closure of the connection between teacher and students, reflecting the nature of interpersonal relationships. The aim of the research presented here is to observe the types of verbal phatic elements that appear in students' speech turns. The study presents the characteristics of classroom discourse based on the annotation and segmentation of video material from 12 Hungarian language lessons, and differentiates the types of phatic language elements in the students' speech. The linguistic examples confirm that students have limited contact with the teacher and with each other, and that there are several features of the phatic language elements that can be classified as specific to student speech. By exploring the functioning of classroom discourse, both novice and practising teachers can better recognise the impact of their own speech on the speech of their students.

Keywords: classroom discourse, student's speech, teacher's speech, phatic function, classroom communication.

ASZTALOS ANIKÓ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Azt/úgy/olyat hallottam: magyar demonstratívumok grammatikalizálódása endorfikus használatokban*

1. Bevezetés. A mutató névmásokkal kapcsolatos kutatásokban egy alapvető szempont az exoforikus és endoforikus használatok megkülönböztetése (DIESSEL 1999: 93; LEVINSON 2006: 107). Míg az előbbiben a fizikai valóság entitására vagy dimenziójára történik utalás (1), addig az utóbbiban valamely a vonatkoztatás a nyelven belül marad. Ezt az alábbi két példán keresztül szemléltethetjük.¹

- (1) *Látod azt ott? (+ rámutatási gesztus)*
 (2) A: *Tegnap baleset történt az utcánkban.*
 B: *Ezt mikor hallottad?*

Dolgozatom középpontjában a (2)-es példával illusztrált, endoforikus, azon belül diskurzusdeiktikus (propozícióval/beszédaktussal/(tag)mondattal asszociált) névmási használatok állnak.² A (3)-as mondatban szintén egy olyan használatot látunk, ahol a mutató névmás egy nyelvi entitással (alárendelt/vonatkozó tagmondat) áll kapcsolatban. Ezt használatot az ide kapcsolódó magyar szakirodalom általában „*utalószó*”-ként említi (DÖMÖTÖR 2022: 97).

- (3) a) *{Azt/úgy/olyat} hallottam, hogy baleset történt az utcánkban.*
 b) *az a fiú, aki megérkezett*

Az utalószavak a demonstratívumok grammatikalizálódott használatainak tekinthetőek (DÖMÖTÖR 2022). Mind a szerkezeti (szintaxis, morfológia), mind a jelentésbeli (szemantika, pragmatika) tulajdonságaikat nézve jelentősen eltérnek a teljes értékű diskurzusdeiktikus használatoktól (mint amilyenek a fentebbi (1)–(2) példákban láthatók), azonban ezek is valamilyen módon asszociálva vannak egy nyelvi egységgel (tagmondat/propozícióval), ezért az egységes tárgyalást

* Szeretnék köszönetet mondani névtelen bírálóimnak, valamint Rákosi Györgynek a dolgozat korábbi változataira adott értékes megjegyzésekért. A dolgozat hibái, hiányosságai természetesen engem terhelnek. A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K22_143417 nyilvántartási számú projektje támogatta.

¹ Természetesen ez egy egyszerűsített taxonómia, a terminológiát és a pontos kategorizációkat illetően jelentős eltérések vannak az egyes kutatók között, erről DÖMÖTÖR (2022: 26–49) részletes áttekintést ad. Jelen dolgozatban elsősorban a DIESSEL (1999)-ben felvázolt gondolatrendszerre támaszkodom, melynek a releváns aspektusait a megfelelő helyeken ismertetem. (Az exoforikus használatokról l. pl. TÓTH 2019, megj. e.; TÓTH–CSATÁR 2015.)

² Szélesebb értelemben véve a diskurzusdeixishez szokták sorolni az olyan kifejezéseket is, mint a *lásd a következő fejezetet, a fenti állítás, stb.*, vagy amikor egy korábban említett helyre/időre utalunk vissza (*tegnap Pécsen voltam, de akkor ott nem csináltam semmi különöset*), de ezekkel ez a dolgozat nem foglalkozik.

indokoltnak tartom. Tehát tanulmányommal amellet érvelek, hogy ez az unifikáló szemléletmód értékes módon tud hozzájárulni a mutató névmások megértéséhez.

A dolgozat fő kérdése az, hogy mennyire tekinthetők szemantikailag/pragmatikailag tartalmaznak az (1)–(3)-ban bemutatott endoforikus használatok, azaz a grammatikalizáció milyen mértékű, valamint az is, hogy a feltételezett grammatikalizálódási szinteket milyen konkrét adatokkal, bizonyítékokkal lehet alátámasztani. Ehhez áttekintem a (3)-as példában látható három mutató névmás, határozószói *úgy*, főnévi *az* és melléknévi *olyan* tulajdonságait a fent említett előfordulásaikban.³

A mintázatok alapján megállapítható, hogy a különböző használatok elhelyezhetőek egy grammatikalizációs kontinuumon (l. pl. DIESSEL 1999: 116), azonban nem a skála végpontjain: állításom szerint már a valódi diskurzusdeiktikus használatokon (2) is megfigyelhetőek a grammatikalizáció jelei, de még az utalószavak sem tekinthetők teljesen grammatikalizálódott, jelentésileg üres használatoknak. Dolgozatom egyik fő állítása szerint a használati mintázatok a deiktikus jelentéstartalom különböző értelmezéseivel (a figyelemirányítás különböző módjai, perspektíva, prominencia) magyarázható.

A dolgozat felépítése a következő. A második részben rövid áttekintést nyújtok a vizsgált jelenségek, a deixis és a mutató névmások általános elméleti hátteréről, a grammatikalizáció fogalmköréről elsősorban DIESSEL (1999: 118–119), valamint KÖNIG (2020) nézőpontjait felhasználva. Szintén ebben a részben ismertetem a magyar diskurzusdeiktikus névmásokat és utalószavakat érintő szakirodalom fő állításait. A harmadik részben három mutató névmást vizsgálok meg azokban a használatokban, ahol diskurzusdeiktikusan vagy utalószóként valamilyen (tag)mondattal állnak kapcsolatban. Mint említettem, a három névmás a határozószó *úgy* (3.1.), a főnév *az* (3.2.), valamint a melléknévi *olyan* (3.3.), illetve ezek különböző változatai: *így*, *ez(t)*, *ilyen* stb. A vizsgálati szempontok az utalószó és a tagmondat jelentésviszonya, valamint ezzel összefüggésben a formális deixis- és számjegyek megjelenése, a második részben felvázolt perspektívák alapján. A dolgozat példaanyagában jórészt a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ) adataira támaszkodom. A negyedik részben összegzem és értelmezem az adatokat, valamint elméleti következtetéseket fogalmazok meg a grammatikalizáció általános nézőpontjából, valamint külön figyelmet fordítva a deiktikus jelentésre. Az ötödik rész lezárja a dolgozatot, és további kutatási irányokat vázol fel.

2. A vizsgált jelenségkör háttere

2.1. Deixis. A görög eredetű, eredetileg 'rámutatás' jelentésű *deixis* szó a nyelvészetben az olyan szavak, kifejezések, szerkezetek jelölője, amelyek értelmezéséhez a beszélő tér- vagy időbeli, esetleg valamilyen más, absztrakt koordinátarendszerben való elhelyezése és hozzá való viszonyítása szükséges. Tágabb értelemben

³ Egyéb névmások és névmásváltozatok is előfordulhatnak (*annyi*, *olyasmi* stb.) de ezeket eme tanulmányban terjedelmi korlátok miatt nem tárgyalom. A három választott névmástípus igen gyakori a releváns előfordulásokban, tárgyalásuknak vannak szakirodalmi előzményei, és jól reprezentálnak három nagy lexikális kategóriát (főnév, határozószó, melléknév).

ide tartoznak a rámutatási gesztusok, az olyan igék, mint a *jön* és *megy*, az olyan határozószavak, mint a *holnap* vagy *tegnap*, vagy a *jobb-bal* melléknevek. Jelen dolgozatban a deixis elsődleges nyelvi formáival, a mutató névmásokkal foglalkozom.

A deixist gyakran hozzák összefüggésbe az anaforákkal. Az általános megközelítés szerint (l. pl. GREEN 2006) míg az előbbi a nyelvi és nyelven kívüli valóság összekapcsolásának eszköze (pl. az (1) példában), az utóbbi inkább a nyelven belüli referenciaviszonyok kódolásával áll kapcsolatban. Erre látunk példát a (4)-es mondatban, ahol a *benne* névmás a *baleset* főnévre (illetve annak a referensére) utal vissza:

(4) *Tegnap baleset történt az utcánkban, de szerencsére nem sokan sérültek meg benne.*

DIESEL (1999: 103) a referens kategóriája (főnév vs. propozíció/beszédaktus), valamint információs szerkezeti megfontolások alapján ragaszkodik a diskurzusanaforák és a diskurzudeixis szétválasztásához, más kutatók ellenben a jelenségkör egységes megközelítése mellett érvelnek (l. pl. CORNISH 2011 „anadeixis” fogalmát, vagy TALMY 2018-at). LEVINSON (2006: 107) is megjegyzi, hogy a diskurzudeixis nyelven belüli folyamat (ami az anaforákkal rokonítja), de ugyanakkor nyilvánvalóan deiktikus, figyelemirányító jellegű is.

A deixisben alapvetően használatos megkülönböztetés a közelre („proximális”) és távolra („disztális”) való mutató, amelyek a magyarban sok más nyelvhez hasonlóan palatális és veláris (magas és mély hangrendű) névmásokhoz társulnak. Ez tükrözi azt az általános felfogást, miszerint a térbeli, exoforikus deixis kiindulópont a más koordinátarendszerek (idő, mód, társas stb.) deiktikus leképezésének, valamint a mutató névmások egyéb, különböző mértékben grammatikalizálódott használatainak is (DIESEL 1999: 109–113). Szintén általánosan elfogadott, hogy a „közel” és „távol” nem abszolút, hanem relatív módon értelmezendő, azaz nyelvi szempontból közel van az, amit a beszélő valamilyen okból kifolyólag közelinek conceptualizál, és távol az, amit távolinak. Ebben természetesen központi szerepe lehet a fizikai távolságnak, amely ugyanakkor erősen szubjektív és kontextusfüggő, gondoljunk csak arra, mit jelentenek a *közeli épület/város/bolygó* kifejezések. Ezen kívül egy sor egyéb tényező is szerepet játszhat, például a fontosság, elérhetőség, kontraszt, beszélői attitűd, figyelmi állapot, a referens szemantikai jegyei stb. (l. pl. PIWEK–BEUN–CREMERS 2008-at, mely a figyelemirányítás általános szerepét hangsúlyozza a fizikai deixis esetén is, illetve PEETERS–KRAHMER–MAES 2021-et, mely kurrens áttekintést ad a témaköréről). A nem fizikai távolsághoz kapcsolódó tényezők különösen fontosak az endoforikus használatokban, hiszen nyelven belül a „távolság” nehezebben vagy egyáltalán nem értelmezhető.

A deiktikus jelentéstartalom nem szigorúan fizikai térben történő deixishez kapcsolódó értelmezéséhez egy egyszerű példa hozható az angoltól, ahol diskurzudeiktikus kontextusban a távoli névmás inkább anaforikus, valamint a beszélgetőpartner megnyilatkozásaira vonatkozó, míg a közeli kataforikus (l. a (7)-es példát lentebb) és saját kijelentésekre vonatkozó jelentéssel bír (CHEN 1990). Ugyanígy megjegyzendő, hogy az exoforikus használatok esetén is relevánsak le-

hetnek a fent említett tényezők, például CSATÁR és TÓTH (2015) kísérletei szerint a kontrasztív kontextus nagyban felülírja az távolsági megfontolásokat az *ez/az* demonstratívumok kiválasztásában.

2.2. Grammatikalizáció. Grammatikalizációnak nevezzük azt a folyamatot, amelyben lexikális/konceptuális jelentéssel bíró szavak, kifejezések elveszítik ezen tartalmukat, és absztraktabb, funkcionális, szintaktikai, esetleg diskurzus-pragmatikai módon járnak hozzá a nyelvi megnyilatkozásokhoz. Ez a folyamat hosszabb időtávon következik be, és a szembenállás a grammatikalizálódott és nem grammatikalizálódott elemek között nem éles, hanem kontinuumszerű (DIESEL 1999: 116). A grammatikalizáció diakrón és szinkrón szemszögből is vizsgálható (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 2); jelen tanulmány az utóbbi nézőpontra teszi magáévá.

Egy klasszikus példa a grammatikalizálódásra, hogy a határozott névelő sok nyelvben mutató névmásokból alakult ki (l. pl. DIESEL 1999: 128 és az ott hivatkozott irodalmakat). Ez a magyar nyelvben is jól megfigyelhető (*az*). A demonstratívumok gyakori forrásai az ilyen grammatikalizációs folyamatoknak. (A teljesség igénye nélkül, DIESEL 1999 és DIESEL–BREUNESSE 2020 alapján a mutató névmások különböző nyelvekben ilyen elemekké grammatikalizálódhatnak: határozott névelő, vonatkozó névmás, mondatbevezető, topikjelölő, létige, mondatbevezető, expletívum stb.)

Ezen túl a mutató névmások különböző használatai maguk is tekinthetőek a grammatikalizálódás fokozatainak. Ez KÖNIG (2020) megközelítésében úgy történik, hogy a mutató névmás vagy a deiktikus (a fizikai valóságra vonatkoztatott figyelemirányító) jellegét veszti el, vagy az jelentési, ontológiai kategóriája (dolog – főnév, mód/hely – határozószó, stb.) szorul háttérbe, alakul át, esetleg mind a kettő megtörténik egyszerre. Erre az utóbbira egy példa az expletívumok, a jelentésüket illetően üres, tisztán szintaktikai helykitöltő funkcióval bíró névmások esete. Ez illusztrálható az angol *there* (eredeti jelentése: ‘ott’) névmással az (5)-ös példamondatban, amely a legelterjedtebb elemzés szerint sem helyre utaló jelleggel nem rendelkezik (ontológiai dimenzió elvesztése), sem deiktikus, figyelemirányító jelleggel nem bír (ebből kifolyólag például ebben a konstrukcióban nem cserélhető le a proximális *here* ‘itt’ változatra).⁴

- (5) *Yesterday there was an accident in our street.*
 tegnap EXPL volt egy baleset INESS POSS.1SG utca
 ‘Tegnap baleset történt az utcánkban.’

KÖNIG (2020) jelentéstani jellegű megfontolásain túl a grammatikalizációnak fonológiai, szintaktikai és morfológiai jelei is gyakran vannak. DIESEL (1999: 118) szerint ezek a következők:⁵

⁴ A *there* expletívumként való felfogása az (5) példában a generatív szakirodalom leginkább bevett, de nem az egyetlen létező elemzése (részletes áttekintésére l. HARTMANN 2008).

⁵ DIESEL (1999: 118) listája tartalmaz még „funkcionális” változásokat is, ezek nagyjából megfelelnek KÖNIG (2020) deiktikus jelleg elvesztéséről szóló megfontolásainak (figyelemirányító funkció és deiktikus kontraszt elvesztése).

(6) a) Meghatározott szintaktikai szerkezetekben való használatra korlátozódás.

- b) Kötelező használat meghatározott nyelvtani szerkezetekben.
- c) Egy deiktikus változatra való korlátozódás (ez általában a disztális).
- d) Inflexiók elvesztése.
- e) Fonológiai redukció, függetlenség elvesztése.⁶

A grammatikalizációt érintő újabb kutatásokban felvetődik, hogy a nyelvtani jegyek elhalványodása vagy eltűnése mellett érdemes azok „újrahasznosításáról” (*recycling*) is beszélni. STAPS és ROORYCK (2023) például amellet érvel, hogy az angol *that* alárendelő szó (ebben a használatban a magyar *hogy*-nak felel meg) még mindig magában hordozza a mutató névmási eredetéből (*that* ‘az’) származó disztális jelentéskomponenst, csak az nem térbeli deixisként értelmeződik, hanem újrahasznosításra, átértelmezésre került mint a „konceptuális távolságot” és a „beszédpartner bevonódását” (*addressee involvement*) jelző szemantikai-pragmatikai jelentéstartalom. Ez felveti annak a természetes lehetőségét, hogy ez a jelentéstartalom-változás különböző nyelvekben más módokon történik. Ennek így kell lennie, hiszen ha az újrahasznosítási folyamat egységes módon történne, akkor nem lenne érthető, hogy például az angollal ellentétben a magyarban miért vezethet be disztális névmás független idézetet, mint (7)–(8)-ban látjuk:

- (7) *I said {this/*that}: let's go.*
 én mond.MÚLT ez az menjünk
- (8) *{Ezt/Azt} mondtam: menjünk.*

2.3. Diskurzuseixis és utalószavak a magyar szakirodalomban. A generatív nyelvészeti szakirodalom figyelmét elsősorban a (3)-as mondat típus, a függő alárendelés (közvetett idézés) keltette fel. A fő kérdés ezekben a kutatásokban az, hogy mennyire tekinthető referenciálisnak, szemantikailag értelmezhetőnek az adott utalószó, illetve hogy ezzel összefüggésben milyen kapcsolatban áll a mellékmondat. KENESEI (1992) szerint a névmás szemantikai tartalom nélküli helykitöltő elem, azaz expletívum. LIPTÁK (1998), DE CUBA – ÜRÖGDI (2009), valamint MOLNÁR (2015) ennek az alapállításnak a továbbfejlesztéseinek, kiterjesztéseinek tekinthetők. Kiemelendő, hogy DE CUBA – ÜRÖGDI (2009) és MOLNÁR (2015) érdekes megfigyeléseket tesz a névmás használati feltételeiről. A dolgozataik alapján megállapítható, hogy mind a főige szemantikai jellege (asszertív/

⁶ A fonológiai dimenzió ebben a dolgozatban nem kerül tárgyalásra, aminek elsősorban terjedelmi korlátai vannak. Megjegyezhető, hogy DÉR (2013: 167–173) szerint a fonológiai redukció indirekten korrelál a grammatikalizációval. Például a (3)-hoz hasonló szerkezetekben előfordulhatnak az *azt hiszem* → *asszem*, *azt monda* → *aszonta* és hasonló alakok (az előbbiről bővebben l. még VESZELSZKI 2010), ugyanakkor ez nem szisztematikus a magyar nyelvben, hiszen például a legalább ennyire gyakori *azt gondolom* szófordulat nem létezik **aszondolom* vagy hasonló alakokban. A határozószói névmás egy pragmatikalizálódott (l. 13. lábjegyzet) használata a demonstratívum és ige összevonódásával létrejött *úgymond* kifejezés. E példából is látható, hogy ezekben a használatokban a disztális forma található meg.

faktív), mind a szintaktikai környezet (neutrális/fókuszált) szerepet játszik, vö. *azt mondta, hogy ...* vs. *(*azt) sajnálja, hogy...*, azaz semleges mondat esetén nem, ugyanakkor a fókuszált *CSAK AZT sajnálja, hogy...* megnyilatkozásban a faktív *sajnál* ige előtt igenis lehetséges kitenni az utalószt.

SZÜCS (2015) ezzel szemben az expletívumokat illető nyelvelméleti és tipológiai megfontolások alapján a demonstratívum referencialitása mellett érvel. E két végpont közötti álláspontnak tekinthető DEN DIKKEN (2017) elemzése, aki a névmást predikátumnak tekinti, és SZÜCS (2022), aki lexikai-funkcionális grammatikai keretben (korábbi álláspontját részben felülvizsgálva) egyfajta speciális mutató névmásnak tartja az *azt*-ot (3)-ban, ami a beágyazott mondatdal együtt tölti be a főige propozicionális argumentumának a szerepét, az *olyan*-nak pedig teljesen eltérő, egy elliptált főnévi csoportot tartalmazó elemzést javasol. DEN DIKKEN 2018 nem részletezi, hogy predikátumként milyen szemantikai hozzájárulással bírhat a névmás. SZÜCS 2022 szerint a deiktikus jegyek aktívnek és információs/diskurzusszerkezeti szempontból értelmezendők tekinthetők.

DÖMÖTÖR (2022) konstrukciós nyelvtani nézőpontból nyújt részletes áttekintést a magyar mutató névmások használatáról. Jelentős figyelmet szentel a diskurzusdeiktikus használatoknak is, különösen a grammatikalizáció szempontjából. A vonatkozó nemzetközi szakirodalommal (DIESEL 1999; LEVINSON 2006 stb.) összhangban a grammatikalizáció kontinuum voltát hangsúlyozza, és bemutatja, hogy lehet a demonstratívumok használatait egy olyan típusú grammatikalizációs séma szerint értelmezni, mint amelyet (9)-ben mutatok be (némileg egyszerűsítve, DIESEL 1999-re is építve):

(9) exoforikus használat → endoforikus használat → expresszív jelentés⁷

Az endoforikus használatokat illetően DÖMÖTÖR (2022) épít LACZKÓ (2010, 2019) kognitív-funkcionális keretben megfogalmazott gondolataira is. Ez utóbbi a beszélői perspektíva és figyelemirányítás fontosságát hangsúlyozza az anaforák és diskurzusdeixis esetén, míg az utalószavakat a „koreferencia-reláció grammatikalizálódott kifejeződésének” tartja (LACZKÓ 2010: 117). DÖMÖTÖR (2022: 60) ezt úgy fogalmazza meg, hogy „az utalószói használat pedig már inkább grammatikai, mint deiktikus funkció”. Itt jelentősége van az „inkább” szónak, ami által nem zárható ki, hogy habár egy grammatikalizálódott használatról van szó az utalószavak esetében, a deiktikus komponens nem feltétlenül hiányzik teljesen. Ezzel van összhangban CSONTOS (2022) tanulmánya is, aki a mutató névmások figyelemirányító funkcióját hangsúlyozza minden endoforikus használat esetén, beleértve az utalószavakat is – jelen tanulmány is ezt az álláspontot teszi magáévá.

⁷ Az expresszív használatok DÖMÖTÖR (2022) számára elsősorban a diskurzuspragmatikai funkcióval bíró névmási szavakat, kifejezéseket, diskurzusjelölőket jelentik, például: *Hát aztán!, Ez aztán a férfi!, csakazértis, ez a vicc azért kicsit erős volt*, stb.

A generatív szellemiségű szakirodalmak inkább nyelvelméleti, szintaktikai szempontból vizsgálják a jelenségkört, DÖMÖTÖR ÉVA konstrukciói, valamint LACZKÓ KRISZTINA kognitív-funkcionális megközelítései pedig a diskurzupragmatikai és nyelvhasználati szempontból nyújtanak értékes meglátásokat. Azonban egyik hivatkozott szakirodalom sem tekinti át részletesen a különböző használatok morfológiai tulajdonságait és az azokból levonható következtetéseket. Annyi megállapítást mindegyik tartalmaz, hogy diskurzuseixisben (2) mind a proximális (palatális), mind a disztális (veláris) változatok használhatóak (különböző feltételekkel és jelentésárnyalatokkal), utalószóként (3) pedig a disztális forma dominanciája a jellemző (l. pl. KENESEI 1992: 617; DÖMÖTÖR 2022: 97; valamint KIEFER 2016: 82 is ilyen megállapítást tesz).⁸

A tanulmányom következő részében eme említett hiányzó nézőpontot fogom felderíteni (használati perspektívákat is bevonva), majd a negyedik részben értelmezem az adatokat, és ezen elméleti bevezetőben ismertetett megfontolások alapján következtetéseket vonok le. A vizsgálódáshoz a referenciapontot a (6)-ban felsorolt grammatikalizációs tulajdonságok nyújtják.

3. A demonstratívumok vizsgálata. A tanulmány ezen részében három névmást, a határozószó kategóriájú *ügy*-ot, a főnévi *az*-t és a melléknévi *olyan*-t, illetve ezek különböző variációit (*így*, *ez[t]*, *annak*, *ilyen* stb.) fogom megvizsgálni különböző használataikban, az endoforikus, azon belül is a diskurzuseiktikus, illetve utalószói előfordulásokra koncentrálna.

3.1. Határozószói mutató névmás (*ügy*). Az *ügy* névmás exoforikus használatban valamilyen cselekvés vagy történés módjára referál. (10)-ben a proximális és disztális használat egyaránt elérhető, és a kontextus illetve a beszélői szándék függvénye.

(10) *Csináld így/ügy!* (+ cselekvés mutatása)

A (10)-es mondat egy endoforikus változata, amikor a névmás utalószóként egy mellékmondattal van asszociálva; ebben a szerepkörben a veláris forma domináns:

(11) *Csináld {ügy/?így}, ahogy/mint mások.*⁹

Ezt az MNSZ alapján számokkal is megerősíthetjük: míg a [word="ügy"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="(ahogy|mint)"] CQL-keresőkifejezéssel 36977 találatot kapunk, addig a [word="így"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="(ahogy|mint)"] kereséssel mindössze 980-at, ebből egyet (12)-ben be is mutatok.¹⁰

⁸ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a szakirodalom néhol említ proximális névmást tartalmazó példákat (l. pl. RAKOSI 2006: 186; SZÜCS 2015: 298, 2022: 353; TEPTIUK 2020: 293, 294). Ezek jelentőségére még a későbbiekben visszatérünk.

⁹ A mondat proximális névmással is jól hangzana, ha az exoforikus jelleget megerősítenénk ekképpen: *Csináld így, ahogy én.* (+ cselekvés bemutatása).

¹⁰ [word="ügy"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="(ahogy|mint)"]: az *ügy* szót követi valamely ige, opcionálisan egy vessző, majd az *ahogy/mint* vonatkoztató szavak. A többi releváns példához is ehhez hasonló keresőkifejezéseket használtam, ezeket a függelékben listázom.

(12) *Nem lenne baj, ha minden pontosan így maradna, ahogy ebben a pillanatban van.*

Habár ez a keresés messze nem mondható tökéletes eszköznek, a trendek bemutatására alkalmas. Természetesen a példák manuális átnézése és szűrése a konkrét számokat módosíthatja, de az alapvető arányokat aligha.

A módra való exo- vagy endoforikus vonatkoztatáson kívül az *úgy* használatos kommunikációs/kognitív jellegű igékkel (*gondol, hisz, sejt, tervez, érez, képzel, tűnik* stb.) asszociált (tag)mondatszintű entitások vonatkozásában is, diskurzusdeiktikusan és utalószóként is. Két diskurzusdeiktikus példát mutatok be (13)-ban. Az (13a) egy anaforikus, míg (13b) egy kataforikus használat, mind a kettő az MNSZ-ből.

(13) a) *...anyám karja nélkül nem jött álom a szememre, anyám karja nélkül nem létezhettem. Legalábbis akkor úgy éreztem.*

b) *Most, ötvenévesen azért úgy érzem: elmagányosodásunk, elbaltázottságunk, frusztráltságunk és minden tökéletlenségünk ellenére mi nagyjából elég stramm gyerekek vagyunk.*

A (13a)-ban szereplő példamondat a palatális névmással is teljesen elfogadható lenne (*... akkor úgy éreztem*), és (13b) sem hangzana nagyon rosszul (*azért úgy érzem: ...*). Mindazonáltal a disztális forma dominanciája kataforikus használat esetén itt is megmutatkozik. Ha a (13b) mondatot sémának véve keressük kataforikus használatokat (*így/úgy + ige + kettőspont*), akkor néhány gyakori mondatbeágyazó igré korlátozva a keresést ilyen arányokat kapunk (15-ben példák is láthatók):

(14) a) *úgy gondol*: 1372 a'. *így gondol*: 99

b) *úgy lát*: 3135 b'. *így lát*: 136

c) *úgy tűnik*: 603 c'. *így tűnik*: 3

(15) a) *Nyilván úgy gondolta: tőle határozottságot várnak, nem a latolgatás komolyságát.*

b) *A jövőt így gondolom: kezem a kilincset rázza, s ráírom az ajtófára: „Itt voltam X. Y.”*

Feltűnő lehet az *így tűnik*:... szerkezet szinte teljes hiánya. Magára a szófordulatra lehet releváns MNSZ-példákat találni, de azok szinte kizárólag visszautaló értelműek, mint például (16) (az *úgy* alak is elfogadható lenne).

(16) *Könnyű azt mondani, hogy az együttműködés reménytelen volt – akkor még sokaknak nem így tűnt.*

Az utalószóval bevezetett alárendelt mondatok, ahogy említettük, legtermészetesebb módon a veláris névmással fordulnak elő.

(17) {*Úgy/???Így*} *gondolom, hogy menjünk.*

Azonban célirányosan keresve akadnak palatális névmást tartalmazó példák is. Az *így IGE, hogy...*-ra való keresés az MNSZ-ben 5983 példát ad, de ezek között sok irreleváns is van. A disztális változatra 341395, azaz a trend már *így* is látható.

Ha a kapott példákat manuálisan átnézzük, még akkor is marad bőven használható adat. (18)–(20)-ban igyekezek olyan példákat bemutatni, ahol a tagmondat nem egyértelműen egy korábbi állítás/propozíció megismétlése, hanem valamilyen módon új információt vezet be. (18) esetében ez különösen egyértelmű, hiszen a polgármester egy kérdésre felel. Ennek megfelelően a mondatok semleges hangsúlyozással, a fő- és alárendelt mondat közé szünetet nem téve mondhatóak ki (vö. KENESEI 1992: 617).

(18) *Honnan jött az ötlet? Nagy Attila, Selye polgármestere: – Hát ezt így gondoltam, hogy ez jár.*

(19) *Külön határozatként szívből tudom támogatni, mert én is így gondolom, hogy így helyes.*

(20) *Persze, ha így mondom, hogy el KELL menni, az rosszul hangzik, mert úgy illenék fogalmazni, hogy hála Istennek elmegyek Madridba meg Rómába, de igazából én nem szeretek utazni.¹¹*

A *tűnik* ige itt is különálló módon viselkedik: az *így/úgy tűnik, hogy...* párral 22525 vs. 6 találatos szembenállást kapunk, azaz az *így tűnik, hogy...* együttállást gyakorlatilag nemlétezőnek tekinthetjük (a hasonló értelmű *látszik* igével hasonló a helyzet).

3.2. Főnévi mutató névmás (az). A főnévi mutató névmás exoforikusan elsősorban tárgyakra vagy egyéb entitásokra utal. Az esetjelölése a nyelvtani funkciójának és a névmást vezérlő predikátum kívánalmainak megfelelő – a (22)-ben található formák mind az *az* alakváltozatai.

(21) *Látod {azt/ezt}? (+ rámutatási gesztus)*

(22) *az, azt, annak, azzal, abban, attól, arra stb.*

A (11)-es példával párhuzamba állítható módon, az *az* is használatos endoforikusan, vonatkozó mellékmondat utalószavaként.

(23) *Látod azt, amit én is látok?*

Itt is a veláris névmást tartalmazó mondatok tekinthetőek alapváltozatnak, de palatális demonstratívumokra is lehet példákat találni (7925 vs. 97).

(24) *Én meglepődve hallottam ezt, amit ön mondott, többször megismételte már a múltkori vita során is.*

¹¹ Ez a mondat bizonyos értelemben módhatározó jellegű is, mint a (10)–(11)-es példák. (Erre a 4.2. alatt részben visszatérünk.)

A főnévi névmás kategóriájából fakadóan rendelkezik számjeggyel is, ami lehet plurális.

(25) *Látod {azokat/ezeket}, (amiket én is látok)?*

A (26a) egy diskurzusdeiktikus anaforikus példát mutat az MNSZ-ből, míg (26b) egy kataforikus. Az eredeti példamondatok az említett disztális trendet követve a távolra mutató névmást tartalmazzák, de a proximális alak is elfogadható lenne mindkét esetben.

(26) a) *Szeretek újabb és újabb ismeretségeket kötni, de hogy szexmániás lennék, {azt/ezt} nem gondolom.*

b) *Illyés Gyula egyszer {azt/ezt} mondta: díjat az kap, akinek adnak.*

A fenti (16)-os példához hasonlóan, a főnévi névmás is lehet alárendelt mondatral asszociálva.¹²

(27) *{Azt/???Ezt} gondolom, hogy menjünk.*

A preferencia a mély hangrendű változat irányába itt is igen erős, de lehet magas hangrendű névmásokat is találni. Az *azt/ezt IGE, hogy...* keresések 705914 vs. 4108 találatot adnak. Az alábbi, általam kiválasztott példák itt is olyan használatokat hivatottak bemutatni, amelyek valódi kataforikus alárendelésnek tekinthetőek.

(28) *Szászfalvi László: – Így van, így van. Tehát én ezt gondolom, hogy ezek nem tények, a tényeknek megfelelő vagy a valóság folyamataihoz kapcsolódó adatok.*

(29) *még aznap este arra kért, hogy majd, ha jobban leszek, operálnám meg az orrát, ő ezt hallotta, hogy van ilyen, s őnéki rálépett az orrára a bátyja annak idején, mikor még pólyás baba volt...*

(30) *A kapualjakban és parkok mélyeiből pedig sűrű suttogás fogad... És lám, hisz én is ezt teszem, hogy suttogok és csókolózom, megmentem, ami e forga-
tagban osztályrészemül jutott.*

A többes szám használata diskurzusdeiktikus, illetve utalószói használat esetén alig fordul elő. A kevés példából kettőt itt bemutatok; (31)-ben vonatkozó mellékmondat szerepel, (32)-ben pedig anaforikus diskurzusdeixis. Kataforikus alárendelő többes számú utalószó nem fordul elő, akkor sem, ha esetleg több beágyazott mondat van (33).

(31) *Tarr Béla nem azokat mondta, amiket a Tagesspiegel a szájába adott.*

(32) *A pap szomorúan bólogatott, amikor ezeket mondtam, de nem vigasztalódott úgyszólván semmit.*

(33) *Az(*oka)t mondtam, hogy menjünk és hogy siessünk.*

¹² A névmás a grammatikai funkciótól és a főigétől függően sok esettel megjelenhet: {*annak örül / attól tart / abban hisz / arról gondolkodik / stb.*} *hogy...*

3.3. Melléknévi mutató névmás (*olyan*). Az *olyan* névmás használata (tag) mondatokkal való összefüggésben eddig viszonylag kevés figyelmet kapott a szakirodalomban. Kivétel SZŰCS (2022), ő az egyéb ilyen névmásoktól jelentősen eltérő elemzést javasol. Mint látni fogjuk, ezt az álláspontot jelen dolgozat is meg tudja erősíteni.

Exofofikusan a melléknévi névmás entitások tulajdonságaira utal.

(34) *Legyen ilyen/olyan!* (+ rámutatás)

Az *úgy*-hoz és az *az*-hoz hasonlóan használható vonatkoztató mellékmondatokban, szintén hozzájuk hasonlóan inkább disztálisán.

(35) a) *amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten*
b) *{olyan/?ilyen} a szeme, mint az anyjéé*

„Kettőspontos”, azaz közvetlen idézéssel élő diskurzusdeiktikus kataforikus használatot 15 darabot találtam a korpuszban, ebből egy példa (36a), de ez a mondat nagyon jelölten hangzik. Amennyire elfogadható, ugyanannyira lenne elfogadható az általam előállított anaforikus változat (36b)-ben.

(36) a) *???És vegye azt, hogy én olyat hittem: Derger le akarja buktatni Andyt.*

b) *???Derger le akarja buktatni Andyt. Én legalábbis olyat hittem.*

Azonban a palatális változattal már 430 találatot kapunk (ezekből hármát itt bemutatok), azaz az eddigiektől eltérően kataforikus diskurzusdeixisben ez forma gyakrabban fordul elő.

(37) a) *Szó szerint ilyet mondott: „Ide máskor ugye nem jöttök?”*
b) *Például a vendég valaki jellemzésére ilyet mondott: „Becsületes ember volt, pedig kálomista volt.”*
c) *Viszonzásképpen: olvasgatom az 1.1 readme-jét és ilyet látok: van egy rejtett kampány a játékban!!!*

Alárendelt mondattal asszociált utalószóként is lehet példákat találni. Az ilyen esetekben ez eddigiekhez hasonlóan több disztális forma fordul elő, de a főlény nem akkora mértékű, mint az *úgy* és az *az* esetében: 1200 vs. 201 találat a (38)–(39) típusú példák esetében.

(38) a) *És mikor ezt megértettem, akkor már tudtam, hogy a halálos ágyamon nem fogok magamról olyat gondolni, hogy én egy gyáva ember voltam.*

b) *Ha egy a titkosszolgálatokkal foglalkozó tárcanélküli miniszter olyat mond, hogy nem tudott a koszovói fejleményekről, akkor az vagy hazudik, vagy nem olvas újságokat.*

(39) a) *Hogy mersz ilyet mondani, hogy Kőnig tanár úr hazudik?*

b) *Tudom, hogy egy kutatótól nem feltétlenül jó ilyet kérdezni, hogy most minek csinálja azt, amit csinál, de lehet ennek valami gyakorlati jelentősége?*

A kapott példákat közelebbről megnézve észrevehető, hogy azok jelentős részében a *hogy*-os tagmondat nem a főige propozicionális tartalmát fejt ki, hanem a kommunikációs cselekvés nyomán létrejött eredményállapotot írja le (ezt SZÜCS 2022: 360 is megjegyzi). Azaz (40) úgy értelmezhető, hogy „mondott valami olyan dolgot, aminek az eredményeképpen Csempe-Pempe majd elszédült”.

(40) *Várt egy kicsit, aztán valami olyat mondott, hogy Csempe-Pempe majd elszédült.*

Habár melléknévi demonstratívumról van szó, többes számú alakok előfordulhatnak (többek között ez is motiválja SZÜCS 2022 rejtett főneves elemzését).

(41) a) *Ezek cserbenhagyták az országot, főleg amikor olyanokat mondanak, hogy a magyarországi magyarok prostituáltként viselkednek, meg hogy oldjuk meg a népességcsökkenést*

b) *Alig idősebb nálam, s olyanokat mond, hogy elmegy az embernek a kedve az élettől.*

4. Következtetések

4.1. Grammatikalizálódás. Ahhoz, hogy az előző szekcióban bemutatott adatokat grammatikalizálódási szempontból értelmezni tudjuk, először tekintsük át újra ezen folyamat a bevezető részben felvázolt ismérveit (DIESEL 1999; KÖNIG 2020). Ezután értékelem az adatokat az egyes tulajdonságok fényében.

- (42) a) A jelentés ontológiai dimenziójának elhalványulása.
 b) A deiktikus funkció, kontraszt eltűnése.
 c) Meghatározott nyelvtani szerkezetekben való, esetleg kötelező használat.
 d) Inflexiók elvesztése.
 e) (Fonológiai redukció – jelen tanulmányban nem tárgyalom, l. a 6. lábjegyzetet.)

4.1.1. A jelentés ontológiai dimenziójának elhalványulása. Ontológiai szempontból az *úgy* egy módra utaló határozószó, az *az* egy entitásra utaló főnév, az *olyan* pedig egy tulajdonságra vonatkozó melléknév.

Ha ezen névmásokat a kiindulópontnak tekintett, eredeti exoforikus értelmükben használjuk, akkor lecserélhetőek ezen ontológiai dimenziójukat expliciten megjelenítő hasonló vagy bővített kifejezésekre. (43)-ban (10), (21) és (34) releváns változatait mutatom be.

- (43) a) *Csináld {úgy / olyan módon / akképpen / stb.}!*
 b) *Látod {azt / azt a dolgot / azt a valamit}?*
 c) *Legyen {olyan / olyan tulajdonságú / olyan milyenségű}!*

Ez alapján áttekinthetjük az demonstratívumok tárgyalt endoforikus használatait. Mint (44)-ben látható, vonatkozó mellékmondatokban a névmások e jelentéstan tulajdonsága továbbra is érvényes:

- (44) a) *Csináld olyan módon, mint mások!*
 b) *Látod azt a dolgot, amit én is látok?*
 c) *Olyan tulajdonságú a szeme, mint az anyjáié.*

A diskurzusdeiktikus használatok ilyen módosítással értelmetlenné vagy legalábbis furcsává válnak, mint ahogy az utalószavas mondatok is, ami az ontológiai dimenzió visszaszorulására utal.

- (45) a) # ... *Legalábbis akkor olyan módon éreztem.*
 b) #*Olyan módon gondolom, hogy menjünk.*
 (46) a) ?#... *de hogy szexmániás lennék, azt a dolgot nem gondolom.*
 b) #*Azt a dolgot gondolom, hogy menjünk.*
 (47) a) #*Szó szerint ilyet tulajdonságot mondott: „Ide máskor ugye nem jötök?”*
 b) #*a halálos ágyamon nem fogok magamról olyat tulajdonságot gondolni, hogy én egy gyáva ember voltam*

Amennyiben feltételezzük, hogy a diskurzusfunkciók (topik, fókusz, ezek változatai) valamilyen módon korlátozottak a referencialitás alapján (például expletívumok nem tölthetnek be ilyen szerepeket; l. SZŰCS 2015: 295 áttekintése), akkor releváns lehet KENESEI (1992: 655) megfigyelése, hogy a határozószói utalószó nem tölthet be „+kontrasztív” jegyű diskurzusfunkciót, mint például kontrasztív fókusz (48)-ban. A főnévi utalószó ellenben lehet ilyen szerepkörben, a melléknévit pedig nehéz megítélni. (A példában az *olyan* határozatlan ragozású főigével fordulna elő.)

- (48) *CSAK {*ÚGY / AZT / ?OLYAT} gondolom/gondolok, hogy menjünk.*

Az exoforikus használatok valamint a vonatkozó használatok lehetnek fókuszálva, a diskurzusdeiktikusok pedig az fenti utalószavas példákkal párhuzamosan viselkednek.

- (49) a) *CSAK ÚGY csináld (mint mások)*
 b) *CSAK AZT látod (amit én is)*
 c) *a szeme CSAK OLYAN, mint az anyjáié*
 (50) *CSAK {#ÚGY / AZT / ?OLYAT} gondolom/gondolok: ...*

A diskurzusszerkezeti dimenzióhoz kapcsolódóan megjegyezhető, hogy a határozószói és főnévi névmások kérdő változatai is használhatóak (habár a *tűnik* ige itt is kicsit elüt a többitől), a melléknévié nem tűnik elfogadhatónak.

- (51) a) *Hogy {gondolod / ?tűnik}?*
 b) *Mit gondolsz?*
 c) *#Milyet gondolsz?*

4.1.2. A deiktikus funkció, kontraszt eltűnése. Az exoforikus használatokban kontextustól és beszélői szándéktól függően teljesen természetes módon használatosak a palatális (*így, ez, ilyen* stb.) és a veláris (*úgy, az, olyan* stb.) alakok is. A teljesen grammatikalizálódott használatok (expletívumok, állandósult kifejezések, diskurzusjelölők) kötötten az egyik változattal jelennek meg.¹³

Mint láttuk, a tárgyalt endoforikus használatok esetén tendencia a veláris változatok előfordulása, de a palatális példákat is lehet találni. Ezek aránya változó, vö.: *olyat/ilyet mondott, hogy... azt/?zt mondom: ... vs. azt/??zt mondom, hogy... vs. *így tűnik, hogy...*

A magas hangrendű változatok használata vonatkoztatás és diskurzusdeixis esetében nem annyira meglepő, de mint láttuk, a szakirodalom általános nézetével szemben még utalószóként is előfordulnak proximális demonstratívumok. Mindez azt jelzi, hogy habár a grammatikalizációs elmélet várákozásainak megfelelően az endoforikus referencia esetén a deiktikus jelentés már valamennyire halványabbnak tekinthető, teljes kiüresedésről nincsen szó. (Ezt a témakört a 4.2. alatt részben még részletesebben is kifejtem.)

4.1.3. Meghatározott nyelvtani szerkezetekben való, esetleg kötelező használat. Az endoforikus névmások használata többnyire nem kötelező a tárgyalt szerkezetekben. Azaz a tárgyalt adatok közül ez mutatja ilyen szempontból a legnagyobb grammatikalizálódási szintet.¹⁴

- (52) a) *Csináld (úgy), mint mások!*
 b) *Látod (azt), amit én is látok?*
 c) *(olyan) a szeme, mint az anyjáié*
 (53) *Szeretek újabb és újabb ismeretségeket kötni, de hogy szexmániás lennék, (azt) nem gondolom.*
 (54) *(Úgy/azt/olyat) gondolom, mennünk kéne.*

Néhány szemifaktív igénél az utalószó megléte vagy hiánya jelentésbeli változást okoz, lásd például az alábbi példát KENESEITŐL (1992: 654), ahol az *úgy* jelenléte felfüggeszti az *azt*-tal vagy demonstratívum nélkül meglévő faktív olvasatot. Ez értelmezhető olyan módon, hogy a kívánt nem faktív olvasat eléréséhez szükséges az *úgy* jelenléte.

¹³ A diskurzusjelölők kialakulására használatos a „pragmatikalizáció” kifejezés is (DÖMÖTÖR 2022: 40), amely a grammatikalizáció egy speciális esetének tekinthető. Ide sorolhatóak például a 7. lábjegyzetben említett expresszív kifejezések). Állandósult kifejezésekre lehet példa az angolban a *Here we go!* (kb. ’Gyerünk!’), KÖNIG 2020: 30) vagy magyarban az *Azt a kutya mindenit!* felkiáltás.

¹⁴ Egy érdekes kivétel ez alól az **(úgy) tűnik, hogy...* szerkezet, ahol a határozószói névmás nem hagyható el. Megjegyezhető, hogy a hasonló *látszik* esetében értelemváltozással kísérve ugyan, de elhagyható a névmás: *(úgy) látszik, hogy baleset történt.*

(55) *Andor (azt/úgy) tudja, hogy sikerült a vizsga.*

Az (52)–(55)-es mondatokban a névmás jelenlétének/hiányának tehát lehet szemantikai vagy diskurzusszerkezeti szerepe, de szigorú értelemben véve opcionálisak, azaz kisebb grammatikalizálódási szintet mutatnak.

4.1.4. Inflexiók elvesztése. Az *úgy* esetében ez nem értelmezhető, mert a határozószavak a magyar nyelvben alapesetben sem rendelkeznek inflexiókkal. A főnévi demonstratívum gazdag inflexiós paradigmával rendelkezik. Ahogy a 3.3. elején említettem, az őt vezérlő predikátumtól és nyelvtani funkciótól függően bármilyen esetragot felvehet (*az, azt, annak, azzal* stb.), valamint egyes vagy többes számmal is rendelkezhet. Ezek a tulajdonságok az exo-, valamint az endoforikus használatokban is megfigyelhetőek. Azonban a grammatikalizálódás nagyobb fokát mutatja, hogy diskurzusdeiktikus, valamint még inkább az utalószavas használatokban a többes számú alak kevésbé (vagy egyáltalán nem) elfogadható. A releváns példákat itt megismétlem. (56) teljesen természetes, (57) jelöltnek minősíthető, (58)-ben pedig nem használható többes szám.¹⁵

(56) *Látod azokat, amiket én is látok?*

(57) *A pap szomorúan bólogatott, amikor ezeket mondta.*

(58) *Az(*oka)t mondtam, hogy menjünk és hogy siessünk.*

Érdekes módon, habár az *olyan* melléknév, mégis rendelkezhet a tárgyalt szerkezetekben főnevekre jellemző inflexiókkal (eset, szám): *olya(n)t, olyanokat* stb.

Ez SZÜCS (2022) említett elemzése szerint azért van, mert valójában egy elliptikus szerkezetről van szó. Szintaktikailag ez olyan, mintha azt mondanánk, hogy „olyan dolgot mond, hogy...”, csak a „dolog”-nak nagyjából megfelelő absztrakt főnév zéró volta miatt a ragok a melléknévi névmásra kliticzálódnak. (Ehhez hasonlóan: *egy nagy almát kérek* → *egy nagyot kérek.*)

Ebben az értelemben az *olyan* mint utalószó nemcsak hogy szemantikailag tartalmaznak tekinthető, hanem még tartalmasabb is, mint a többi hasonló demonstratívum, hiszen a referenciáját (az elliptált zéró főnevet) magában hordozza. Ez az alapvető elemzési különbség nyilvánul meg abban a tényben is, hogy a többes számú palatális névmásváltozat, mely a többi utalószó esetében egy igen jelölt forma lenne, a melléknévi szerkezetben könnyen előfordulhat (hiszen az *ilyen dolgokat mond* is teljesen elfogadható lenne):

(59) *Amikor a gyerek ilyeneket mond, hogy „nem is vagy az anyukám”, ez nem kell komolyan venni.*

4.1.5. Grammatikalizálódás – összefoglalás és következtetések. Az összes általam vizsgált endoforikus demonstratívum a grammatikalizálódás bizonyos

¹⁵ A többes szám (56)-ban leginkább úgy fogadható el, ha a demonstratívum nem proпозициális tartalmakra, hanem konkrét szavakra vagy mondatokra vonatkozik, valamennyire exoforikus értelmezésben.

jegyait mutatja. A vonatkozói mellékmondatlal előforduló demonstratívumokat tarthatjuk a legkevésbé grammatikalizálódott előfordulásoknak. Eredeti ontológiai jellegük fellelhető bennük, nem szerkezetfüggők, és inflexiókat problémamentesen tudnak felvenni. A deixist tekintve a disztális preferencia a deiktikus jelentéstartalom átértelmeződésének köszönhető. Erre a következő szekcióban bővebben kitérek. Ha ezt a használatot az anaforák egy típusának tekintjük (a demonstratívum asszociáltja lehet egy főnévi jellegű elem (*azt ... amit*) – ezt DIESSEL (1999: 103) az anaforák tulajdonságának tartja), akkor a szituáció megfelel a (9)-ben felvázolt grammatikalizálódási ösvénynek, melyet itt megismétlek.

(60) exoforikus használat → endoforikus használat → expresszív jelentés

A második lépcsőn vannak a diskurzusedeiktikus használatok. Ezekben a demonstratívumok eredeti ontológiai jellege elhalványul. Szerkezetfüggőség itt sincs, de az inflexiók variáció csökken, ami az egyes szám preferenciájában nyilvánul meg a főnévi névmás esetén. A szakirodalommal összhangban azonban a deixist még teljes értékűnek tekinthetjük, csak a fizikai dimenziók helyett az egyéb tényezők (perspektíva, attitűd, információs szerkezet stb.) kerülnek előtérbe.

Az alárendelt mondatlal asszociált utalószavak a leginkább grammatikalizálódott használatok az általam tárgyaltak közül. (Ezeket túl vannak az expresszív használatok, diskurzusedeiktikus, és egyéb erőteljesen grammatikalizálódott elemek: névelők, mondatbevezetők, expletívumok stb.; l. a 3. lábjegyzetet.)

Az ontológiai dimenzió elhalványulása mellett jelzi ezt a többes szám eltűnése is. Külön kiemelendő, hogy az **(úgy) tűnik, hogy...* szerkezetben a demonstratívum kötelező, ami a grammatikalizálódás nyomán kialakuló szerkezetfüggőség sajátossága. A (48)-ban bemutatott a névmás fókuszálhatóságával kapcsolatos adatok alapján, valamint a szemifaktív igékkel mutatott bizonyos értelmezésekhez szükséges kötelezősége miatt (mely egy kifejezetten nem deiktikus funkció, l. (55) alatt) az *úgy* utalószóként általánosságban egy fokkal jobban grammatikalizálódott alaknak tekinthető, mint az *az*.

A disztális változat erős preferenciája figyelhető meg, de még mindig előfordulnak proximális alakok is, ami azt jelzi, hogy a deiktikus tartalom nem tűnt el, csak jelentősen újraértelmeződött. Ezt az aspektust fejtem ki bővebben a dolgozat következő részében.

4.2. Deixis endoforák esetében. A (6)-ban és (42)-ben szereplő diesseli grammatikalizációs kritériumok egyike a deiktikus értelmezés/kontraszt elhalványodása. Ezzel kapcsolatban láthattuk, hogy habár ez valamennyire kiolvasható az adatokból, megszűnésről nem beszélhetünk, hiszen minden tárgyalt szerkezetben előfordul proximális és disztális demonstratívum is, valamelyest eltérő értelmezéssel és használati feltételekkel.

A diskurzusdeixis esetén egyetérthetünk DÖMÖTÖR (2022: 90) megfogalmazásával, miszerint a „térdeixis alapesetének metaforikus kiterjesztéséről van szó”. Azaz a palatális és veláris formák között választást a „diskurzív központ”-hoz képest értelmezett konceptuális távolság határozza meg. Ez alapesetben függhet attól, hogy a hivatkozott diskurzusegység vagy az abban kifejezett jelentés közvetlen vagy nagyobb távolságra van a beszélőtől (61), de a beszélői attitűdtől és a perspektívától is (62) (erről l. még LACZKÓ 2019 is). Ez az értelmezési folyamat nyilvánvalóan különbözik STAPS–ROORYCK (2023) (7)-es példa kapcsán említett angolban feltételezhető újraértelmezéstől, de a részleteket további kutatásoknak kell tisztáznia.

(61) a) A: *Tegnap baleset történt az utcánkban.* B: *Ez borzasztó!*

b) A: *3 éve történt itt egy baleset.* B: *Az borzasztó lehetett!*

(62) A: *Előfordulhat, hogy törlik a járatot.* B: *Még csak az hiányozna!* (DÖMÖTÖR 2022: 85)

Az utalószavak használata ettől jelentősen eltér. Például míg kataforikus utalás esetén diskurzusdeixisben a palatális névmás tekinthető az alapértelmezett választásnak, addig az alárendelt mondatok utalószava semleges esetben a veláris változat, lásd az alábbi példában (63) (DÖMÖTÖR 2022: 97-ből átvéve).

(63) a) *Nádas Péter {ezt/?azt} írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen...”*

b) *Nádas Péter {???ezt/azt} írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában, hogy Magyarországot egy forró nyári éjjelen...”*

Mint láttuk, bizonyos körülmények között a palatális forma is elfogadható lehet a (63b)-hez hasonló mondatokban. Tehát arra kell magyarázatot adnunk, hogy a deiktikus tér diskurzusra való kiterjesztése helyett (melyek (63a)-t magyarázhatják) milyen tényezők állhatnak a (63b)-beli mintázat mögött. Álláspontom szerint a magyarázat az, hogy a deiktikus jelentéstartalom jelentős átértelmezést nyer, és az asszociált nyelvi egység kognitív prominenciáját jelzi, ahol a disztális forma az alacsonyabb, míg a proximális a magasabb prominenciát jelzi. Mint a bevezetésben említettem, az ilyen átértelmezések lehetségesek, és összefüggésbe hozhatóak a grammatikalizálódási folyamattal (STAPS–ROORYCK 2023, 3. lábjegyzet). (7)–(8) kapcsán azt is megjegyeztük, hogy a jegyek újraértelmezése nyelvenként és konstrukciónként eltérő lehet.

Miért feltételezhetjük ez a magyarázatot, és mi számít a releváns szempontból prominensnek? A semleges módon bevezetett új információ, mint (63b), nem elfogadható proximális névmással. Ezzel összevetésként érdekes megnézni ilyen szempontból a korábbi szakirodalomban fellelhető példákat, s megismételve pár korábbi, MNSZ-ből való példamondatot.

(64) *Tényleg EZ szükséges, hogy János eljöjjön?* (RÁKOSI 2006: 186.)

(65) *János is ezt mondja, hogy Kati a legokosabb diák.* (SZÜCS 2022: 353.)

(66) Szászfalvi László:— *Így van, így van. Tehát én ezt gondolom, hogy ezek nem tények, a tényeknek megfelelő vagy a valóság folyamataihoz kapcsolódó adatok.*

(67) *(Kezével így mutatta, hogy ha nem, akkor ez a táska bumm. (TEPTIUK 2020: 294.)*

(68) *Persze, ha így mondom, hogy el KELL menni, az rosszul hangzik, mert úgy illenék fogalmazni, hogy hála Istennek elmegyek Madridba meg Rómába, de igazából én nem szeretek utazni.*

(69) *Honnan jött az ötlet? Nagy Attila, Selye polgármestere: – Hát ezt így gondoltam, hogy ez jár.*

Álláspontom szerint ami összeköti ezen példákat, az az, hogy a mutató névmással asszociált alárendelt mondat valamilyen szempontból nagyobb kognitív prominenciával rendelkezik, mint a (63b)-ben szereplő semleges, kataforikus információt tartalmazó megnyilatkozás.

A (64)-as példában érzelmi többlet, meglepődöttség fedezhető fel (*tényleg*, fókuszált névmás). (64)-ben az *is* szó azt jelzi, hogy a beágyazott propozíció valamilyen módon kapcsolódik a diskurzushoz. Habár ez SZÜCS (2022) konstruált példája, az MNSZ-ben ilyen szerkezeteket böngészve feltűnően sok hasonló példát találunk. A [word="ezt"] [lemma="gondol"] [word=","]? [word="hogy"] keresőkifejezést használva 82 *ezt gondol, hogy...* típusú példát kaphatunk, míg az *is* szót a keresés elé téve 18 példa marad, azaz a kapott példák majdnem negyede ilyen jellegű. Az (*is*) *így gondol, hogy...*-gyal hasonló eljárás során az arány 231 vs. 71, a példák több mint harmada tartalmazza az *is*-t. Ez minden bizonnyal nem véletlen, az *is* által jelzett diskurzuszintegráció megemelt kognitív prominenciát nyújthat, ami elősegíti a palatális névmásváltozatot. Összevetésképpen, a jelöletlen, semleges (*is*) *azt gondol, hogy...*-ra keresve az arány 60640 vs. 1580, ami nem jelentős. Persze ez csak egy módja a diskurzushoz való integráltság jelzésének, a *tehát*-tal bevezetett következtetést szintén értelmezhetjük így is (65)-ben.

A (65)–(68)-ban a beágyazott mondat jelentésének van egy kézzelfoghatóbb vetülete is, a mondatot kísérő fizikai gesztus az előbbiben, a konkrét nyelvi közlésmód hangsúlyozása az utóbbiban. (69)-ban talán a beszélő szubjektív érzései, attitűdje lehet a háttérben.

Fontos megjegyezni, hogy ezek a tényezők csak megengedik, elősegítik a palatális névmás használatát, kötelezővé nem teszik azt, hiszen a veláris formák is elfogadhatóak lennének. Ez az olyan típusú elméletek szempontjából lehet értelmezhető, ahol a magasabb figyelmi/kognitív állapotok magukban foglalják az alacsonyabbakat (pl. GUNDEL–HEDBERG–ZACHARSKI 1993).

Az, hogy a deiktikus jelentéskomponens a kognitív prominencia jelzéseként értelmeződik újra, nem teljesen meglepő annak a fényében, hogy a deixis egyik alapvető funkciója a figyelem irányítása, ami szorosan összefügg a figyelem tárgyának elérhetőségével, jelöltségével. Egyes kutatók az exoforikus használatok esetén is ezt a jellemzőt hangsúlyozzák (l. pl. PIWEK–BEUN–CREMERS 2008 már korábban említett tanulmányát, vagy STRAUSS 2002-t, aki szintén a proximális alakokkal társítja a figyelemirányítás magas szintjét).

Az, hogy a semleges módon bevezetett új információ a disztális névmással van asszociálva a másik utalószavas szerkezetben, a vonatkozó mellékmondatlal társított demonstratívum használatában is párhuzamos módon tetten érhető. A megemelt prominencia (69)-ben is elérhetőbbé teszi a proximális változatot. Mivel itt a megmaradt ontológiai tartalom miatt egy fokkal kevésbé grammatikalizálódott névmásról beszélünk, a hatás valamivel talán gyengébb, de az alapvető trend jól kivehető.

70 a) *Megcsináltam {azt/?ezt}, amit kell.*

b) *Tényleg ezt kell csinálni, amit mindenki utál?*

Habár jelen tanulmány szinkrón nézőpontú, nyelvtörténetileg érdemes megemlíteni, hogy É. KISS – GUGÁN (2021) szerint az alárendelő mondatok határozószói utalószava korábbi fejlemény, mint a főnévi, valamint HAADER (2003) szerint palatális alakok is előfordulnak a nyelvelmékekben, időben csökkenő arányban. Az előbbi gondolat olyan szempontból lehet érdekes itt számunkra, hogy a leginkább grammatikalizálódott szerkezet az *úgy tűnik, hogy...* a történetiség alapján várt említett névmást tartalmazza, míg az utóbbi szintén alátámasztja palatális alakok létezését, jelölt formában.

5. Összefoglalás és konklúzió. A tanulmány a demonstratívumok endoforikus, azon belül a diskurzusdeiktikus és utalószavas használataival foglalkozott grammatikalizálódási szempontból. A deixishez, a grammatikalizációhoz kapcsolódó alapkérdések, valamint a dolgozat által tárgyalt névmásos és utalószavas szerkezetek szakirodalmának áttekintése után három demonstratívum, a határozószói *úgy*, a főnévi *az* és a melléknévi *olyan* (és ezek változatainak) tulajdonságait vizsgáltam meg grammatikalizációs szempontból, mely nézőponthoz az alapvető háttérrel DIESSEL (1999), valamint KÖNIG (2020) megközelítései adták. A vizsgálódási pontok a névmások ontológiai dimenziója, deiktikus értelmezései, mondat szerkezeti szerepei, valamint az inflexiók (eset, szám) megjelenései szolgáltatták. Az exoforikus, teljes értékű, eredeti használatokhoz képest ezek a tulajdonságok a diskurzusdeiktikus és utalószavas (vonatkozó mellékmondatlal vagy alárendelt mondatlal asszociált) használatokban eltérően viselkednek. A fő állításom az, hogy a feltárt minták elhelyezhetőek a szakirodalomban általában feltételezett grammatikalizálódási kontinuumon, de nem annak a végein. Minden endoforikus használat tekinthető bizonyos mértékben grammatikalizálódottnak, de egyik sem tartható teljesen annak: a névmások valamilyen jelentéstartalmat megőriznek az eredeti funkcióikból, és ez látható az előforduló formai és használati variációikban. A diskusszióban fontos szerep jutott a deiktikus jelentéstartalomnak, mely részlegesen (diskurzusdeixisben) vagy jelentősen (kognitív prominencia az utalószavak esetén) átértelmezett jelentéssel bír (STAPS–ROORYCK 2023 gondolatait követve). A leginkább grammatikalizálódott szerkezetnek az *úgy tűnik, hogy...* tekinthető, ennél kevésbé grammatikalizálódottnak tarthatóak egyéb alárendelő utalószavas konstrukciók, és még kevésbé grammatikalizálódottak a diskurzusdeiktikus valamint vonatkoztató utalószavak. Az *olyat gondol/mond/stb., hogy...* típusú szerkezetek pedig szintaktikai elemzésükből kifolyólag lényeg-

gileg eltérő elemzést kell, hogy kapjanak. A dolgozat fő megállapításait az 1. táblázatban foglalom össze.

A további kutatásokat tekintve két fő irányt lehet meghatározni. Az egyik nevezhető empirikus továbbfejlesztésnek. Ebben egyfelől kívánatos lenne mélyebben és részletesebben meghatározni, hogy mit is jelent a dolgozat szempontjából jelentős „kognitív prominencia”, és hogy az pontosan hogyan befolyásolja a tagmondatokra való utalást, lehetőség szerint minél egységesebb keretbe foglalva az exoforikus és endoforikus használatokat.

A másik az elméleti vonal, amiben kívánatos lenne egy konkrét nyelvelméleti keretben formálisabban is megragadni a névmások különböző grammatikalizálódási változatait és azok interakcióját a megnyilatkozások morfológiájával és szintaxisával. Ezek értelmezhetőek kognitív nyelvészeti szempontból (l. pl. LANGACKER 2002) a névmás által képviselt szimbolikus struktúra absztrahálódásaként, vagy generatív szempontból különböző morfoszemantikai jegyek meglétének/hiányaként (l. pl. CARDINALETTI–STARKE 1999).

Természetesen mind a két kutatási vonal esetén komoly hozzáadott értéket képviselhetnek a minél nagyobb merítésű nyelvközi összevetések.

Ezen kutatások elvégzése mind a névmási referencia, mind a tagmondatok közötti kapcsolatok szintaxisa, valamint pragmatikája terén is elősegítheti a magyar nyelv és általa az univerzális grammatika mélyebb megismerését.

1. táblázat
Összefoglalás

	Ontológia	Deixis	Szerkezet-függőség	Inflexiók
Exofora Összes tárgyalt névmás	teljes értékű	teljes értékű	nem	teljes értékű
Endoforák				
<i>Úgy</i>				
Utalósó vonatkoztatásban	teljes értékű	átértelmezett: prominencia, mérsékelt disztális preferencia	nem	–
Diskursusdeiktikus	csökkent	részben átértelmezett: diskurzustér	nem	–
Utalósó alárendelésben	csökkent	átértelmezett: prominencia, erős disztális preferencia	nem, kivéve: *(<i>úgy</i>) <i>tűnik, hogy</i>	–

<i>Azt</i>				
Utalószo vonatkoztatásban	teljes értékű	mérsékelt disztális preferencia	nem	teljes értékű
Diskursusdeiktikus	csökkent	részben átértelmezett: perspektíva	nem	egyes szám preferált
Utalószo alárendelésben	csökkent	erős disztális preferencia, átértelmezett: prominencia	nem (diskursus-szerep)	egyes szám kizárólagos
<i>Olyan</i>				
Utalószo vonatkoztatásban	teljes értékű	mérsékelt disztális preferencia	nem	teljes értékű
Diskursusdeiktikus	teljes értékű, elliptált főnévvel	részben átértelmezett: perspektíva	nem	teljes értékű
Utalószo alárendelésben	teljes értékű, elliptált főnévvel	mérsékelt disztális preferencia	nem	teljes értékű

6. Függelék: releváns felhasznált CQL-keresőkifejezések

- i. [word="úgy"][lemma="gondol"][word=":"] → *úgy gondolom: ...*
- ii. [word="így"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *így IGE, hogy...*
- iii. [word="úgy"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *úgy IGE, hogy...*
- iv. [word="így"] [lemma="tűnik"] [word=","]? [word="hogy"] → *így tűnik, hogy...*
- v. [word="úgy"] [lemma="tűnik"] [word=","]? [word="hogy"] → *úgy tűnik, hogy...*
- vi. [msd="IGE.*"][word="azt"] [word=","]? [word="amit"] → *IGE azt, amit...*
- vii. [msd="IGE.*"][word="ezt"] [word=","]? [word="amit"] → *IGE ezt, amit*
- viii. [word="azt"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *azt IGE, hogy...*
- ix. [word="ezt"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *ezt IGE hogy...*
- x. [word="olyat"][lemma="IGE"] [word=":"] → *olyat IGE: ...*
- xi. [word="olyat"][lemma="IGE"] [word=":"] → *ilyet IGE: ...*
- xii. [word="olyat"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *olyat IGE, hogy...*
- xiii. [word="ilyet"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *ilyet IGE, hogy...*
- xiv. [word="olyanokat"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *olyanokat IGE, hogy...*
- xv. [word="ilyeneket"] [msd="IGE.*"] [word=","]? [word="hogy"] → *ilyeneket IGE, hogy...*

Kulcsszók: demonstratívum, diskursusdeixis, utalószo, grammatikalizáció.

Hivatkozott irodalom

- CARDINALETTI, ANNA – STARKE, MICHAL 1999. The typology of structural deficiency. In: VAN RIEMSDIJK, HENK ed., *Clitics in the languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin. 145–233. <https://doi.org/10.1515/9783110804010.145>
- CHEN, RON 1990. English demonstratives: A case of semantic expansion. *Language Sciences* 12: 139–153. [https://doi.org/10.1016/0388-0001\(90\)90009-6](https://doi.org/10.1016/0388-0001(90)90009-6)
- CSONTOS, NÓRA 2022. Figyelemirányítás a mondás konstruálásában. A mutató névmási elem jelenléte és szerepe az idézésben. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Tanulmányok a deixisről*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 141–164.
- CORNISH, FRANCIS 2011. ‘Strict’ anadeixis, discourse deixis and text structuring. *Language Sciences* 33: 753–767. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2011.01.001>
- DE CUBA, CARLOS – ÜRÖGDI, BARBARA 2009. Eliminating factivity from syntax. Sentential complements in Hungarian. In: DEN DIKKEN, MARCEL – VAGO, ROBERT eds., *Approaches to Hungarian* 11. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 29–64. <https://doi.org/10.1075/atoh.11.03cub>
- DEN DIKKEN, MARCEL 2017. Clausal subordination and the structure of the verbal phrase. *Languages* 2/2. <https://doi.org/10.3390/languages2020005>
- DÉR, CSILLA 2013. Grammaticalization. A specific type of semantic, categorical, and prosodic change. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 18: 160–179.
- DIESSEL, HOLGER 1999. *Demonstratives*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/tsl.42>
- DIESSEL, HOLGER – BREUNESSE, MERLIJN 2020. A typology of demonstrative clause linkers. In: NÆSS, ÅSHILD – MARGETTS, ANNA – TREIS YVONNE szerk., *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 305–341. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4055834>
- DÖMÖTÖR ÉVA 2022. *Demonstratívumok konstrukciós megközelítésben*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. https://real-phd.mtak.hu/1866/1/domotor_eva_doi.pdf (2024. 03. 11.)
- É. KISS KATALIN – GUGÁN KATALIN 2021. A hogy kötőszó kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 199–226. <https://doi.org/10.15776/NyK.2021.117.7>
- GREEN, KEITH 2006. Deixis and anaphora. Pragmatic approaches. In: BROWN, KEITH ed., *Encyclopedia of Language–Linguistics*. Second Edition. Elsevier, Amsterdam. 415–417. <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00328-X>
- GUNDEL, JEANETTE K. – HEDBERG, NANCY– ZACHARSKI, RON 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69: 274–307. <http://doi.org/10.2307/416535>
- HAADER LEA 2003. Az összetett mondat In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 260–267, 500–560, 677–690, 771–775, 840–846.
- HARTMANN, JUTTA MARIA 2008. *Expletives in existentials. English there and German da*. LOT, Utrecht. https://www.lotpublications.nl/Documents/181_fulltext.pdf (2024. 03. 11.)

- KENESEI ISTVÁN 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: KIEFER, FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–714. <https://doi.org/10.1556/9789630596787>
- KIEFER, FERENC 2016. Indirect and direct reports in Hungarian. In: CAPONE, ALESSANDRO – KIEFER, FERENC – LO, PIPARO FRANCO eds., *Indirect reports and pragmatics. Interdisciplinary studies*. Springer, Heidelberg. 77–92. https://doi.org/10.1007/978-3-319-21395-8_5
- KÖNIG, EKKEHARD 2020. Beyond exophoric and endophoric uses. Additional discourse functions of demonstratives. In: NÆSS, ÅSHILD – MARGETTS, ANNA – TREIS YVONNE eds., *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 19–41. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4055814>
- LACZKÓ, KRISZTINA 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 99–118. <https://doi.org/10.1556/aling.57.2010.1.5>
- LACZKÓ KRISZTINA 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 241–264.
- LANGACKER, RONALD W. 2002. Deixis and subjectivity. In: BRISARD, FRANK ed., *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin. 1–28. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.1>
- LEVINSON, STEPHEN C. 2006. Deixis. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY eds., *The handbook of pragmatics*. Blackwell, Oxford. 97–121. <https://doi.org/10.1002/9780470756959.ch5>
- LIPTÁK ANIKÓ 1998. A magyar fókuszemelések egy minimalista elemzése. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. JATE, Szeged. 93–116.
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <https://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- MOLNÁR, VALÉRIA 2015. The predicationality hypothesis. In: É. KISS, KATALIN – SURÁNYI, BALÁZS – DÉKÁNY, ÉVA eds., *Approaches to Hungarian* 14. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 209–244. <https://doi.org/10.1075/atoh.14.09mol>
- PIWEK, PAUL – BEUN, ROBBERT J. – CREMERS, ANITA 2008. ‘Proximal’ and ‘distal’ in language and cognition. Evidence from deictic demonstratives. *Dutch Journal of Pragmatics* 40: 694–718. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2007.05.001>
- PEETERS, DAVID – KRAHMER, EMIEL – MAES, ALFONS 2021. A conceptual framework for the study of demonstrative reference. *Psychonomic Bulletin–Review* 28: 409–433. <https://doi.org/10.3758/s13423-020-01822-8>
- RÁKOSI, GYÖRGY 2006. Dative experienter predicates in Hungarian. LOT, Utrecht. <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/13970/full.pdf> (2024. 03. 11.)
- SZÜCS, PÉTER 2015. On pronouns in Hungarian complex sentences. *Argumentum* 11: 292–313. <https://argumentum.unideb.hu/2015-anyagok/szucsp.pdf> (2024. 03. 11.)
- SZÜCS, PÉTER 2022. Constructions with propositional proforms. In: BUTT, MIRIAM – FINDLAY, JAMIE Y. – TOIVONEN, IDA eds., *Proceedings of the LFG’22 Conference*. Stanford University, Stanford. 345–364. <https://lfg-proceedings.org/lfg/index.php/main/article/view/8/14> (2024. 03. 11.)

- STAPS, CAMIL – ROORYCK, JOHAN 2023. The interpretation of [+distal] in demonstratives and complementizers. *Linguistics* 61: 1195–1231. <https://doi.org/10.1515/ling-2022-0178>
- STRAUSS, SUSAN 2002. This, that, and it in spoken American English. A demonstrative system of gradient focus. *Language Sciences* 24: 131–152. [https://doi.org/10.1016/S0388-0001\(01\)00012-2](https://doi.org/10.1016/S0388-0001(01)00012-2)
- TALMY, LEONARD 2018. *The targeting system of language*. MIT Press, Massachusetts.
- TEPTIUK, DENYS 2020. Manner deictics in quotative indexes of Finno-Ugric. In: NÆSS, ÅSHILD – MARGETTS, ANNA – TREIS, YVONNE eds., *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 273–304. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4055832>
- TÓTH, ENIKŐ 2019. Ez vagy az? Egy produkciós kísérlet eredményei. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6: 129–146. <https://doi.org/10.14232/jeny.2019.1.5>
- TÓTH, ENIKŐ megj. e. Empirical perspectives on the use of Hungarian nominal demonstratives. Equinox Publishing, Sheffield.
- TÓTH ENIKŐ – CSATÁR PÉTER 2015. Egy interfész jelenség: indexikális demonstratívumok azonosító fókuszban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2: 63–77. <http://doi.org/10.14232/jeny.2015.1.4>
- VESELSZKI, ÁGNES 2010. Grammatikalizáció, különös tekintettel az *asszemre*. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 106. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 249–265.

Discourse-deictic and clausal associate demonstratives from the perspective of grammaticalization

The paper examines three types of Hungarian pronouns (adverbial, nominal, adjectival) in terms of grammaticalization in discourse-deictic and clausal associate uses. Utilizing the criteria established by DIESSEL (1999) and KÖNIG (2020) for reviewing their use and formal properties, the data obtained suggests that these endophoric uses can be considered to be grammaticalized to varying degrees, but none of the occurrences can be regarded as being completely meaningless and purely functional formatives at the end of the grammaticalization spectrum. The study places special emphasis on deixis, which is interpreted in several different ways in the structures under investigation (attention direction in discourse space, cognitive prominence). This approach allows for a comprehensive examination of the grammatical and cognitive aspects of grammaticalization, particularly deixis, providing a deeper understanding of their circumstances of use and semantic content.

Keywords: demonstrative, discourse deixis, correlate, grammaticalization.

SZÜCS PÉTER
Debreceni Egyetem

Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában

A magyar *káliz* szó és ami körülötte van

3. rész*

8. *Haliş* és *huwāliş*. A tör. **qālīs* ~ **quwālīs* névalakokkal kapcsolatban nem hagyhatjuk említés nélkül azt az érdekes passzust, amely al-İşṭahṛī és Ibn Haukal munkáiban található, mégpedig egy vitatott szövegkörnyezetben (vö. GOLDEN 2005: 206–207; ERDAL 2007: 75, 3. jegyz.). K MOSKÓ MIHÁLY 1920-as években készült posztumusz munkájából az adott szövegrészletet idézem, amely nem sokkal a Kazár kaganátus bukása előtti időszakra vonatkozik. Ibn Hauqal következőképpen szól a kazárokról és királyukról: „Mint már említettük, a király a város két oldala közül a nyugati részben lakik, s vele van kísérete, hadserege s a faj-*hazar*-ok. A *hazarok* nyelve sem nem török, sem nem perzsa, sem nem tagja a nemzetek más nyelvágának” (K MOSKÓ 2000: 77, 34. jegyz.). Al-İşṭahṛī párhuzamos szöveghegye szerint „Al-*Hazar* keleti felében főleg kereskdők, muszlimok és árucikkeik vannak; a nyugati rész kizárólag a királyé, seregéé és a faj-*kazároké*”. K MOSKÓ „a faj-*kazaroké*” frázishoz a következő megjegyzést fűzte hozzá: „*al-hazar al-hullas*; ez utóbbi *hālīs* ’tisza, nem kevert’ többese; e szó egy másik többes számú alakja a *hawālīs* AL-BAKRĪ-nak a besenyőkről szóló leírásában [...]” (K MOSKÓ 2000: 29, 143. jegyz.; vö. MARQUART 1903: 73). K MOSKÓ az andalúziai al-Bakrī mondott szövegrészét magyarul a következőképpen tolmácsolta: „Ha manapság azok közül vetődnek hozzájuk (a besenyőkhöz – S. T.), akiket Konstantinápoly fejedelme vagy mások rabszolgaságra kárhoztatnak, az ilyeneket *hawālīs*-nak nevezik.” K MOSKÓ-nak a *hawālīs* szóhoz fűzött megjegyzése különös figyelmet érdemel, miszerint „A *hālīsa* nőnemű alak többes száma; a hímnemű *hālīs* alak szabályszerű többes száma *hullas* [...] A szó élénken emlékeztet a Kinnamosnál *Χαλισίοι* néven említett zsidó hadtestre, [...]” (K MOSKÓ 2000: 253, 208. jegyz. K MOSKÓ fordításában – talán nyomdahiba következtében – a kérdéses arab elnevezések átírásánál néha *h* és *s* szerepel, amelyik *h*-ra (*h*), illetve *ş*-re korrigálandó; vö. GÖCKENJAN – ZIMONYI 2001: 223, 15. jegyz.). K MOSKÓ itt már több kérdést felvetett az utókor kutatások számára, ami azonban csak 2000-ben vált ismertté.

A. ZEKI VALIDI TOGAN 1939-ben megjelent könyvében – jelezve, hogy a hvárezmiek különböző nevekben jelennek meg Kelet-Európában, köztük például a „*χαλις*, *Khalis*” névben is – felhívta a figyelmet arra, hogy szintén rájuk vonatkozik a *huwāliş* a besenyőknél a Dunánál, a *huliş* vagy *haliş* név a kazároknál a Volgánál. Lábjegyzetében megjegyzi, hogy az isztambuli régi Seray-könyvtárban őrzött Ibn Hauqal kéziratában a *haliş* (sic!, recte *haliş*) névalak olvasható

* Az előző részt lásd MNy. 2024: 170–182.

(TOGAN 1939: 217–218, 2. jegyz. TOGAN még olyan nevet is felhoz, mint a *Halīs Tarhān* [l. GYÓNI 1938: 161; LEWICKI 1957: 102; GÖCKENJAN 1972: 46; JUHÁSZ 2021: 64–65], amely olvasat azonban nem érdemel hitelt. DUNLOP 1952: 180, 43. jegyz.). CZEGLÉDY (1970: 258; vö. JUHÁSZ 2021: 64–65) TOGAN véleményére hivatkozva úgy véli, hogy a „*halīs*-kazárok” nyelve alatt „a kálizok” nyelve érthető (vö. DUNLOP 1954: 93–94, 21. jegyz.; LUDWIG 1982. 2: 55, 273. jegyz., 59, 318. jegyz.). A kutatás tudtommal eddig alig foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy amennyiben a *halīs* a hvárezmiek nevével kapcsolható össze, milyen nyelvi szóalak tükröződik benne. OMEJIAN PRITSAK (GOLB–PRITSAK 1982: 154) az *alkazar alkālis* (PRITSAK átírása) frázissal kapcsolatban török közvetítésre gondol, és hasonló példaként említést tesz a *Χαλίσιοι* (*kalis*)-ról meg a *caliz*-ról a török szóalak meg nem adásával.¹² PETER GOLDEN (2001: 169; l. még uő 2016: 101) feltételezen a **halīs*-t (nála: **Khalīs*) a hvárezmieket jelölő *Qalis* szóból eredezteti. És csak annyit tesz hozzá: „cf. Hung. *Káliz*, Rus’ *Khvalis*, Byz. *Χαλίσιοι*”, nem szólva arról, hogy az említett *Qalis* milyen nyelvi forma.

Hivatkozva az al-Kāšgarī által összeállított török nyelvek szótárának megjegyzésére MARCEL ERDAL (2004: 47) rámutat arra, hogy a török hosszú magánhangzók lerövidültek, amikor a hangsúly egy szuffixumra ment át. Al-Kāšgarī – aki arab betűs török nyelvemléket örökített ránk – olyan tövekre utalva, amelyekben a második betű alif, wāw vagy yā’, megjegyzi, hogy a középső betű kiesik a szóból, ami „kétbetűssé” teszi (két fonémát eredményez) a kiejtésben. Például: *qōl* (‘forearm’, *QUWL*) szó magánhangzója lerövidül a következő mondatban: *anig qolin aldi* (*aniḡ qolin aldi*) ‘He grasped his arm’. Itt wāw nélkül van írva. DLT. 2: 232; vö. DTS. 453: *qol*). Bár itt egyszótagos szóról van szó, a mondott szótárban olyan szót is találunk, mint a *tatiyliḡ* (‘tasty’) < *tātiy*+*liḡ* (DLT. 1: 368; KELLY 1973: 157; vö. DTS. 541: *tatiḡ*, *tatiḡliḡ*). Ha még néhány évszázaddal korábbi időkre nézve is a *qālis* szóval kapcsolatban hasonlót lehet feltételezni, a *halīs* szóalakban a **qalis*- (< *qālis*) tükröződhet, amely szóban nyilván így hangozhatott egy bizonyos szuffixummal együtt. A *qālis*-kazárok alatt vélhetőleg a Kazáriában letelepedett *qālis*-ok, vagyis hvárezmiek értendők.

Ami a besenyőkkel kapcsolatban előfordult *huwālis* névalakot illeti, amelyről al-Bakrī tett említést, TOGAN – amint láttuk – a hvárezmiekkel kapcsolta össze.

¹² Egy másik írásában PRITSAK másképpen vélekedik. 1932-ben Svédországban (Västmanland) felfedeztek egy rovásírásos feliratot (Vs 1), amely a 11. század elejére datálható. A feliratot apja Slagvi nevű fia emlékére állíttatta, aki keleten *Karusm*ban halt meg. Egyes tudósok az említett névben Ruszt, mások pedig Hvárezmet látják, bár az utóbbi nézet az uralkodó a szakirodalomban (HEDENSTIERNA-JONSON 2020: 55). Ezzel a nézettel kapcsolatban PRITSAK – felhözva különböző nyelvi adatokat – megjegyzi, hogy a *karusm* az iráni *Khwarizm* (*X^wārizm*) név középtörök átültetése (PRITSAK 1981: 443–445. Az idevágó további hipotéziseiről l. PRITSAK 1981: 518; GOLB-PRITSAK 1982: 155, 77. jegyz.). I. G. KONOVALOVA (2001: 183–184, 190) szerint – aki az azonosítás kérdésében nem foglal állást – ha a skandinávok, akiknek utazásai Bulgárban értek véget, Hvárezmig jutottak, ezen utazásnak rendkívülinek kellett lennie. A *Karusm* szerintem földraizilag, történetileg és a névforma tekintetében a *Korsun* (Корсунь) városnévvel azonosítható, amelyről többször történelmi említés az órusz krónikában, és amely a mai Szevasztopollal (ukr. Севастополь, tat. Kr. Aqyar, Krím félsziget) azonosítható. PVL/r. 389; LR. 555; PVL/m. 21, 53. jegyz.

CZEGLÉDY (1970: 255, 258) akként fogalmaz, hogy „eredetileg a besenyőknél is a kálizok képviselték a mohamedán elemet, akik a mór szerző szerint bizánci hadifogságból kerültek a besenyőkhöz”. G. N. GARUSTOVIČ (2013: 69) pedig B. N. ZACHODER (1967: 76) könyvéből al-Bakrī vonatkozó szövegrészének orosz fordítását idézve – ahol az *ал-хава̄лиц* névalak fordul elő – különös részletezés nélkül a hvárezmiekkal azonosítja a *хава̄лиц*-okat (sic!). És írja, hogy ők fontos szerepet játszottak az iszlám propagandája ügyében a besenyők között (l. még LEWICKI 1986: 1015, 1117; ZIMONYI 2009: 20; POLGÁR 2016: 569). Azonban a *ḥuwāliš* szóalak közelebbi magyarázata nélkül nem tűnnek meggyőzőnek az ilyen vélekedések.

Az arab földrajzi irodalomban általában a *Ḥwārizm* forma volt használatban, de néha előfordultak a *Hārizm* és a *Ḥuwārizm* névalakok is. L. Z. PISAREVSKIJ (1974: 201), aki felhívta a figyelmet erre a jelenségre, arra gondolt, hogy a nehezen kiejthető iráni *Ḥwārizm* helyett népi kiejtés tükröződik a *Hārizm*-féle írásmódban, megemlítve olyan elnevezéseket, amelyekben a *ḥwa* helyett a *hā* fordul elő. Például Hvárezm egyik városnévének a következő alakváltozatai vannak: *Kardarānhwās*, *Kardarānhās*, *Kardarān Hās*, *Kardarān Hawās*. Ha egy iráni **Xwālis* elnevezés átvételére került volna sor az arabban, akkor valószínűleg nemcsak a **Ḥwālis*, hanem annak alakváltozatai is, azaz a **Hālis* és a **Ḥuwālis* formák is létrejöttek volna. Az efféle, arabból való megközelítést nem lehet kizárni teljesen. A fentebb előadottak fényében mégis úgy vélem, hogy a *ḥuwāliš* névalakban valószínűleg a tör. **quwālis* forma tükröződik, amely a **qālis* szóalak variánsa. Ismeretes az is – RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ írja –, hogy „Az arab és részben perzsa íróknál [...] a *ç*, azaz *χ* sokszor a veláris *k* (*k*, *q*) jelölésére szolgál; így áll *χirχiz* és *χarlux kirgiz* és *karluk* helyett” (RÁSONYI 1929: 1235; GOLDEN 1980. 1: 124–125). Al-Bakrī miután a besenyők muszlim hitre való állítólagos (vö. PAROŇ 2021: 220–221) áttéréséről tudósít – amely 1009 után nem sokkal később történt –, a *ḥuwāliš*-okról ad hírt. Bár nem világos, hogy a mondott *ḥuwāliš*-ok – akik törökül **quwālis* (~ **qālis*) néven voltak ismertek – melyik politikai képződményhez tartoztak, annyi bizonyos, hogy a Bizánci Birodalom északi területe közelében éltek. Viszsaemlékezhetünk Kinnamos szavaira, miszerint Manuél császár sok *Χαλίσιοι*-t telepített át Zimony vára elfoglalása után 1165-ben.

A Kazáriában és szomszédságában élő török nyelvűek az iráni nyelvű népcsoportok valamelyikétől a **χwālis* névalakot vehették át, amely a török hangrendszerhez igazodva a **qālis* (~ **quwālis*) alakká változott. Tudvalevő, hogy a magyar törzsszövetség – köztük magyar ajkú – tagjai szoros kapcsolatban álltak a kazárokkal a 9. században. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a magyar nyelv ezektől a török nyelvűektől, vélhetőleg a kazároktól vette át a *káliz* (< m. **kālisz* < **qālis*) szót.

8.1. Χολίται. Ez a bizánci névforma – amelyről már fentebb többször esett szó – a Menandros Protoktor művében található Zémarchos úti jelentésében bukkan fel, aki bizánci követként járt a türköknél a 6. század második felében. Amint láttuk, LERCH ezt az elnevezést (nála *Choalitoi* alakban) már régen kapcsolatba hozta a hvárezmiekkal. Egyes kutatók azóta is hasonlóan vélekednek (újabbban: La VAISSIÈRE 2005: 255; MINARDI 2013: 121–122), bár az ilyen vélekedéssel szemben BARTOL'D (1965a: 38) már a 20. század elején kételyét fejezte ki kü-

lönösen a földrajzi vonatkozásokkal kapcsolatban. CZEGLÉDY (1970: 257) azon felfogása, miszerint a kálizok eredeti hazája a Szir-darja vidéke, ahhoz a vélekedéséhez vezethette őt, hogy „a kálizok nevével függ össze a *χοαλιται* név is” (l. még DOBROVITS 2011: 391–392). Megjegyzendő, hogy a hvárezmiek hazája nem a Szir-darja, hanem az Amu-darja alsó folyása vidékén terült el, és a bizánci követésig hazafelé valószínűleg azután fordult meg Hvárezmben, miután a mondott nép országába, a Szir-darja völgyére érkezett (SHIRATORI 1956: 218–219; RTVELADZE 2015: 358–359). A kérdéses etnoníma háromféle ragozott alakban fordul elő a görög szövegben: *Χολιατών*, *Χοαλιτών* és *Χλιατών* (MP. 1985: 120, 122, 124). A *Χολιάται* mint nominativusi forma – amely használatban van általában a szakirodalomban (MORAVCSIK 1958. 2: 345; MP. 1985: 121, 123, 125. Vö. MP/m. 2019: 76–78, vö. 76, 83. jegyz.) – a genitivusi *Χολιατών* alak alapján van rekonstruálva. A szóvégi *-τ(αι)* miatt is nehezen képzelhető el, hogy a *Χολιάται* és alakváltozatainak van közülük a hvárezmiek neveihez. HARMATTA JÁNOS (2001: 113) pedig a bizánci szóban *Xvalič* névalakot lát, amelyet az eltörökösödött heftalíták *Qalač* nevével hozott kapcsolatba (vö. MORAVCSIK 1958. 2: 345. s.v. *Χολιάται*). A DAI-ban (c. 43., Névmutató: 312) egy örményországi város neve *Χλιάτ* és *Χαλιάτ* alakban váltakozva jelenik meg. Az utóbbi ejtéskönnyítés (anaptyxis) miatt – magánhangzó beiktatásával – jöhetett létre (klasszikus örm. *Χλατ*’, TOCHTAS’JEV 2018: 230). Ennek fényében nem látszik lehetetlennek, hogy a Menandros-féle *Χλιατ-* az eredetihez közelebb álló névforma, és a többi kettő (*Χολιατών* és *Χοαλιτών*) pedig ennek görög alakváltozata. A kérdés még továbbra is tisztázatlanul marad.

8.2. Χαλις. Nem meglepő, hogy a besenyőknél is hagytak nyomot a hvárezmiek. Lenne egy forrásadat, amely megerősíteni látszik ezt az elképzelést. Anna Komnéné a 12. század közepén befejezett *Alexiada* címen ismert munkájában a besenyőkről is szó esik, és egy vitatott szövegértelmezésű részben említést tesz több vezérről név szerint. Köztük szerepel *Τατούς* meg *Χαλις* ragozott formájukban (*μετὰ [...], τοῦ τε Τατοῦ τοῦ καὶ Χαλῆ ὀνομαζόμενον καὶ τοῦ Σεσθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ*. Comnène 2: 82. „Tatus-szal, akit Chalés-nak is hívtak, és Sesthlavos-szal és Satzas-szal [...]”). A *Χαλις* név a szakirodalomban néha-néha szóba került a Kinamos említette *Χαλίσιοι*-val kapcsolatban (GOLB – PRITSAK 1982: 154–155, 158 [a vonatkozó rész PRITSAK írása]; LEWICKI 1986: 1015; MADGEARU 2013: 80. Vö. CIOCILTAN 2011: 183). Ugyanakkor figyelembe veendő ez után a két név után említett másik két név is: *Σεσθλάβος* és *Σατζᾶ*. A kutatók a *Τατούς* nevet különféleképpen írják át, néha tekintettel a nevek viselőjének etnikai hovatartozására is. Például ALEXANDRU MADGEARU (2013: 80, 202) *Tatós* néven emlegeti a vezért, akinek másik neveként pedig a *Chalis* névformát szerepelteti, és a többi két nevet *Sesthlav* és *Satza* alakban. MADGEARU azt is írja, hogy a *Chalis* igen hasonlít a Kinamos említette *Chalisi*-hoz. MYKOLA MELNYK (2022: 42, 110, 132, 326, 391) a *Tatous* névalakot használja, a *Χαλις*-t csak görög betűkkel tünteti fel, és ugyanakkor a *Seslav* és a *Satzas* névformákat is használja. Nehezen képzelhető el, hogy a bizánci író hol görögösítő végződéssel ellátva, hol el nem látva írta át a négy idegen nevet egymás mellett. A *Τατούς* nevet illetőleg – amelyet más bizánci írók kissé másképpen írnak (MORAVCSIK 1958. 2: 302) – nagy a valószínűsége annak, hogy az idegen nyelvi szóvégi *-u* hangot *ov* hangjellel jegyezték

fel, így a tulajdonképpeni görögösítő végződés csak a *-ς* (GYÓNI 1943: 194). Tehát az első vezér neve – a görögösítő végződés eltávolításával – *Tatu* lehet. Hasonlóképpen a nominativusi *Χαλιης*-névvel kapcsolatban az *-ης* végződést illetően megjegyzendő, hogy vagy az idegen nyelvi szónévi *-i-t η*-val írták át, és csak a *-ς* a tulajdonképpeni görögösítő végződés, vagy az *-ης* maga egészében görögösítő végződés is lehet (GYÓNI 1943: 192–193; MORAVCSIK 1958. 2: 40). Tehát a *Chalé*, illetve a középgörög *Chali* (vagy esetleg *Chal*) névvel van dolgunk. Természetesen e nevet az idézésekor görögösítő végződéssel együtt (*Chalés*) is fel lehet tüntetni, ahogy fentebb megtettem, de a *Χαλιης* névnek nincs köze a *Χαλις(ιοι)*-hoz és a hvárezmieknévének egyéb variánsaihoz. Egyébként a bizánci író, amikor megemlíti néhány besenyő vezér nevét, ezeket gondosan görögösítve sorolja fel (GYÓNI 1943: 190; MORAVCSIK 1958. 2: 23–24, 39–41), és láthatjuk, hogy a két név után említett két név (*Σεσθλάβος*, *Σατζῶς*) is görögösítő végződéssel van ellátva. Nem ritka jelenség, hogy az idegen nyelvi szó görögösítésekor gyakran az *-ος* és *-ας* (vagy csak *-ς*) végződést is alkalmazzzák, hogy így deklinálhatóvá váljon (GYÓNI 1943: 191–192; vö. GYÓNI [1943/1944: 86] német fordításában: *Tatu*, *Chalis*, *Sesthlavos*, *Satzas*; BERNARD LEIB francia fordításában: *Tatos*, *Chalès*, *Sesthlav*, *Satzas*, Comnène. 2: 81; JA. N. LJUBARSKIJ orosz fordításában: *Tamyu*, *Χαλι*, *Сеслав*, *Саца*. Komnina 201).

9. Хвалис-, a *Hvárezm* név szláv alakja. A (keleti) szláv nyelv – eltérően az ótörök nyelv hangrendszerétől – átvehette az átadó iráni nyelvben lévő szókezdő réshangot. A szóban forgó névforma – amelyről már a fentiekben érintőlegesen esett szó, és amelyre már HORVÁT ISTVÁN is meg JERNEY JÁNOS is utalt a *caliz* szóval kapcsolatban – az órusz évkönyvben, a „Régmúlt idők elbeszélése” néven ismert krónikában található.¹³ A Laurent’jev-kódex szövege szolgál általában a szövegkiadások és fordítások alapjául. A következőkben a magyar fordítást idézem (PVL/m. 21; PVL/r. 9, 145). A Kijevi Rusz első krónikája kezdő szakaszából ugyanis arról értesülünk, hogy a Volga keleti irányba folyik, „és hetven ággal ömlik a Kaszpi(Chvalis’skoe)-tengerbe. Ily módon Ruszból a Volgán át el lehet jutni a bolgárokhoz és Hvaliszba [= Horezmbé], és tovább haladva keletre, eljuthatunk Sém birtokába, [...]”. A „в море Варяжское (a Varég[Balti]-tengerbe)” frázishoz hasonlóan – amely az idézett szöveghelyet megelőző sorokban szerepel – „в море Хвалисьское” passzus is „a Chvalis-tengerbe” jelentéssel bír. A *варягъ* ismert etnoníma (többsé: *варяги* ’varégek’, illetve ’Varégország’), amelyből képzett melléknévvel van ellátva a tenger neve. A magyar fordításban ugyan „a bolgárokhoz

¹³ „A *Poveszty vremennih let* kezdetű óorusz évkönyv-krónika Rusz föld eredetéről, az első rusz fejedelmekről, valamint a 10–12. század elején a Kijevi Ruszban történt eseményekről tudósít az 1117. év végéig. A krónika eredeti szövegében ugyan a *russzkaja zemlja*, valamint *russzkije knyazja* jelzős szerkezeteket olvashatjuk, de a *russzkij* jelző korabeli értelme, amint arra az utóbbi évtizedek kutatásai és szakmai vitái rávilágítanak: a *Ruszhoz tartozó*, tehát semmiképp nem etnikumjelző a szó mai értelmében” (FERINCZ ISTVÁN fordító előszavából. PVL/m: 11). Bizonyára maga a krónika nem óorusz, hanem óorusz évkönyv. OMELJAN PRITSAK angol nyelvű tanulmányában az „Old Rus’ian”-t használja, például „Old Rus’ian texts” frázisban (GOLB–PRITSAK 1982: 156), amelyet tanulmányja orosz fordítója „древнерусские тексты”-nek ültetett át (GOLB–PRITSAK 1997: 187).

és Hvaliszba [Horezmbel]” frázis olvasható, de „a bolgárokhoz és a chvalisokhoz [hvárezmiekhez] (в Болгары и въ Хвалисы)” tolmácsolás stilsztikailag is inkább helyénvalónak tűnik. Az ukrán, illetve az orosz fordítás szerint: „в Болгари і в Хвалиси” (*Хвалиси* [земля і народ], давньоруська назва Хорезму. PML: 3, 574); „в Болгары и в Хвалисы” (*Хвалисы* = древнерусское название Хорезма. PVL/Г.: 145, 388). Ahogy a *Варяги* elnevezés is egyben toponimaként és etnonimaként volt használatban, a *Хвалиси/Хвалисе* formát is hasonlóképpen alkalmazhatták (vö. MAZON 1929: 123. O. V. TVOGOROV szerint „хвалисы – жители Хорезма и само государство”. BLDR. 490. Itt az Ipat’jev-kódex szövegét és fordítását közlik). Bizonyos azonban, hogy az elnevezésen nem a tulajdonképpeni Hvárezm vagy ennek lakói értendők az adott szöveggörnyezetben, hanem azon hvárezmiek, akik a Kaszpi-tenger északi partvidékén és környékén telepedtek le, és ezekről nevezhették el a mögöttük fekvő Kaszpi-tengert *Chvalis*-tengernek.

ANDRÉ MAZON 1929-es rövid írásában (1929: 122–123) – VASILIJ BARTOL’D (BARTHOLD 1927: 593) véleményére hivatkozva, miszerint a Kaszpi-tenger óoroszl neve Hvárezm (*Kh^wārizm*) országnévre vonatkozik – ezen elnevezésnek az óoroszl alakjait elemezte, amelyek különböző évkönyvekben fordulnak elő. Úgy vélte, hogy a *хвалимское* forma megfelel „*Kh^wārizm-ьское*”-nak, jelezvén azt, hogy az oroszok (les Russes) a *w* rövid félhangzót, amely a *kh*-t kíséri, csak labiodentális *v*-vel tudták visszaadni (*Kh^w* = *xw*-), a *-z-* pedig disszimiláció hatására eltűnt. Ugyanakkor utalt arra a lehetőségre, hogy a népetimológia ezen egzotikus nevet „közérthetőbbé” tette azért, hogy a *хвалимъ* alakú participiummal hozták kapcsolatba (*хвалити* ’dícsér’). És ami az *r > l* változást illeti, a rá vonatkozó példák (a mázandareni és gilaki nyelvi adatok) kíséretében arra hivatkozott, hogy ez a jelenség Hvárezm egyes iráni nyelvjárásaiban keletkezhetett. Szerinte a *хвалимское*-nak idővel a következő változatai is születtek: *хвалинское*, *хвалынское*, és még *волынское*. Másrészt arról is szólt, hogy az oroszok a legrégebbi idők óta *Kh^wārizm*-et izoláltan *Хвалис*-nak ejtették a szövégi *-m* elnémulásával, és ebből *Хвалиси*, *Хвалисе*, *хвалисьское*, *хвалиское*, *хвалиіское* lett.

A Laurent’jev-kódex cirillikával (кириллица-val) készült szövegkiadásában (PSRL. 1: 7) jelezve van, hogy a *Хвалисьское* helyén a *хвалимское* alak áll a Radziwiłł-i (Latoris Radziwiłłowski, Радзивиловская летопись), valamint az Akadémiai évkönyv (Московско-Академическая летопись) kéziratában, amelyek a 15. században készültek (a Radziwiłł-i évkönyv 1989-es kiadásában pedig a [в море] *Хвалимское* forma szerepel: PSRL. 38: 12). Lehetséges, hogy a *хвалим*-féle névalak keletkezése valóban a népetimológiának köszönhető ugyan, de az ezt alapul vevő **Хвалими/*Хвалиме*-féle forma (vö. *Хвалиси* – PSRL. 1: 234; *Хвалисе* – PSRL. 2: 224; PSRL. 38: 92) nem fordul elő nép- vagy helynévként az évkönyvekben. Úgy vélem, hogy – MAZON nézetével, valamint HARMATTA fentebb említett véleményével (l. még PRITSAK 1982: 155) nem egyetértésben – a népetimológikus alak melléknévként (*хвалимское*) később kelhetett életre, mint a *хвалис*-, vagyis feltehetőleg ez utóbbiból népetimológiával jött létre a mondott melléknév. Arra való tekintettel, hogy a kérdéses nép-, illetve országnév más nyelvekben is mind az *-m* nélküli névformában maradt ránk, valószínűbbnek látszik, hogy a **Xwālizm > *Xwāliz > *Xwālis* hangváltozás már az átadó nyelven belül

következett be úgy, hogy a szóvégi *-m* elnémult, illetve kiesett, és azután a szóvégi *-z* pedig zöngétlenedett. A keleti szláv ezt átvette, mégpedig a *хвалиц-* névformában.

9.1. *Хвалиц-* jelentései. Az órusz krónika 1096. (6665.) évi feljegyzésében a négy nomád nép, torkmenek, besenyők, torkok és kománok származásáról bibliai hagyományra visszavezethető leírás során – amely szerint ők Ismael leszármazói – arról is történik említés, hogy a chvalisok és a bolgárok (Хвалиси и Болгапе) „Lót leányainak a gyermekei” (PVL/r.: 98; Magyar fordítás: PVL/m.: 172). A szóban forgó szövegrész történeti vonatkozásaival kapcsolatban A. JU. KARPOV (2014: 206–216), aki az utóbbi két etnonimának különös figyelmet szentelt, a хвалиси-t a kazárokkal azonosítja (l. még HALÉVY 1958: 96; ZACHODER 1967: 158–159), és úgy véli, hogy a chvalisok és a bolgárok mondott genealógiájában a zsidó–kazár világra jellemző származástani képzet tükröződik, vagyis az órusz évkönyvíró a két népet rokonnak tartja. Ez magyarázatot adna azon nézetnek, miszerint a *Chvalis*-i tenger a Kaszpi-tengerrel azonos, amely Kazár-tengerként ismert a muszlim forrásokban. Azonban az is kétséges, hogy a mondott négy nomád nép egybekapcsolása azon alapul, hogy az évkönyvíró e népek Ismaeltól való származtatásával azok muszlim voltára akart volna célozni (vö. KOSSÁNYI 1933: 313–314). Különbösen is a *kazár* (козар-) népvét, amely többször előfordul a krónikában, a *chvalis* névvel helyettesíteni értelmetlen eljárás az évkönyvíró részéről. A fontos kelet-európai központ, amelyen keresztül beteljesedtek a Hvárezmmel való kapcsolatok, Kazária volt, majd ennek a 960-as években bekövetkezett bukása után Volgai Bulgária lett, amely szoros összeköttetésben volt Hvárezmmel és a Számánidákkal. Az órusz krónikíró nem véletlenül gondolta a volgai bolgárokat és a hvárezmieket (*chvalis*-okat) rokon népeknek (KONOVALOVA 2001: 187–188). Mindkettő iszlám hitű volt, amiről a krónikáiról jól informált lehetett. A Kaszpi-tenger északi partjain is voltak hvárezmi kolóniák, és a ruszoknak velük való kereskedelme intenzívebbé válhatott a Kazár kaganátus bukása után, aminek következménye lehetne a *Chvalis skoe more* elnevezés születése a keleti szlávban. A szláv elnevezés vélhetőleg nem hely-, hanem népnévi eredetű, vagyis a Kaszpi-tenger partjain letelepedett hvárezmieket nevével elnevezték a mögöttük lévő tengert így. Nincs kizárva, hogy az átvétel a szlávban még korábbi századokban történt meg.

9.2. A **xwālis* szó átvétele a szlávban. A **xwālis* (> *хвалиц*) szó átvételének körülményeit homály fedi. Ha HARMATTA JÁNOS fent említett 1977-es véleményét követjük, arra gondolhatunk, hogy a szláv névalak is a „xvārizmi alánok” nyelvéből származik. A „xvārizmi alán” különleges terminussal kapcsolatban HARMATTA (1977: 182) al-Bīrūnī 11. századi tudósítására hivatkozik, amely szerint – írja HARMATTA – „alánok és āsok még az ő idejében is vándoroltak ki Xvārizmból a Kazár-tenger (= Káspi-tenger) partjára s ezeknek nyelve a »xvārizmiből és besenyőből« volt »keverve«”. Talán azt gondolván, hogy Hvárezmben is éltek az alánok, életrehívta a terminust (későbbi írásában [1999a] – amelyre a jelen dolgozat elején utaltam – a *kāliz* szót a Don-vidéki és a krími alánok nyelvéből származtatja. HARMATTÁT [1970: 64–66] már a 1950-es évek elején foglalkoztatta az alán-hvárezmi kapcsolatok kérdése, nem kitérve a magyar vonatkozásaira). Ahogy fentebb idéztem, HARMATTA a **Xvārizm* > **Xvālinz* > **Xvāliz* hangváltozást tételezi fel az alánban, és úgy véli, hogy a „*Chvalynskoe morje*”

a köztes **Xvālinz* alakot tükrözi. Nézetével egyet nem értve a fentiekben arra következtettem, hogy a **Xwālis* (< **Xwāliz*) formát – amely egy bizonyos iráni nyelvjárásban kelt életre – átvette a szláv nyelv, de a magyar nyelvben csak török közvetítéssel honosodott meg.

Al-Bīrūnī híradásából (Bīrūnī/r. 95–96; Bīrūnī/e. 19) kitetszik, hogy a besenyők szállásterülete nagyjából Hvárezm és Gurgán (ókori Hyrcania) között, a mai Uzboj folyó (türkm. Uzboý) – az Amu-darja leágazója – mentén volt (vö. Bīrūnī/r. 284–285, 181. jegyz., a vonatkozó rész I. G. BULKAKOV munkája; vö. Bīrūnī/comm. 7–8). Közeliükben élhettek az alánok és az ászok (másképpen PRITSAK 1975: 229; ALEMANY 2000: 253, 266; BUBENOK–RADIVILOV 2004: 12; PAROŇ 2021: 90). Al-Bīrūnī kivándorlásukat a Kaszpi-tenger partvidékére az Amu-darja folyóágja változásával magyarázza. A DAI. (c. 37: 168–169) tudósításából megtudhatjuk, hogy egyes besenyő csoportok – amelyek nem vették útjukat nyugat felé a 9. század utolsó évtizedeiben a Fekete-tenger északi partvidékére – az Ural és a Volga folyó mentén maradtak az úzokkal, így elképzelhető, hogy ezek délre és délkeletre is vándoroltak a Kaszpi-tenger és az Aral-tó között levő területre. Az alánok és az ászok nyelve azután jelentős besenyő befolyás alá kerülhetett Hvárezm környékén. Nem meglepő tehát, hogy a két – eredetileg iráni nyelvet beszélő – népcsoport nyelve al-Bīrūnī számára, akinek az anyanyelve egy iráni, éspedig a hvárezmi nyelv volt, ezen utóbbi nyelv, valamint a besenyők török nyelve keverékének tűnt.

Az alánok és az ászok korai szállásterületének és egymáshoz való viszonyának kérdése vitatott (vö. HARMATTA 1970: 105; ALEMANY 2000: 5–7; uő 2010; ZUCKERMANN 2003; BUBENOK 2012: 106–110; LATHAM–SPRINCLE 2018). A BUBENOK – RADIVILOV (2004: 16) szerzőpáros véleménye szerint az i. sz. szerinti első századokban egyes alán és ász csoportok Közép-Ázsiából, Hvárezm vidékéről a Don alsó folyása felé vándoroltak, de a 2. század után az ászok is más szarmato-aláni törzsekhez hasonlóan az új nomád jövevények miatt visszaszorultak a Közép- és Északnyugat-Kaukázus vidékére, ahol a 7. századig nem játszottak jelentős politikai szerepet. Bizonyos azonban, hogy más alán és ász csoportok továbbra is az Aral-tó és a Kaszpi-tenger között maradtak. A ruszoknak – köztük a keleti szláv ajkúaknak – a 9. században vélhetőleg többször volt alkalmuk érintkezésbe kerülni olyan iráni nyelv beszélőivel, amelynek jellemzője az *r* > *l* hangváltozás. Ibn Isfandiyār „Tabarisztán története” című perzsául írt munkája szerint a ruszok 909/910-ben és a következő évben, 910/911-ben is megtámadták Tabarisztánt, ahogy korábban a helyi uralkodó, al-Hasan ibn Zayd (864–884) idejében is, aki támadásukat visszaverte (Ibn Isfandiyar 199). Ha hitelt érdemel a híradás (KONOVALOVA–MEL’NIKOVA 2018: 90–91. A vonatkozó rész KONOVALOVA munkája) – amely a 13. században keletkezett munkából való –, valószínű, hogy a ruszok nyugatról a Közép-Dnyeper-vidékről indulva a Fekete-tenger felől, az Azovi-tengeren, a Donon és a Volgán áthaladva jutottak el – áthaladva Kazária területén – a Kaszpi-tengerhez (KUZOVKOV 2021: 323, 325), amelyet szlávul *Chvalis*-tengernek hívtak. Ebben a vonatkozásban nem haszontalan szólni arról is, hogy a mai Irán északi részén, a Kaszpi-tenger partvidékén levő Mázandarán tartományban – amely nagyjából a középkori Tabarisztánnak felel meg, és keleten

Gurgán tartománnyal határos – többek között a mázandareni nyelv van használatban. A mázandareni nyelvet és a gilaki nyelvet is, amelyek az iráni nyelvek északnyugati csoportjába tartoznak, főleg a Kaszpi-tenger déli partvidékén beszélik. Ahogy ANDRÉ MAZON is utalt rá, a két nyelv azon jelensége, hogy az /l/ fonéma az iráni *rd, *rz, *r-re megy vissza, felhívja magára a figyelmet az iráni filológiában. Egy példa a legutóbbira (/l/ < iráni *r): gilaki *pa(h)lu, pəlu*, mázandareni *pali*, ’бок, возле, около’ < *paθru- (metatézissel, iráni *parusu-, közép-aveszta *parəsu, pərasu-* ’peθro, бок’) (RASTORGUEVA –EDEL’MAN 1982: 494). Bár a térség középkori nyelvviszonyairól aligha lehet tudni valamit, a szláv ajkúak a 9. századot megelőző időkben is – akár a szláv–iráni nyelvi érintkezések korai szakaszában (7–8. században) – valahol az Észak-Kaukázus vidékein, továbbá alkalmadtán a Kaszpi-tenger keleti partvidékén is érintkezésbe kerülhettek a szóban forgó nyelv beszélőivel, akik Hvárezm jelölésére a *χwālis névformát használták. Találgatásokba bocsátkozva elmondható, hogy az ászok is beszélhették ezt az alig ismert iráni nyelvet, amelyből a szláv nyelv feltehetőleg átvette az *ās* (> *яc*. PVL/r. 31) elnevezést.¹⁴ És ez utóbbi majd később az alánéval szinonimmá vált a keleti szlávban. A *χwālis szóalak a török nyelvekbe, többek között a kazár és a besenyő szókincsbe is bekerülhetett az ász nyelv közvetítésével, noha a többszörös kölcsönzés lehetősége sem zárható ki teljesen.

10. Guoli 過利. Jelen dolgozat utolsó részében – különös tekintettel a nevükre – olyan hvárezmiekre is sort kerítünk, akik nem nyugatra egészen a Kárpát-medencéig, hanem keletre vették útjukat egészen Kínáig. CZEGLÉDY KÁROLY (1970: 257; l. még LIGETI 1976: 25) – aki tömör írásában a kálizokra vonatkoztathatóknak vélt különféle forrásadatokkal foglalkozott – jelezve, hogy a kálizok nevével függ össze a *χαλιται* név is, szűkszavúan leszögezi, hogy „az eddig megfejthetetlen kínai *Kuo-li* (archaikus *kwā-liəd*) is” ide tartozik, amelyet a kínaiak Hvárezm egyik nevéként említenek. A vélekedése azonban részletezés nélkül marad, és így a *káliz* szónak a görög és a kínai alakkal való azonosítása áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik. A Hvárezm, illetve hvárezmieknél kínai nevééről régen PAUL PELLIOU írt rövid tanulmányt. PELLIOU – aki a Hvárezmet jelölő több kínai nyelvvelakkal foglalkozott – a *Guoli 過利* (CZEGLÉDY-nél a *Kuo-li* talán a Giles–Wade rendszer szerint) névformát, amely szintén Hvárezm egyik nevéként van említve a Xin Tangshuban (XTS. 221b. fej. [= *juan*], 6247; CHAVANNES 1969: 145; LIN 2000/2001: 347; LA VAISSIÈRE 2005: 256; HUBER 2020: 66), torzultnak vélte, így figyelmen kívül hagyta (PELLIOU 1938: 149, 2. jegyz.). Most példaként csak a *Huoxun* 火尋 és a *Huocimi* 火辭彌 névalakokról szölok, amelyek a Szuj- és Tang-korban voltak használatban Hvárezm jelölésére. Könnyen észrevehető, hogy az *r* (kínai helyettesítése: *l*) hang jelölése hiányzik a kínai írásjegyekkel rögzített (*pinyin*) hangalakból.

¹⁴ Vö. ESRJa. 4: 564–565. Ha nem az óegyházi szlávról van szó, a keleti szláv *j*-protézis gyakori jelenség, kivéve a görög eredetű jövevényszavakat és az egyházi terminusokat. KNEZSA (SzlJsz. 230) szerint a m. *jász* szó óorosz eredetű (TESz. 2: 263; EWUng. 639), és az orosz *jasz* (~ *jas[inь]*) szó pedig a török *as* ’osztát’ átvétele (hasonlóképpen MELICH 1912: 197). Vö. AGYAGÁSI – RÓNA-TAS 2007: 217, 219; WOT. 474–477.

A *χwārizm* névnél metatézist (*-rzm* < *-rizm*) feltételezve, és azzal a megfigyeléssel, hogy a szogdban a *r* elnémul bizonyos mássalhangzók előtt, PELLIOU – a szogd közvetítésre gondolván – úgy vélte, hogy a **χwāzām* (< **χwārzām*), illetve a **χwāzimī/χwāzim*) hangalak tükröződik a két kínai névalakban (*Huoxun* 火尋, **χuāzīm*; *Huocimi* 火辭彌, **χuā-zi-mjię*). Témánk szempontjából nagyobb figyelmet érdemel a *Guoli* névalak, amellyel PELLIOU nem foglalkozott.

A két kínai írásjegy, *Guoli* 過利 régi hangalakja, *kwā-ljäd* – amelyre CZEGLÉDY hivatkozott – talán BERNHARD KARLGREN könyvéből való, aki ezt a hangállapotot archaikus kínainak nevezte (jelen dolgozatban a pinyin rendszerű átírást tüntetem fel a kínai írásjegyekkel rögzített nevek elé). Előrebocsájtandó, hogy a svéd nyelvész a *Grammata Serica* címet viselő 1940-es alapvető munkájában – amely majd 1957-ben *Grammata Serica Recensa* (= Kar.)¹⁵ címen átdolgozott formában látott napvilágot – archaikus kínainak (Archaic Chinese) nevezte azt a nyelvet, amely a korai (vagy nyugati) Csou-kori (i. e. 11– i. e. 8. század) Honan-vidék nyelve volt, és amelyet többek között a *Shijing* 詩經 néven ismert dalgyűjtemény rímeinek elemzését véve alapul rekonstruált. E dalgyűjtemény különböző – az i. e. 11. és 7. század közötti – időszakokból származó dalokat tartalmaz. A másik nyelvet – amely az archaikus kínai rekonstruálásának kiindulópontjául szolgált neki – pedig ókínainak (Ancient Chinese) nevezte, amelyet a *Qieyun* 切韻 című rímszótáron alapulva rekonstruált, és amelyet 600 körül Csanganban művelt körök beszéltek (KARLGREN 1954: 212). Így az ókínai és az archaikus kínai közötti időrendi távolság óriási, és ez alatt a nyelv hangrendszere különféle változásokon mehetett át.

Ami a *Guoli*-t illeti, nincs okunk tehát csupán archaikus hangalakra hivatkozni. Az ókínai, azaz a 600 körüli hangalakja KARLGREN szerint *kuā-lji*. A KARLGREN használta archaikus kínai (Archaic Chinese) és ókínai (Ancient Chinese) terminus helyett ma már inkább ókínai (Old Chinese), illetőleg közép-kínai (Middle Chinese) kifejezés van használatban a szakirodalomban, amit a jelen dolgozatban is követek a továbbiakban. EDWIN G. PULLEYBLANK pedig – aki KARLGREN nézetét revízió alá vette, és akinek a kínai hangtörténetről szóló összefoglaló és szótárszerű munkája 1991-ben látott napvilágot – a közép-kínai (Middle Chinese) elnevezést – amely nagyjából a KARLGREN-beli Ancient Chinese-nek felel meg – kétféle osztotta, a korai középkínaira (Early Middle Chinese, a továbbiakban EMC.), amelyet szintén a *Qieyun* elemzése alapján rekonstruált, valamint a kései középkínaira (Late Middle Chinese, a továbbiakban LMC.), amelyet egyebek mellett a Déli Szung-kori *Yunjing* 韻經-re, a rímek táblázatára támaszkodva állított össze, és amely meglehetősen eltért a korai középkínaitól (Pul. 2–3). Bár az utóbbi évtizedekben számos munka látott napvilágot, amelyek a kínai hangtörténettel foglalkoznak, és felülvizsgálták KARLGREN úttörő kutatásait is, többek között az archaikus kínaira vonatkozó nézetét, KARLGREN, illetőleg PULLEYBLANK könyvének könnyű használhatósága és gyakori idézetsége okán és témánk nemzetközi szakirodalomában még mindig bevett gyakorlatot követve e két kiadványra támaszkodunk a közép-kínai hangállapotok rekonstruálásában.

¹⁵A könyvhöz külön készült betűrendes mutató, amely megkönnyíti annak használatát: ULVING 1997.

Mivel kiderült, hogy már a 8. századból adatolt a török szó, nem érdemtelen újra tárgyalni, hogy ez a lexéma – amelynek története némileg hasonlít a magyar *tol-mács* szóéhoz – az ősmagyar kor végén került-e be a magyarba a törökből.

Amennyiben a *Guoli* 過利 egy török névalak kínai megközelítése, az első szótagjában nem kettőshangzó, hanem egy magánhangzó kínai rögzítése feltételezhető. A következő példák inkább arra mutatnak, hogy a középkínai *-ua* (korai középkínai *-a*) az idegen (török) *-a* hang jelölésére szolgálhatott. *abo* 阿波 (Kar. 1m, 25l: ʼâ puâ; Pul. 23, 40: EMC. ʔa pa, LMC. ʔa pua) = tör. *apa*; *dubo* 都播 (Kar. 45e', 195p: tuo puâ; Pul. 81, 42: EMC. tɔ pa^h, LMC. tuě pua') = tör. *Tuba* (KASAI 2014: 122, 132).

Ami a *Guoli* második szótagját, a *li* 利 írásjegyet illeti, ezt nemcsak az idegen *li* hang rögzítésére alkalmazták, ami például a 6–8. századi türk kagánok nevének kínai írásjegyekkel való rögzítésében is megfigyelhető. Az Első Türk kaganátus első kagánja, *Yili kehan* 伊利可汗 (ZS. 50. fejj., 909; BS. 99. fejj., 3285; SS. 84. fejj., 1864; l. még LIU 1958: 7, 781) néven ismert, aki 552-ben győzelmet aratott a *ruru-k* 茹茹 (= *ruanruan*-ok, *zsuanzsuanok*) fölött, és a Kől tegin feliratában említett Bumün kagánnal azonosítható. Nevének középkínai hangalakja a következő: Kar. 604a, 519a ʼi lji; Pul. 365,188: EMC. ʔji li^h, LMC. ʔji li'. Korábban ezt egyes kutatók az *il qayan*, mások pedig az *illig qayan* kínai átírásának tartották (vö. MORI 1967: 54, 37. jegyz.). SUZUKI KŌSETSU (2005: 45–46; KASAI 2014: 124) egy sírfeliratban felfedezte e kagán nevét, *Yili kehan* 伊力可汗-t. E név első részének középkínai hangalakja a következő: Kar. 604a, 928a: ʼi liək; Pul. 365, 189: EMC. ʔji lik, LMC. ʔji liək. Tehát ebből bizonyosnak látszik, hogy a kagán neve az *Illig*, és a *li* 利 írásjegy *li*g hangsor rögzítésére is szolgált.

Ebben a vonatkozásban figyelmet érdemel a *Tuli* 突利 név, amelyet több (nagy és kis) kagán viselt a Keleti Türk birodalomban (ONOGAWA 1943: 104, 61. jegyz.; MORI 1967: 267–271, 291–292, 103. jegyz., 297–298, 134. jegyz.). Például a 11. kagán, *Qimin* 啓民 kagán, korábban *Rangan* 染干 néven ismert, és *Tuli kehan* 突利可汗 titulussal rendelkezett (SS. 2. fejj., 44, 51. fejj., 1330, 67. fejj., 1578, 84. fejj., 1872–1875; TD. 197. fejj. 5406–5411; l. még LIU 1958: 57–60, 68, 86, 98, 533, 814). Ezt a névformát egyes kutatók a *Tölis* kínai átírásának tartják (ONOGAWA 1943: 103, 61. jegyz.; MORI 1967: 267; KASAI 2014: 132). A *Tulishi* 突利失 (Kar. 489a, 519a 402a: t'uaet lji šiēt; Pul. 311, 188, 282: EMC. dwət li^h ʼit, LMC. tʃiut li' šiēt) nevet viselő kagán (JTS. 199b. fejj. 5346; XTS. 217b. fejj., 6135, 6137, 6138; LIU 1958: 357. CFYG. 964. fejj.) is ismert. FRIEDRICH HIRTH (1899: 10, 131) a 19. század végén úgy vélte, hogy ez a név *Tuli šad*-nak értelmezhető. A *šad* szó rögzítésére leggyakrabban a *she* 設, néha a *cha* 察, *sha* 殺 *sha* 煞 írásjegyek használatosak, de a *shi* 失 írásjegy aligha (MORI 1967: 300, 380–381, 5. jegyz. *Tulische* 突利設 [SS. 51. fejj., 1330; LIU 1958: 97] = *Tölis šad*). KASAI (2014: 132; CHENG 2012: 84) a *Tulishi*-t is a *Tölis* kínai átírásának véli. A türk feliratokban előfordul a *tölis* terminus gyakran a *tarduš*-sal együtt (Şirin User 2009: 165–166), és az előbbi a kaganátus keleti, az utóbbi nyugati részét jelöli. (A két szó elemzésére l. pl. ONOGAWA 1940: 90–96; DOBROVITS 2005. A DTS. [579] a *tölis* szót etnonimának tartja, ami ma már elavult nézet [MORI 1967: 37–38].) HAYRETTIN İHSAN ERKOÇ (2020: 56, 60) szerint a *Tuli* 突利 a *töli*, a *Tulishi* 突利失 pedig

a *töli* többese, vagyis a *töliš* alak kínai megközelítése. Azonban talán nem merész vállalkozás nemcsak a *Tulishi*-t, hanem a *Tuli*-t is a rovásírásos feliratokban adatolt *tölis* szóval kapcsolatba hozni. Ebből az következik, hogy a *li* 利 írásjegyet a *-lis* hang rögzítésére is alkalmazták, ami különösen akkor válik valószínűbbé, amikor a hvárezmiek török névformájáról van szó. Tehát okunk van feltételezni, hogy a *Guoli* 過利 szó mint Hvárezm neve egy török *qālis* hangalakot rejt magában.

A Cefu Yuangui (CFYG. 971. fejj., 11244–11245, 972. fejj., 11248) híradásából arról értesülünk, hogy *Huoxun* 火尋 (Hvárezm) küldöttsége 751-ben, 753-ban, 755-ben és 762-ben érkezett a kínai udvarba. Különösen érdekes a 755-ös bejegyzés, amelyben *Huoxun* ország királyának neve, azaz *Shaoshifen* 稍施芬 szerepel (a CFYG. Szung-kori kiadása szerint; az idevágó kutatás még nincs tekintettel erre az információra). A Ming-kori kiadása pedig eddig ismertebb volt, amelyben csonkán szerepelt a király neve: *Shaofen* 稍芬 (CHAVANNES 1969. Notes: 92; LIN 2000/2001: 348). A kutatás a kevésbé megbízható (NISHIDA 2011) Xin Tangshu híradása alapján – amelyben szintén szó esik ezen királyról, aki 751-ben menesztett küldöttséget Kínába (CHAVANNES 1969: 145; vö. LIN 2000/2001: 347, 22. jegyz.) – öt már régen azonosítani tudta az al-Bīrūnī által említett *Šāwušfar*-(š 'wšfr)-ral, Hvárezm uralkodóinak egyikével (CHAVANNES 1969: Notes 92, 1. jegyz.). Továbbá a hvárezmi pénzerméken is felfedezték ezt a nevet, amely az érmék előoldalán szogd š 'wšprn, hátoldalán pedig hvárezmi sy 'wršprn névalakban szerepel (VAJNBERG 1977: 81, 152–154). Az előbbi névforma az 1030., 1031. stb. és az utóbbi névalak az 1051. és 1062. számú érméken nem töredékes, hanem teljes alakban látható. A 8. század derekán a hvárezmi ezüst pénzerméken megfigyelhető a bilingvizmus, azaz hvárezmi és szogd nyelven vannak a feliratok.¹⁶ Ez annak tulajdonítható, hogy Shaoshifen uralkodása alatt pénzreformokat hajtott végre. Eleinte nem volt szogd nyelvű felirat, de hamar olyan jelentősebb reformot vitt véghez, hogy pénzerméinek a súlyát és nagyságát a szogd drachmához igazította és szogd felirattal is ellátta. A reformban Shaoshifen politikája tükröződik, amely célul tűzte ki Hvárezm gazdasági befolyásának megerősítését a Szir-darja menti, sőt még a keletibb piacokon is, ahol a szogd nyelv lingua franca volt, és a szogd kereskedők vezető pozícióban voltak az arab hódítás előtt. A 8. század végén pedig Hvárezm érméin már Horaszán arab helytartóinak nevei jelennek meg, de nem előkelő helyen, hanem a hátsó oldalán a ló fara alatt. Az arab feliratok előfordulása mindenesetre már új korszakot jelez a hvárezmi dinasztia és Hvárezm történetében (VAJNBERG 1977: 99–100; FEDOROV 2005: 172–174). Mivel a *-prn* betűcsoport a kiejtett *-fan* történeti írásmódja, a szogd š 'wšprn-ban a š 'wšfan hangalak tükröződhet, amely összhangban van a kínai névforma végének mássalhangzójával. Ennek fényében az al-Bīrūnī által említett š 'wšfr utolsó arab írásjegye, *rā nūn*-ra korrigálandó (š 'wšfn) (HENNING 1958: 57). PAVEL B. LURJE (2010: 368) a szogd š 'wšprn-ra – kérdőjellel – *Šāwašfarn* vagy *Šāwušfann* olvasatot javasolt. A. B. KUZNECOV (2014: 7, 10) orosz és angol

¹⁶ Ennek alapján olyan vélemény is felmerült, miszerint a szogdok tartották kézben a nemzetközi kereskedelmet Hvárezmban a 8. század közepén és még tovább fél évszázadig, és a szogd kereskedelem nyugati ágazata legutoljára létesült (LA VAISSIÈRE 2005: 257).

bilingvis könyvében, amely ezen uralkodó érméiről szól, nevérol *Савшафан* (*Savshafan*) alakban tesz említést. Bár az uralkodó nevének szogd és hvárezmi alakja nem nagyon tisztázott, valószínűleg a hvárezmi küldöttség 755. (nem 751.) évi kihallgatásán a kínai udvarban eltörökösödött szogd tolmácsok (vö. LUNG 2011) közvetíthették Hvárezm (*Huoxun* 火尋) királya nevét mégpedig szogdos formában (**Šāwušfan* > *Shaoshifen* 稍施芬. Kar. 1149z, 41', 471i: šau- šie p'juən; Pul. 277, 282, 94: EMC. šaiw^h/šɛ:w^h eiš/ei p^hun, LMC. šaw ši fjyn/fun). Talán Hvárezm török nevének kínai feljegyzése (*Guoli* 過利 < **qālīs*) is nekik köszönhető.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Világi szerencse, változó velence

1. Szólasgyűjteményeinkben több olyan – ma már nem nagyon használt – fordulattal találkozunk, amelyekben szerepel a *velence ~ Velence* komponens. Ezek egyikét már tárgyaltam a Magyar Nyelv 2024. évi 1. számában (FORGÁCS 2024: 77–79) a *kemence* szavunkhoz tartozó szólásmondások között. DUGONICS ugyanis gyűjteményében Ellenközők címszó alatt (1820: 1: 76) nagyszámú szókapcsolatot felsorol, ezek egyike a *Kemence nem velence* fordulat. Mint cikkemben is írtam, ezt MARGALITS is adatolja, de a *velence* komponens már tulajdonnévi formában, nagy kezdőbetűvel tünteti fel (1896: 411): *Kemence nem Velence*. Ugyancsak nagy kezdőbetűvel találjuk a fordulat *Velence* elemét BALLAGI Teljes szótárában is (1867: 2: 14): *kemence nem Velence*, ahol a kifejezés jelentése is megtekinthető: 'nagy a különbség a két dolog között'.

MARGALITS és KOVÁCS PÁL gyűjteménye szerint ugyanebben a jelentésben használták régen a kifejezést a tagadószó nélkül is: „*Kemence, Velence*. (Nagy különbség. Kemence száraz helyen áll, Velence vízben.) K.” (MARGALITS *uo.*).¹

O. NAGY is ezt a tulajdonnévi formát veszi át gyűjteményébe (1976: 346), ám ő már a *kemence* komponensben is tulajdonnevet lát, s a Pest vármegyei *Kemence* községhez köti az adatot azon az alapon, hogy a kis magyar település nem mérhető össze a világszerte ismert, gazdag északolasz nagyvárossal. Hogy valóban tulajdonnevekről van-e szó a fordulat összetevőiben, arra később még visszatérek.

2. Ezek mellett más frazémákat is találunk a *Velence* komponenssel, többségükben – hasonlóan az előbbi kifejezéshez – a fordulat másik névszói komponense rímél a *Velence* összetevőre. O. NAGY gyűjteményében is megtaláljuk például a tájnyelvi stílusminősítéssel ellátott *Velence (s) Gelence (; deszkakert s vesszőkert)* fordulatot (1976: 717). Ennek értelme O. NAGY szerint igen hasonló az előzőhöz: '<mondatértékű közbevetésként> ha ugyan szabad jelentős és jelentéktelen dolgokat más természetű rokonvonásaik alapján összehasonlítani'. Erről CSEFKÓ is ír a *Kemence Velence* helyzetmondathoz kapcsolódóan (1954: 81): „Erdélyben máskor a Velencével szintén rímelő és vele szótag-számban is megegyező *Gelence*, Háromszék megyei község került az előbbivel egyező értelmű szólásba, melyben szintén a jelentéktelent vetik egybe a jelentékennyel: »*Met (= me-) osztán Velence s Gelence*. Deszkakert s vesszőkert« (MNGy. 3: 302). *Gelence nem Velence*, mondja egy példabeszéd (*uo.* 3: 313). »*Met Velence s Gelence!* Deszkakert s vesszőkert« (Háromszék, Nyr. 8: 514), vagyis *Velence* és *Gelence* között olyan nagy a különbség, mint a módos ember portájának deszkakerítése meg a szegény ember

¹ A jelentésdefiníció után álló forrásrövidítés itt KOVÁCS PÁL gyűjteményére utal, ott valóban megvan ez a kifejezés (1794: 99: *Kemence Velence*), igaz, ő nem közli a fordulat értelmét.

házatájának vesszőkerítése között. Vagy mint Erdélyi magyarázza: Gelencze kis falu Erdélyben; amaz pedig nagy város lévén, a km. jelent nagy különbséget (i. m. 249).²

3. Ezeken túlmenően a *Velence* összetevő több frazémában is előfordul a *szerencse* komponens mellett. ERDÉLYI gyűjteményében (1851: 366) találjuk például az alábbi három szóláshasonlatot:

Olyan a szerencse mint forgó Velence.

Szerencse, Velence.

Világi szerencse változó velence.

Az elől álló hasonlat után a KV. rövidítés áll, ez KIS-VICZAYra utal, s a Selectiora Adagiában – kissé bővebb formában – valóban megtaláljuk a fent olvasható szóláshasonlatot (1713: 376):

Nunquam diu eodem vestigio stetit fortuna.³

Olyan a' fzerentse, mint forgo velentze nem áll soha egy nyomban.

Ha ERDÉLYI ezt külön nem is jelzi, a fentebb harmadikként közölt forma is megvan KIS-VICZAYnál (i. m. 59):

Brevis est magni fortuna favoris⁴

Világi fzerentse változó velentze.

Az adatokból látható, hogy ezek a kifejezések jelentésükben már nem kapcsolódnak a fent bemutatottakhoz, hanem a *szerencse* forgandó voltára utalnak. Kérdés viszont, hogy *velence* komponensük köznévként vagy tulajdonnévként értelmezendő-e. KIS-VICZAY mindkét adatában kis kezdőbetűvel szerepel a *velence* komponens, ERDÉLYInél azonban a három fordulatból kettőben már nagybetűvel, azaz ERDÉLYI minden bizonnyal már az északolasz nagyvárosra gondolt a kérdéses szólások kapcsán.⁵ KIS-VICZAY idején még szabályozatlanabb a helyesírás, mint ERDÉLYI gyűjteményének megjelenésekor, ezért esetleg ő is gondolhatott *Velencé*-re a fordulatok kapcsán, de ez nem túl valószínű, mert a tulajdonneveket többnyire ő is nagy kezdőbetűvel írja, pl. *Melly eb egyfzer a' Dunán által ufzik, ofztán kefzűl maffzor tengerig* (273).

Mindhárom adat szerepel O. NAGY gyűjteményében is (1976: 717):

² CSEFKÓ itt ERDÉLYI 1862-re hivatkozik. Vö. még SIRISAKA 1890: 60, ill. 247.

³ Értelme: 'A szerencse soha nem áll sokáig ugyanazon a pályán [egyazon nyomban]'.
⁴ Értelme: 'Jó sorsfordulatot kurta szerencse követ [A nagy kegyű szerencse rövid]'.
⁵ A *Szerencse velence* változatot DUGONICSnál is megtaláljuk a *Szerencsések* címszó alatt (1820: 2: 273), de a *velence* nála kis kezdőbetűvel áll, igaz, a kifejezés magyarázatát ő is *Velencéhez* köti: „Midőn valaki meg se álmódott szerencsére jut, akkor mondgyuk ezt. Eredett Velence várossának hirtelen fel épüléssébül. Azon emberek, kiket Attila oda zaklatott, hamar tettek egy városra szert, és magokat azzal igen szerencséseknek tartották.” (uo.). DUGONICS magyarázata nem helytálló, l. a következőkben. (Megjegyzendő még, hogy CSEFKÓ 1954: 81 pontatlanul idézi DUGONICSOT: a komponenseket fordított sorrendben közli, s a *velence* alakot is *cz*-vel írja: *Velenceze szerencse*.)

Olyan a szerencse, mint forgó Velence [velence; Világi szerencse: változó Velence v. velence; Szerencse: Velence v. velence] = a szerencse változó. (rég) Vö: sz845!⁶

Látható, hogy O. NAGY nem biztos abban, hogy ezekben a fordulatokban a *Velence* városnevet kell keresnünk, hiszen mindhárom esetben kis kezdőbetűvel is feltűnteti a *velence* összetevőt. Zárójelben meg is jegyzi, hogy „e közmondásban a vezérszó helynév v. ’körhinta’ jelentésű közszó” (uo.).

4. Ez a ’körhinta’ jelentés valóban illene a forgó, illetve változó szerencséhez, a baj csak az, hogy sem történeti, sem értelmező, sem tájnyelvi szótáraink nem ismerik a *velence* szónak ilyen értelmét. Kérdés, hogy akkor O. NAGY honnan veszi ezt a magyarázatot? Nos, minden bizonnyal CSEFKÓ GYULÁTól, aki a Magyar Nyelvőr 78. évfolyamában (1954: 81–83) igyekszik magyarázni az *Olyan a szerencse, mint forgó velence* kifejezés eredetét, s azt feltételezi, hogy ebben az esetben a *velence* megnevezés a körhintára utalhat:

„Nálunk *ördög csilingája, ördöghinta, ördögkerék, ördögló, ördögmalom, ördög-motolla, ördögszekér, sergő, forgó, forgófáték* (MTsz.) a népi neve, de legáltalánosabban *ring(l)ispil*. Egészen kezdetleges, dísztelen formájában olyan körbenforgó hinta, mely csak méternyi faoszlopon vízszintesen forgó gerenda v. deszka volt. [...] Nem ennyire primitív formában, hanem kivált a körhintázás virágkorában, lehetett *velence* neve is, mert díszes berendezésének számos kelléke Velence hajdani képének emlékét idézhette föl a szemlélőben. Vannak rajta lovak: a Márk templom homlokzatának bronzlovai, gyaloghintók, gondolák (a lagúnák városának ismert gyalogos és vízi közlekedő eszközei), gyönygös, aranyfüstös lampionok, színes pamuttal vagy műgyönggyel, melyet a Velencéhez tartozó Murano szigetén gyártottak és gyártanak ma is, hímzett drapériák, szól a zene, ma leginkább verkli vagy néhány fűvös szolgáltatja, ezek mind az egykori Velence díszes és víg életének emlékei. Ilyen ringlispil lehetett ez a *forgó velence*, mert forgásával mindig változó képet tárt a néző elé. Az arany velence = aranyos velence, talmi díszével gyönyörködtette népünket, s a víziváros csodáit később panorámában, diorámában is mindig örömmel szemlélte, s az egyszerűbb emberek képzeletét még ma is foglalkoztatja. [...] A körhintának nálunk általánosan használt ringlispil neve [...] német eredetre mutat, míg föltehető *velence* neve inkább olasz mutatványosokra utalna” (CSEFKÓ 1954: 82–83).

Mint már fentebb is utaltam rá, ennek a tetszetős érvelésnek van azonban egy komoly gyengéje, ezt maga CSEFKÓ is érzi: „Jól tudom, hogy ennek a kis fejtegetésnek az a legnagyobb hibája, hogy a ringlispil jelentésű *velence* szót sem régi, sem újabb szótárainkból, sem népnyelvi följegyzéseinkből nem tudom kimutatni, de egykori megléte a fenti szólásainkból legalább is valószínűnek látszik” (i. m. 83).

Úgy tűnik tehát, hogy CSEFKÓ, majd rá hagyatkozva O. NAGY is csupán a fentebbi közmondásokból adatolt *forgó velence*, illetve *változó velence* szószerkezetekből vélelmezte, hogy *velence* szavunknak a régiségben kellett lennie ’körhinta, ringlispil’ értelmének. De vajon nincs-e a kérdésnek másféle megoldása is? Szerintem van, s az is illik a szerencse forgandó voltához. Az alábbiakban ezt igyekszem bizonyítani.

⁶ A hivatkozás O. NAGY gyűjteményének erre a tételére utal: *Forgandó* [rég: *forgó* v. *olyan a*] *szerencse, nincs állandó kincse* = néha segítik az embert a véletlenek, máskor meg akadályozzák (1976: 638).

Velence szavunknak CzF.-nál is megtaláljuk egy ma már nem használt köznévi értelmét (1874: 6: 911):

VELENCZE, (2) m. tt. *velenczét*. Forgó lemez vasból vagy pléhből némely házak tetején, mely a szél járását mutatja. Hasonló hozzá a vitorlát jelentő latin *velum*, s másképp csakugyan *szélvitorla* a neve. Egyébiránt lehet *levencze* is (levegő v. lebegő tulajdonságától) hangátvetéssel: *velencze*.⁷

CzF. szerint tehát *velence* szavunk valamiféle fémlemezről, többnyire bádogból készült szélzászlónak vagy szélkakasnak volt a neve. Mivel ez is ide-oda fordult a széljárástól függően, tökéletes metaforája lehetett a forgandó szerencsének, nem véletlenül kerülhettek tehát egybe a fenti közmondásokban. Régibb nyelvünkben ugyanakkor volt a *velence* szónak más jelentése is, s talán ez az eredetibb. A NySz. (3: 1052) szerint ugyanis a *velence* eredendően 'valamiféle kelmefajta, leginkább barhent', s csak második jelentéséért tünteti fel a szótár a 'szélzászló' értelmet.

1) fustagnum [...] [barchent], Lasnak, pokrotz, velencze: lodix Major: Szót. 294. Azt a vékony velenczét, a ki a falon ott maradt volt Görgényben, ha ott nem hagyaték, mást hozzatok a javában (Tört. T.² III. 161). Minden hálószerszámom egy fejről velencz s egy köpönyeg volt (Kem: Élet. 48)

2) [vexillum ventorum index, wetterfahne]. Világi szerentse változó velentze (Kisv. Adag. 59). Olyan a szerencse mint forgó velencze, nem áll soha egy nyomban (376)⁸.

Ugyanezen a véleményen van az EWUng. (1994: 1617) és az Új magyar etimológiai szótár is, amelyek *velence* címszava – a NySz. nyomán – szintén ezt a két jelentést tünteti fel. Az ÚESz. a lexémát vándorszóként azonosítja (vö. pl. ang. (R.) *valence* 'finom kelme'; fr. *valence* 'egy fajta sisakfedő kelme'; ol. (R.) *valenza* 'függönynek való gyapjúszövet' albán (R.) *veléndzë* 'gyapjútakaró' stb.). Ezek feltehetőleg mind a fr. *Valence* helynévre vezethetők vissza, ahol jelentős textilipar volt. A szó a magyarba főleg az olaszból kerülhetett, hangalakját pedig befolyásolhatta a szintén 'barhent' jelentésű *velesz* kelmefajta neve, illetve a magyar *Velence* helynév népetimológiás-analógiás hatása. Ez utóbbira utalhat ez a korai adat is: 1533: *velenczey Erews* 'egy fajta kelme Velencéből' (OklSz.). A szó második jelentése metonimikus névátvitellel jöhetett létre.

Mivel mind a NySz., mind újabb etimológiai szótáraink a szó második jelentését csak KIS-VICZAY Adagiorumából adatolják, nem lehet igazán eldönteni, hogy a szólásgyűjtemény készültkor *velence* szavunk már fémlemezről készült 'szélzászló'-t jelentett-e, vagy még valamiféle textíliából készültet. De ha a *velence* előbb ruhaanyagot jelentett, akkor abból lehet kiindulni, hogy a szélirányt jelző zászlócskák is eredetileg

⁷ CzF.-nak a szó etimológiájára vonatkozó fejtegetései nem állják meg a helyüket, l. lentebb az ÚESz. *velence* szócikkében foglalt állításokat.

⁸ A NySz. kissé pontatlanul idézi a másodikként adatolt fordulatot KIS-VICZAYTÓL, valójában ebben is *szerentse* és *velentze* a két rímelő szóalak írásmódja, akárcsak az előtte közölt adatban, l. cikkem elején is.

textilanyagokból készültek, s a 'széljelző zászló' értelem valóban névátvitel eredménye. Ha pedig ezeket a textilzászlókat idővel tartósabb anyagra, bádogból vagy rézből készült lemezekre cserélték, a *velence* értelme is ebbe az irányba változhatott. Akárhogy is zajlott a jelentésváltozás, a *velence* lexéma 'szélzászló, szélkakas' értelme tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a *szerepcse* forgandóságát szimbolizálja, l. ezzel kapcsolatban az alábbi német, illetve francia szólásokat is: ném. *sich nach der Wetterfahne richten* 'a kedvező politikai széljárásnak megfelelően viselkedik'; *sich drehen wie eine Wetterfahne; unbeständig wie ein Wetterhahn* 'ingadozó a véleménye, a viselkedése, főleg politikai szempontból'; *jm. ist die reinste Wetterfahne* 'köpönyegforgató', fr. *Il change d'avis comme une girouette* 'úgy változtatja a véleményét, mint egy szélzászló' (vö. RÖHRICH 1991: 1723).

1. ábra

Fémről készült szélzászló

5. Egyébiránt kicsit érthetetlen számomra, hogy CSEFKÓ ezzel az értelmezéssel miért nem számolt. Ő is foglalkozik ugyanis a *velence* szó korábbi köznévi jelentéseivel, kitér a 'lazsának, pokróc' értelmére is a szónak, s megjegyzi, hogy „bizonyára azért nevezték *velencé*-nek, pokróc, mert Velencében gyártották vagy a velenceiek hozták forgalomba. Olyan elnevezés tehát, mint a Bagdad város nevéből lett *bagdát* (EtSz.), a Moszuléból lett *muszlin*, a Kordováéból *kordován*, Kalikutéből *kalikó*, Nankingéből *nanking*, Granadáéból a *gránátposztó* stb.” (1954: 82).⁹

A NySz. által adatolt másik, 'szélkakas, szélvitorla' jelentésről viszont CSEFKÓ – vélhetően helyesen – úgy véli, hogy azt a NySz. szerkesztői KIS-VICZAY „Adagiorumának fentebb már említett szólásából következtették ki, valószínűleg CzF. szótára segítségével. Mert ha az Adagiorumban említett *változó velente, forgó velence*, mely soha nem áll egy nyomban, csakugyan szélvitorla volna, mely tudvalevőleg a szél irányát mutatja, akkor *változónak* nevezhetnők, de *forgó*-nak nem, t. i. ha forogna és nemcsak fordulna, akkor nem felelne meg rendeltetésének, nem mutatná meg, honnan és merre fúj a szél és merről

⁹ Fentebb az ÚESz. szócikékből láthattuk, hogy ez csak részben igaz, a szó végső forrása feltehetőleg a fr. *Valence* helynév.

várhatnánk csapadékot. A *forgó* melléknévnek azonban ilyen jelentése is lehet: 'olyan, ami saját tengelye körül meg tud fordulni'." (1954: 82).

Emiatt aztán CSEFKÓ úgy gondolja, hogy fenti fordulataink *velencéje* „nem szélkakast jelentett, még akkor sem ha esetleg *velencei réz*-ből (sárga réz) készült volna is, hanem valami mást” (uo.). Ez a más pedig szerinte a már fentebb is említett 'körhinta, ringlispil'.

Úgy vélem azonban, hogy CSEFKÓ túlzásba esik azzal, ha amiatt veti el a *velence* 'szélzászló, szélkakas' értelmezését, hogy az a tengelyén akár körbe is tud fordulni. Szerintem a kákán keresi a csomót, aki emiatt elveti a logikusnak látszó értelmezést, és előáll egy olyanal, ami ugyan szemantikailag megfelelő lehetne, de semmilyen szótárban nem adatható (ti. hogy a *velence* szó jelentése régibb nyelvünkben 'körhinta' is lehetett). Hiszen mindegy, hogy egy szélkakas egyik vagy másik irányba tud csak – akár 180°-ban elfordulni, vagy képes a tengelye körül teljesen is megfordulni. A 180°-os elfordulásakor éppúgy ellenkező irányba áll be, mint ha tengelyén körbe fordulva áll az ellenkező irányba.

Azt hiszem, CSEFKÓnak annyira megtetszhetett a *velence* 'körhinta' értelmezése a körhinták díszítése és Velence pompája okán, hogy végül ezektől a fáktól nem látta az erdőt, azaz a helyes megoldást, amely pedig ott volt az orra előtt, ti. hogy a *velence* nyelvi adatokkal is megtámogatható 'szélzászló, szélkakas' értelme tökéletesen alkalmas arra, hogy magyarázza a *Szerencse velence* típusú fordulatokat.

6. Megjegyzem, korábban említett írásomban (FORGÁCS 2024: 77–79) a *Kemence (nem) Velence*, ill. *Velence (s) Gelence* fordulatok kapcsán is elképzelhetőnek tartottam, hogy azokban is lehetséges a *velence* köznévi értelmezése. Az első esetben ugyanis a magyarországi *Kemence* település és az északolasz nagyváros, *Velence* éppúgy nem tévesztendő össze, mint a köznévi értelmezés esetén a 'tűzhely' jelentésű *kemence* az olasz kikötővárossal vagy a 'szélzászló' jelentésű *velencé*-vel.

Ugyanígy lehetnek a *Velence (s) Gelence* fordulat elemei is településnevek, de mivel a *gelence* lexéma is lehet köznévi (jelentése: 'a bükkfának lecsüngő mohája' – vö. MTsz. 685), ez sem *Velencé*-vel, sem a 'szélzászló' értelmű, köznévi *velencé*-vel nem tévesztendő össze. A *gelence* szóalak viszont csak SZINNYEITŐL adatható erdélyi tájszóként, másutt, így az ÚMTsz.-ben sem fordul elő, ezért itt viszonylag csekély a köznévi interpretáció valószínűsége.

Valószínűleg nem is mindenáron szükséges annak eldöntése, hogy ezek a szóláskomponensek köznevek vagy tulajdonnevek. Maga CSEFKÓ is rámutat ugyanis arra, hogy a *kemence* szóalak játékos szólásokban gyakorta szerepel együtt más, vele összecsengő szavakkal, pl. „*Encze, Bencze, kis kemence, Kis kemence a Velence* (Erdélyi: Népd. és mond. 1: 67), *Entze, bentze, medentze, Kis Kementze Velentze* (Ethn. 24: 110), *Encze, Bentze, medencze, Szép Kemencze, Velence* (Amade László versei. OK. 821–830, 312)” (1954: 81). Ezek az adatok véleményem szerint jól tükrözik, hogy ezekben a komponensek kiválasztásában nem annyira a tartalmi, hanem a hangalak-i összecsengés lehetett a fontos.

Erre utal az is, hogy ezek a komponensek nemcsak mondókákban vagy állandósult szókapcsolatokban fordulnak elő, hanem rímekként különböző szerzők költeményeiben is. Ezek közül az egyik legkorábbi Rimay János *Én édes Ilonám...* kezdetű szerelmes versének ez hármas ríme:

Mert az te szerelmed engem úgy környül vett, mint pézsmát ó *szelence*,
 Az én szívem kívül szintén úgy hevült el, mint tűz miatt *kemence*,
 Mert te szépségben szívem úgy merült be, mint tengerben *Velence*.

KOVÁCS rámutat, hogy „Rimay merész manierista rímei közül már életében sok lelemény talált követőkre, legdiadalmasabb utóélete azonban ennek a mesteri rímhármasnak volt” (1988: 363). Részletesen be is mutatja, hogy ez a 350 éves rímtradíció mennyi követőre talált Thuróczi Jánostól Gyöngyösin és Faludi Ferencen keresztül Kosztolányi Dezsőig és Kálnoky Lászlóig (i. m. 374–385). Megemlíti azt is, hogy a rímhármas terjedésében fontos szerepe lehetett a fentebb említett *kemence* – *Velence* és *szerencse* – *velence* szólásmondásoknak is, amelyek mindennapi használatú sztereotípiaként bizonyára ötletet adtak a fenti rímhez, és segítettek annak elfogadhatóvá tételében is. A KOVÁCS által idézett példák jól szemléltetik azt is, mennyire gazdag az ide vonatkozó rímshavak tárháza, l. például Verseghy Ferenc 1805-ben megjelentetett Tiszta magyarságának A cadentiák lajstroma című függelékéből ezt a részletet: *berbenice* – *kelepce* – *kemence* – *medence* – *peszerce* – *szekeerce* – *velence* (kisbetűvel!) – *vetrece* – *lencse* – *szerencse* (vö. KOVÁCS 1988: 375).

7. Összegezve a fentieket, elmondhatjuk, hogy régibb szólásgyűjteményeinkből több olyan szólásmondás adatható, amelyekben a *szerencse* szó a vele hangalakilag összecsengő *velence* komponenssel együtt szerepel. Ezek mindegyike a *szerencse* forgandóságára vonatkozik. A kifejezések legkorábbi előfordulásaiban a *velence* összetevő kisbetűs, később azonban többnyire a tulajdonnévi *Velence* szóalakot találjuk bennük. Mindebből következően CSEFKÓ GYULA azt feltételezi, hogy a kifejezések *velence* komponense valószínűleg köznévi, jelentése pedig ’körhinta’, mert a régi körhintákon számos Velencét felidéző motívum volt látható. Ennek a magyarázatnak ugyanakkor komoly gyengéje, hogy *velence* szavunknak sehonnan sem adatható ’körhinta’ értelme. Magyarázatot kínál azonban az idézett szólások képi háttérét illetően az, hogy köznévi *velence* szavunk egyféle textilanyagnak is a neve volt, ebből pedig másodlagosan kialakulhatott a lexéma ’szélzászló, szélvitorla’ jelentése, amely ide-oda fordulván tökéletesen alkalmas a *szerencse* forgandóságának szemléltetésére.

Kulcsszók: szólások, szólásmagyarázatok, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- BALLAGI 1850 = BALLAGI MÓR, *Magyar példabeszédek, közmondások és szólások gyűjteménye*. Réthy Lipót, Szarvas 1850.
- BALLAGI 1867 = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1998.]
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virága*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* I. köt. Emich Gusztáv, Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/05800/05887> (2024. 04. 27.)
- CSEFKÓ GYULA 1954. Olyan a *szerencse*, mint forgó Velence. *Magyar Nyelvőr* 78: 81–83.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. I-II. Grün Orbán betűivel, Szeged. (Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged. 2009. FORGÁCS TAMÁS utószavával.)
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.

- ERDÉLYI JÁNOS 1862. *Válogatott magyar közmondások*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.
- FORGÁCS TAMÁS 2024. Szólásmagyarázatok a kemence tájékról. *Magyar Nyelv* 119: 71–81.
- KIS VICZAY PÉTER 1713: *Selectiora adagia Latino–Hungarica*. Bártfa. <http://mek.oszk.hu/09400/09454/09454.pdf> (2024. 04. 26)
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN 1988: Szelence – kemence – Velence: egy Rimay-rímtoposz diadalmenete és bukása. *Újhold-Évkönyv* 1988/1: 362–385.
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN 2001. Rimay rímcsipkái (Felföldi íróportrék). Szelence – kemence – Velence. *Palócföld* 35: 432–442.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Budapest, Hornyánszky, 1893–1901.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÖHRICH 1991 = RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg/Basel/Wien.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu> (2024. 04. 27.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Világi szerencse, változó velence **‘luck doesn’t last’**

Older Hungarian proverb collections contain several proverbs in which the word *szerencse* ‘fortune’ appears together with the word *velence*, a component that rhymes with *szerencse*. All these proverbs refer to the ups and downs of fortune. In the earliest occurrences of these expressions, the word *velence* is written in lower case, but later on the proper name *Velence* is usually found. Consequently, GYULA CSEFKÓ assumes that the component *velence* of these expressions is in fact a common noun, meaning ‘carousel’, because old carousels had many motifs evoking *Velence* (Venice in Italy). However, it is a serious weakness of this theory that the word *velence* in Hungarian does not have the meaning ‘carousel’. Nevertheless, what offers an explanation to the visual background of the proverbs quoted is the fact that the Hungarian common word *velence* was also the name of a kind of textile material, from which the lexeme meaning ‘weathervane’ could have secondarily developed, which, blowing to and fro, is perfectly suitable to illustrate the inconstancy of fortune.

Keywords: idioms, explanation of idioms, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

További adalékok a *csörc* ~ *csörsz* szóhoz*

1. A kutatói lét egyik talán kevésbé elismert, ám annál fontosabb területe a tudományos ismeretterjesztés. A legjobb esetben ez kétoldalú kapcsolat: a tudóst gondolkodásra ösztönzi és további kutatómunkára készítheti a jól feltett kérdés. Így jártam én is, mikor egy fórumon a Csörsz-árokmal kapcsolatban olvasásra javasoltam a közönség számára a kérdés legutóbbi szakirodalmát, FORGÁCS TAMÁS Adalékok *csörc* ~ *csörsz* szavunk történetéhez című módszeres és igen alapos tanulmányát (FORGÁCS 2022). Az ezután kialakuló párbeszéd a cikkben szereplő kérdéskör egyes részleteire irányította a figyelmem. A tanulmány egyik fő erényének az egyértelmű állásfoglalás hiányát tartom, de néhány részletet némileg másként vagy legalábbis más színben látok. A folytatásban az egyébként kiváló cikkhez illeszkedő gondolataimat osztom meg. Ezekben a jegyzetekben jellemzően nem a tanulmány megállapításaihoz képest akarok mást vagy újat mondani, inkább a korábbi kutatások egymásra reflektáló jellegét kiemelve próbálok néhány kérdést felvetni.

2. A legnagyobb nehézséget abban látom, hogy több hasonló alakú szó keveredik a szakirodalomban: olykor egy szócikkben, olykor különválasztottan találunk a *csörc*, *csörsz* ~ *csersz* szavakról véleményeket. A hasonló alakú szavak egy része ismeretlen eredetű, más részük jövevényszó (pl. *csercse* 'függő' a románból). Az sem segíti a tisztánlátást, hogy a szavak későn bukkannak fel írásban, habár ez segíthetné a munkát, mert a hangjelölés a későbbi korokban bizonyos jelek esetén biztosabb, de e szavak éppen olyan hangokat tartalmaznak, amelyek problémásak még ekkoriban is. A viszonylag kései felbukkanás mellett a kevés adat is gondot okoz. Végül számolni kell azzal, hogy az írás- és olvasástudás – ez régebben még nem mindig feltételezte egymást – általánosabbá válásával az olvasmányokkal terjednek bizonyos kulturális elemek, amelyek azt a látszatot kelthetik, hogy egy jelenség széleskörűen ismert. Ezért azt látom célravezetőnek, hogy egyenként vegyem sorra az általam problémásnak ítélt szavakat.

3. Először az egykori árokrendszer, a *Csörsz-árok* vagy *Ördög-árok* néven ismert mesetérseges alkotásról szólnék. KNIEZSA a különböző szóalakokat összevonta egy szócikkbe, és négy szócsoportot állapított meg a jelentések alapján, ezek közül az első a *Csörsz árka* vagy *Csersz árka*. Szerinte a név ismeretlen eredetű, és a szláv eredet (*čert* [!] 'Teufel') elfogadhatatlan, ezért a nem szláv eredetű szavak között szerepel (KNIEZSA 1955: 817).

Később KNIEZSA megváltoztatta a véleményét: úgy vélte, hogy a *Csörsz-árok*, melynek van *Cseszárka*, *Csaszárka*, *Csöszárka* változata is – szerintem ezek már torzult alakok, így másodlagosak az etimológiánál –, és egy részét *Ördögárok*-nak is nevezték, egy szláv *čbrťb* [!] 'ördög' -*jb* birtokos képzős származékából (**čbrť-jb* [!]) alakult. Ebből az ószlovákban **Čbrčb*, az ódélslávban **Čbrčb*, az óbolgárban **Čbršt̃b* jött létre (KNIEZSA 1963: 203).

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

FEHÉRTÓI *Chersz arokiat* [!] alakban idézi a Székely István 1559-es könyvében található nevet (FEHÉRTÓI 1969: 454). Szerinte további vizsgálatot igényel a védmű név-eredetének vizsgálata. De erősen gyanítja, hogy eredetileg 'feketeárok' vagy 'ördögárok' jelentésű név áll mögötte.

REUTER CAMILLO ezzel szemben kifogásokat támaszt. Számára a bővebb indoklás és magyarázat miatt érthetetlen KNEIENZA véleményének megváltozása. Kifogásolja KNEIENZA magyarázatát azért is, mert egy szláv földrajzi nevet sem említ az ún. Csörsz-árok köréből, annak ellenére, hogy az árok szláv nyelvterületen is előfordulnak. Ő a magyar földrajzinév-anyagot hívja a megfejtés érdekében segítségül. Úgy véli, Székely István Anonymushoz hasonlóan földrajzi névből alkotott személynevet. Ennek alapja a *csörcs* ~ *csörcs* 'bozót' jelentésű szó, melyre a Sáros megyéből való 1264-es *Csircz* [!] helynevet idézi, mely 1773-ban *Csircs* alakú volt. A személynévi előfordulásokat is a *csercs* 'bozót'-hoz köti és 'bozontos, lomposzörű' jelentést tulajdonít a szónak. Úgy véli, hogy a szóképzlet perifériáján lévő elemek lehettek a neveken alapuló közszavak (REUTER 1977: 441–446).

A FNESz. jelentésmegadása különösen érdekes: „a római birodalom dunai limesén kívül maradt iráni szarmatáktól 294 után épített sáncrendszer maradványai az Alföld peremén; e védelmi rendszer nemcsak a szarmatákat védte a különféle (erdélyi) germán törzsektől, hanem a római limest is erősítette”. Első releváns adata a Székelytől való: *Czersz arokiat* [!] (RMK. I. 38: 139). KISS LAJOS a korábbi kifogások ellenére mégis annak a lehetőségét veti fel, hogy egy szlovák R. **Čbrcb rovь*, szerb-horvát, szlovén. R. **Čbrčb rovь* (<összl. **Čbrtjb rovь* 'Ördög-árok') részfordításaként keletkezett (FNESz. *Csörsz-árok*).

Feltett és kikövetkeztetett szláv névalakokra épül a magyarázat, a **Čbrtjb rovь* 'Ördök-árka' adattal nem támasztható alá. A *čert* tőszóból (vö. *čbrtь*, KNEIENZA 1963: 203) való közvetlen eredeztetés hangtanilag problémákba ütközik. Nem világos továbbá a részleges névfordítás oka sem, valamint az, hogy ez az ároknak (vagy egy szakaszának) csupán egyik neve. Persze ez a konkrét *Csörsz-árok* névvel kapcsolatban esetleg még szóba jöhetne, de a magyarázat nem tér ki rá, hogy az árok több másik neve milyen kronológiai viszonyban van egymással – illetve ezek milyen nyelvi érintkezések mentén alakulnak. Pedig kritikus kérdés a kronológia. Tulajdonképpen arra épít az 'ördög' jelentésű szóra alapuló magyarázat, hogy a védmű egy részének a neve ez. Figyelembe kellene venni és össze kellene hasonlítani az árok teljes hosszának neveihez köthető történeti adatokat.

Másrészt úgy vélem, hogy kézenfekvőbb olyan megfejtést keresni az *Ördög-árok*-féle név mögött, amely a határreszmondák között amúgy is előfordul. Ezekben általában valamilyen természet vagy ember által régebben alkotott képződményt fedez fel a lakosság, melyre nem tudnak magyarázatot találni. Ekkor összekapcsolják valamilyen természetfölötti hatalommal, és ebben lelik a jelenség létrejöttének az okát. Ez a mondatípus Nyugat-Európában népszerűbb. De nálunk is több területről ismert (l. a FNESz. *Ördög*-kezdetű neveit), hogy az ördög hozza ezeket létre. Az ördög több helyen is szántott a határban (a legismertebb a nagyharsányi hegy esete, vö. VERSÉNYI 1884: 88–89). De lásd még az oláhfalvi ördögbarázdát (SOLYMOSSY 1921: 83) és másokat (SZENDREY 1922: 55–56, 60; illetve DOBOS 1970: 102 és BALÁSY 1898: 72). A rászedett ördög népmesetípus is ide köthető (MAGYAR 2023: 93). Az efféle motivációval létrejött nevek az ország szinte minden részén felbukkanak, ezért a *Csörsz-árok* és *Ördög-árok* néven ismert tiszántúli védmű nevét leválasztanám a bármiféle, adattal nem is bizonyítható szláv előzményről.

A néphitben az ördög a keresztény képzetek mellett számos más mondabeli lény tulajdonságait felvéve él Európában; a középkor folyamán nálunk is sokféle szerepet magára vett az ördögalak (PÓCS 2012: 36). Figyelmet érdemel még a Csörsz-árok egyes részének *Ördög-árok* neve kapcsán az az időviszonyokkal összefüggő észrevétel is, hogy még a rómaiak által hátrahagyott romokat is *Ördögek*-nek nevezték egyes helyeken (BÁRTH M. 2021).

4. KNEZSA a második *csörc*, *csörsz* szónak a 'fekete' jelentést tulajdonítja (KNEZSA 1955: 817). RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN Prágai András 1628-as művéből idézi fel, hogy a „magyarok a fekete ökröt hők Csörsz néven hívják” (1899: 218). FORGÁCS az EtSz.-re támaszkodva ezt elutasítja, de szerintem éppenséggel lehetséges, hogy német jövevényszónak tarttuk ezt a *csörc*-öt. Az ófn. *swerzī* 'Schwärze, Dunkel' megfelelő kiindulási pont, de még talán a kfn. *swerze* 'Schwärze, schwarze Farbe, Dunkelheit (der Nacht), Finsternis' is.¹ Az ófn. *swerzī* arra utal, hogy még korai átvétellel lehet dolgunk. A szó eleji mássalhangzótörlődás második ($\beta > v$) eleme korai jövevényszavainkban kieshet, l. óe. szl. *svetъ* > magy. *szent*, még a német eredetű jövevényszavak is így viselkedhetnek, a *sógor* is így alakult (MOLLAY 1982: 157–158). A korai ómagyarban a szóvégen csak *i*-s diftongusos előzményből létrejött, morfológiai művelet eredményét hordozó *i* állhatott (E. ABAFFY 2003: 338–339), ezért rövid *i*-vel helyettesíthették. Ezután részt vett a többi rövid, felső nyelvválású szóvégi magánhangzó korai ómagyar eltűnésében. Persze a *c* ekkoriban kezd létrejönni (már igen korai példák is vannak rá), így lehet, hogy már *c*-vel került be a magyarba, de akár *sz*-szel helyettesített alakban is honosodhatott, majd ez affrikálódhatott (vö. E. ABAFFY 2003: 313). A régi magyar nyelvjárási *s* : *cs* (*csillog* : *sajog*, *csekély* : *sekély* stb.) megoszlásba kerülve alakulhatott ki a *csörsz* ~ *csörc* alak (olykor nincs nyoma a kétféle alak egyidejű jelenlétének, l. pl. ótör. **čatiir* >> m. *sátor*), amely aztán a szókincs peremén maradhatott.

Az időviszonyokra való tekintettel érdemes lehet megemlíteni, hogy a *cs* : *s* megoszlás (mely változás vagy váltakozás formájában mutatkozik meg), már az ősmagyar korban megindulhatott, és az ótörök jövevényszavak egy csoportja részt vehetett benne, illetve önálló magyar fejleményként kétirányú változásként is elképzelhető (l. bővebben ANTAL M.–CZENTNÁR–NÉMETH 2022: 24–25). Másrészt a nyugati germán nyelvváltozatok jövevényszavainak van egy olyan végső soron görög, latin eredetű egyházi szakszórétege, amely a Duna-medencében kerülhetett át ezekbe a nyelvekbe a délről, délkeletről érkező térítőkkel való kapcsolat révén (SCHMIDT 1970: 72–73). Ez mindenféleképpen további vizsgálatot igényel a magyar nyelv szlávon keresztül nyert keresztény vallási élettel összefüggő jövevényszavaival (ZOLTÁN 2020: 275–276) való lehetséges kapcsolat révén abból a szempontból, hogy van e olyan közös időpillanat, amelyben mindegyik nyelv jelen van e területen ilyen társadalmi környezetben. Ennek értelmében felvethető az a kérdés, hogy a honfoglalók találkozhattak-e német nyelvű lakókkal a Kárpát-medencében (l. a FNESZ. *Csörsz-árok* szócikkét: az egykori német nyelvű törzsek ellen építették az árkot, de a germánok is elnevezhették valahogy), akiktől kölcsönözhatték a védmű ekkori nevét. Nyilvánvalóan nem egyetlen misszió volt, hanem az idő során újra-újra indultak térítők, de érdemes lehet a jövőben vizsgálni a térítésben érintett idegen nyelvi kapcsolatok kronológiai vonatkozásait.

¹ <https://www.dwds.de/wb/etymwb/schwarz>

Ezt a felvetést az időviszonyok szempontjából gyengíti, hogy 1628-ból való a 'fekete' *csörc* első előfordulása. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a Heltaitól származó adatok mögött az ő anyanyelve is állhat. Heltai elmagyarosodó német polgár volt (FITZ 1967: 25), csak felnőttként tanult meg magyarul (FITZ 1959: 120). Bár szóhasználatán alig vehető észre, egy-egy ilyen szó előfordul nála – de ezeket nem feltétlenül ő alkotta, honosította meg, talán csak használta (VELCSOV 1978: 47).

5. KNEZSA harmadikként a *cserc* 'szarvasmarha fajta' szót jelzi. Alighanem emögött is német hatást sejtethünk. A németben a *Schwarzwild* 'vaddisznó' -t jelent.² Nálunk talán fajtajelölő névként ragadhatott meg, nem pedig konkrét faj nevéként – talán a csüngőhasú fajta neve volt. A németben az állatnév vadászati szakszó, így nálunk is csak az állatokkal foglalkozók, közülük is csak a német nyelvű környezetben élő személyek ismerhették. Mindenképpen a szókészlet peremén lévő szóval van dolgunk. REUTER a *csércse* 'bőrlebernyeges állat' kapcsán jegyzi meg, hogy szerinte ezt csak aprófarmokról mondják (REUTER 1977: 443). Ebből a szempontból figyelmet érdemel a nyelvjárási *csércse* vagy *csercse* 'állatnak, pl. sertésnek, kecskének az álla alatt lelógó bőr, kinövés' és 'sertés emlője' jelentésű szó (ÚMTsz. 3: 1055). Ez mindenképpen elgondolkodtató abból a szempontból, hogy egy kölykedző anyamalac hasa megereszkedhet, illetve eleve vannak lógó hasú fajták. Egyúttal számomra megfajthetetlen viszony alakul így ki a románból magyarázott *csercse* 'függő' szóval.

Másrésről magának a szóalaknak az etimológiáját is más színben tünteti fel: könnyen lehet, hogy a *csécs* 'emlő' szó bővült inetimologikus *r*-rel. Mivel testrészek nevei önmagukban nemigen fordulnak elő, ezért (később elhomályosult) birtokos személyjelként is értelmezhető a szóvégi *-e* (pl. *epe*, *vese*), amely később melléknévként átértelmeződve (pl. *fürge*, *kese*, *pisze* stb.) főnévvé válhatott. A két folyamat egymással összefüggésben is végbemehetett. Kiváló példa a szintén hasonló alaki felépítésű *fene* arra, hogy konkrét állatot jelölő szó lett általános kategóriánév, egyúttal (folyamatos) melléknévi (igenévi) szerepből főnévvé vált. E szó agyaráat fenegető, ezzel az embert fenyegető állatot, vagyis szintén vaddisznót jelölhetett eredetileg.

Inetimologikus *r* ilyen helyzetben ismert, bár épp *-rsz*-es példát NYIRKOS sem hoz (NYIRKOS 1987: 140). Csakhogy a később bekerült hang a *csősz* kapcsán is felmerülhet, így véleményem szerint eldönthetetlen, hogy egy *csőszökör* : *csőrszökör* viszonyban melyik is lenne a népetimológiás alakulat, vö. FEHÉRTÓI 1969: 454. Továbbá az *r* megnyújthatja az előtte álló magánhangzót (E. ABÁFFY 2003: 332; FODOR 2001: 329), a mássalhangzókapcsolat pedig egyszerűsödhet is, így is előállhat a *csőszökör* alak egy *csőrszökör*-ből. Egyébként ismert inetimologikus *r*-rel bővült szó, mely tovább növeli az azonos alakú szavaink számát, de szerepet a fenti magyarzatokban nem játszik (*megcsőszöl* ige *mék-csőrszöl* változata, l. ÚMTsz. 3: 1055).

6. Összegzés helyett csak reményemet tudom kifejezni, hogy talán valamelyest, legalább néhány részletet illetően tisztult a több hasonló szóalak különféle szerepéről alkotott kép. Sok biztosat magam se tudok megállapítani, azt azonban valószínűnek tartom, hogy az egykori védelmi rendszer egyes részeinek *Csőrsz-* és *Ördög-árok* neve nincs kapcsolatban szláv nyelvi előzménnyel. Emellett a *csörc* ~ *csőrsz* 'fekete' szó talán mégis lehet

² <https://www.dwds.de/wb/etymwb/schwarz>

német jövevényt, és megkockáztatnám, hogy az egykori védelmi rendszer neve is mutathat germán névadók felé. A többi kérdés még bizonytalanabb előttem is.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–353.
- ANTAL M. GERGELY – CZENTNÁR ANDRÁS – NÉMETH DÁNIEL 2022. Nyelvi és nyelvjárási kölcsönhatások kutatásának lehetőségei és korlátai az etimológiában: a *serke, csira, sarjú, (gyógy) ír* szavak etimológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 7–69. <https://doi.org/10.15776/NyK.2022.118.1>
- BALÁSY DÉNES 1898. Udvarhelymegyei népmondák. *Ethnographia* 9: 72–74.
- BÁRTH. M. JÁNOS 2021. *Ördögágya, Isten kassa*. <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2021/04/ordogagya-isten-kassa?fbclid=IwAR1yXtTmeaNMMFxlGQjBESj3PTQMC5mFF0zc9S-SGCr3rFvryex1le8vEqE> (2024. 04. 16.)
- DOBOS ILONA 1970. A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia* 81: 97–112.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS szerk., *Magyar etymologiai szótár*. I–XVII. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1914–1944.
- EWD. = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. <https://www.dwds.de/wb/etymwb> (2024. 04. 16.)
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. Csörsz. *Magyar Nyelv* 65: 454–456.
- FITZ JÓZSEF 1959. *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon, Budapest.
- FITZ JÓZSEF 1967. *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelelem története II. A reformáció korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 325–350.
- FORGÁCS TAMÁS 2022. Adalékok a *csörc ~ csörsz* szavunk történetéhez. *Magyar Nyelv* 118: 470–480.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevénytiszte* I. 1-2. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1963. Teher, mázsa. In: BENKŐ LORÁND szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bárczi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából írták tisztelői, barátai, tanítványai*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest. 201–210.
- MAGYAR ZOLTÁN 2023. *Bestiarium hungaricum*. Cser Kiadó, Budapest.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVII. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- PÓCS ÉVA közread. 2012. *Hiedelemszövegek*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1899. A Nyelvtörténeti Szótárhoz. Csörsz, Mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 218–219.
- REUTER CAMILLO 1977. Csörsz árok. *Ethnographia* 88: 440–448.
- RMK. I. 38. = Székely István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Striykoviei Lázár, Krakkó, 1559. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0038-RM_I_4r_0026/?pg=278&layout=s (2024. 04. 16.)
- SCHMIDT, WILHELM 1970. *Geschichte der deutschen Sprache. Mit Texten und Übersetzungshilfen*. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin.
- SOLYMOSSY SÁNDOR 1921. A nagyharsányi hegy mondája. *Ethnographia* 32: 82–92.

- SZENDREY ZSIGMOND 1922. Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* 33: 45–64.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2011.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1978. Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. *Néprajz és nyelvtudomány* 22–23: 47–70.
- VERSÉNYI GYÖRGY 1884. Népregék. A nagy-harsányi hegy. *Magyar Nyelvőr* 13: 88–89.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2020. A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei. *Magyar Nyelv* 116: 275–285. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.3.275>.

NÉMETH DÁNIEL
 Debreceni Egyetem
 Pázmány Péter Katolikus Egyetem

ÉLŐNYELV

A másodnyelvi kölcsönszavak fonetikai adaptációja a kárpátaljai magyar és ukrán nyelvváltozatokban

2. rész*

3. Az orosz és ukrán kölcsönszavak adaptációja. Az orosz és ukrán lexikai elemek felgyűjtése többszintű folyamat keretében folyt, az élőnyelvi hanganyagok vizsgálata mellett kiterjedt a nyomtatott és elektronikus sajtótermékek, a szépirodalmi művek, az internet nyelvhasználatára, illetve a több szintéren megvalósuló résztvevő megfigyelésre is.

3.1. Magánhangzók. Az ungi magyar nyelvjárás ukrán kölcsönszavainak fonetikai változásait vizsgálva KÓTYUK ISTVÁN a magánhangzók tekintetében megjegyzi, hogy az ukrán kölcsönszavakban mindegyik hosszú magyar magánhangzó előfordulhat, sőt akár diftongizálódhat is. Így tehát az ukrán *a, o, y, e, u, i* hangoknak a magyarban *a (~ ā); o (~ ó) ~ a ~ ó^u; u (~ ú); e (~ ē); i (~ í); i (~ i)* megfelelőik vannak. A mássalhangzóknál csupán a lágy ukrán *ɔ', m', h'*-nek van magyar *gy, ty, ny* magyar megfelelője, így a többi lágy ukrán mássalhangzót annak kemény magyar párja helyettesíti (KÓTYUK 2007: 99–111). Ezt BORBÉLY EDIT az általa vizsgált betű- és mozaikszavak hangtani jelenségei kapcsán a következő csoportokra bontott hangtani jelenségekkel egészíti ki: a szóvégi orosz és ukrán *o* a magyar kiejtésben megnyúlik (*rajonó* 'járási oktatási hivatal', *szilpó* 'szövetkezeti bolt; vegyeskereskedés'), míg a szóvégi orosz és ukrán *a* megrövidül (*bezpeka, ráda*); az orosz és ukrán *x* hangnak a magyar *ch* fonéma két egymást kizáró variánsa felel meg, melyek visszaadása a hangkörnyezettől függően kétféleképpen történik: mély magánhangzók után *χ*, magasak után *χ'* (*derzssztrax, teχ'oszotr*); a szavakban jelentkező mássalhangzó-torlódás kiesés, hasonulás, zöngésedés, affrikálódás és palatalizáció segítségével oldódik fel (BORBÉLY 2000: 114–115).

* Az előző részt lásd MNy. 2024: 203–209.

A fent leírtak a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban általunk adatolt kölcsönzavak esetében is helytállóak. A továbbiakban néhány példával alátámasztva mutatjuk be az egyes kölcsönzavaknak a magyar nyelvi asszimiláció során végbemenő hangtani módosulásait. Elsőként nézzük a magánhangzók megfeleléseit.

Az orosz és ukrán alsó nyelvállású illabiális *a* hang helyén az adatolt kölcsönzavakban az a legalsó nyelvállású illabiális *á* és az alsó nyelvállású labiális *a* is előfordulhat. Pl. чай < csáj 'tea'; чайник < csájnik 'teáskanna'; кочегар < kocsegár 'fűtő (személy)', valamint калим < kalim 'feketén szerzett jövedelem'; каністра < kanisztra 'tartály', illetve egy szón belül akár mindkét hang is: капельница < kápel'nica 'infúzió'; рада < ráda 'tanács (szervezet)'. Néhány kivételes esetben akár a középső nyelvállású labiális *o* hang is állhat a helyén, pl. расрочка 'részletfizetés' < a kevésbé használatos ukrán розрочка 'ua.' alapján розрочска alakban honosodott meg; бардачок < bordacsok 'kesztyűtartó (gépkocsiban)'.

A középső nyelvállású labiális *o* helyén a kölcsönzavakban általában a magyar nyelvi párja áll, pl. борщ < borscs 'ukrán céklaleves'; чиновник < csinovnyik 'hivatalnok, tisztségviselő'; додаток < dodátok 'melléklet'; de előfordul a hosszú párja, az *ó* is, pl. стол < sztólba 'oszlop'; vagy akár ezek kombinációja is: економія < ekonómia 'gazdaságtan; megtakarítás'. Arra is találhatunk példát, hogy az alsó nyelvállású labiális *a* áll a helyén, pl. бокал < bakál 'söröspohár'; хомут < hamut '(csó) bilincs, pánt'. E jelenségre magyarázatként az orosz nyelv *á-zó* jellege szolgálhat, vagyis az, hogy a hangsúlytalan helyzetben az orosz nyelvben az *o* vagy *a*, vagy ahhoz hasonló hangként realizálódik. Vagyis e kettősség már az átadó nyelvekben is megvan.

A felső nyelvállású labiális *y* [u] helyén a legtöbb esetben ugyancsak a magyar nyelvi párja áll. Pl. бамбула < bambula 'tökfilkó'; бутылка < butilka 'palack; üveg'; депутат < deputát 'képviselő'. Előfordul a magyar nyelvi hang hosszú párja is, pl. квадратюра < kvadratura '1. négyzet; 2. lakás területe'; прокуратюра < prokuratura 'ügyészség'; регистратюра < regisztratura 'iktató'. E jelenség a magyar diktatura, karikatura, korrektúra típusú szavak analógiájára alakulhatott ki. Az *y* [u] helyén állhat *o* is. Pl. чугун < csuhon 'öntöttvas'.

A középső nyelvállású illabiális *e* helyén a legtöbb esetben az alsó nyelvállású illabiális magyar *e* áll, pl. безпека < bezpeka 'állambiztonsági szervek'; черчение < csercsenyie 'ábrázoló geometria, műszaki rajz'; перевал < perevál '1. (hegy) szoros; 2. hágó'. Ritkábban előfordulhat a magyar nyelvi hang hosszú párja is, pl. система < szisztéma 'csepegtető rendszer; infúzió'; куне < kupé '2 vagy 4 személy részére biztosított vonatfülke'. Itt befolyásoló szereppel bírhatnak a magyar köznyelvben azonos alakban használatos szavak is. Illetve, ha az orosz és az ukrán szóban az *e* magánhangzó a *j* előtt áll, akkor a magyar nyelvi formában ugyancsak *é* hangot találhatunk a helyén, pl. зреїдер < gréder 'földgyalu'; волейбол < voléjbáлоzni 'röplabdázni'.

A közép-felső és felső nyelvállású illabiális *u* és *i* hangok helyén egyaránt a felső nyelvállású illabiális magyar *i* hangot találjuk. Megjegyzendő, hogy sok esetben az ukrán és orosz nyelvi alak alaptól eltérést mutat e két hang tekintetében, pl. ukr. автобіографія 'önéletrajz', illetve or. автобиография 'ua.'. A kölcsönzavakban a magyar nyelvi hosszú *i* is előfordulhat, pl. антифриз < antifríz 'fagyálló (folyadék)'; архив < archív 'levéltár'; кассир < kasszir 'pénztáros'. Az *u* hang helyén előfordulhat még *é* is, pl. фуражир

< *furazsér* 'takarmánykezelő'; *Сиби́рь* < *Szibér* 'Szibéria'. Utóbbi esetében ugyancsak számolni kell a magyar nyelvi *Szibéria* alak analógiás hatásával.

3.2. Mássalhangzók. A mássalhangzók esetében a kemény szláv mássalhangzóknak a kölcsönszavakban a magyar nyelvi megfelelőjét találjuk. Pl. *акт* < *akt* '1. jegyzőkönyv; 2. okirat'; *анкета* < *anketa* '1. kérdőív; 2. úrlap'; *интернат* < *internát* 'bentlakásos iskola' stb. Vannak azonban olyan esetek is, amikor a felpattanó zárhang párok zöngés és zöngétlen tagja egyaránt előfordul az adatolt kölcsönszóban: *очередь* < *ocsered* és *ocseret*. Ugyanezt figyelhetjük meg a labiodentális *v* és *f* hangok esetében is, ugyanis vannak olyan orosz kölcsönszavak, melyekben a *ϑ* helyén mindkét hang előfordulhat, pl. *совхоз* < *szovalhoz* és *szofohoz*.

Az orosz és az ukrán *ð*, *l'*, *n'*, *m'* lágy mássalhangzók helyén a magyar nyelvi kölcsönszókban is a lágy megfelelőik állnak, pl. *командировка* < *komangyirovka* 'kiküldetés'; *знимок* < *znyimok* '(röntgen) felvétel; fénykép'; *доверенность* < *doverenoszty* 'meghatalmazás'. Az olyan szavak esetében, mint *культурпросвет* < *kul'tyroszvet* 'kulturális művelődési szakiskola'; *титульна* < *titul'na* 'borító, címlap' a palatalizált *l'* jelenléte feltételezhetően fonémakölcsönzésre utalhat, hiszen az egykori *ly* a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban is egybeesett a *j*-vel, ugyanakkor ennek igazolása további vizsgálatokat igényelne.

Az ukrán és orosz *z* a kölcsönszavakban *g* és *h* hangként is realizálódhat, pl. *договор* < *dohovor* '1. szerződés; 2. egyezmény'; *галушка* < *haluska* 'galuska', illetve *група* < *gruppa* '1. csoport; 2. (iskolai) napközis csoport'; *губернатор* < *gubernátor* 'kormányzó; helytartó'. Az orosz és az ukrán *x* helyén a kölcsönszavakban vagy a *h*, vagy a *ch* fonéma variánsait találjuk, pl. *буханка* < *buhánka* 'fekete (formában sütött) kenyér'; *шахта* < *saxta* '1. bánya, 2. akna, kút', illetve *архив* < *arhív* 'levéltár'; *техническое* < *techsasztort* 'műszaki igazolvány'. Ugyancsak *h* hang jelenik meg azokban a kölcsönszavakban, melyekben *xz* betűkapcsolatot találunk, pl. *бухгалтер* < *buhálter* 'könyvelő'.

Azokban az esetekben, amikor az átadó nyelvi alakban *ля* hangkapcsolat van, a magyar nyelvi változatban *lj* jelenik meg: pl. *солярка* < *szoljárka* '1. gázolaj; 2. üzemanyag'; *заправляти* < *záprávljálva* 'fel van töltve (energiával vagy üzemanyaggal)'. A latin eredetű *-ция/-ція* képző a magyarban meghonosodott kölcsönszavakban *-ció* formában realizálódik, pl. *аттестация* < *attesztáció* 'minősítés; érettségi bizonyítvány; a független érettségi letételét igazoló hivatalos dokumentum'; *каналізація* < *kanalizáció* 'csatornázás; szennyvízhálózat', ami a latin nyelvből származó magyar nyelvi alakok mintájára alakulhatott ki, pl. *evangelizáció*, *ambíció*, *opció* stb. (a standard magyarban is a szokásos visszalatinosítás során).

3.3. Az orosz és az ukrán kölcsönszavak alakváltozatai. Amint azt a fent bemutatott hangtani sajátosságok is mutatják, egy-egy szláv hang vagy hangkapcsolat többféleképpen is megjelenhet a magyar nyelvbe bekerült kölcsönszavakban, s ezért vannak olyan jövevényszavaink, melyek több alakban is elterjedtek. Az alakváltozatok létrejöttének mi-kéntje alapján több csoportot is el tudunk különíteni.

1. Az eltérő hangalakú orosz és ukrán szó is meghonosodott:

a) hosszú-rövid mássalhangzók eltérése: *грипп* ~ *grip* (ukr. *зпун*; or. *зпунн*) 'influenza'. Ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni azt is, hogy az orosz nyelvi elemet az anyanyelvi beszélők ugyancsak rövid mássalhangzóval ejtik, vagyis kiejtésben nem tér el az ukrán nyelvi megfelelőjétől. A hosszú mássalhangzó ejtése magyar nyelvi

sajátosság, amelyre a közmagyar nyelvben a *stop* szó hosszú *p*-vel való ejtése is igazolásként szolgálhat.

b) *e < i* hangok eltérése: *perejezd ~ perejizd* (ukr. *пepeїзд*, or. *пepeезд*) '(vasúti) ájtáró'; *szvetafor ~ szvitafor*, ill. *szvetlafor ~ szvitlofor* (ukr. *світлофор*; or. *светлофор*) 'jelző- v. közlekedési lámpa'; *beszedka ~ beszidka* (ukr. *бесідка*; or. *беседка*) '1. lugas; kerti pavilon; 2. filagória'; *szetka ~ szitka* (ukr. *сітка*; or. *сетка*) '1. háló; 2. hálból készült tasak'.

c) egyéb eltérések: *bástya ~ básnya* (ukr. *башта*; or. *башня*) '(víz)torony', a *bástya* alakváltozat esetében a magyar nyelvi *bástya* alapján ugyancsak analógiás hatást lehet feltételezni; *rozkladuska ~ raszkladuska* (ukr. *розкладушка*, or. *раскладушка*) 'összerakható ágy'.

2. Egyes és többes számú alakok párhuzamos meghonosodása: *usánka ~ usánki* (or. *ушанка*) 'füles téli sapka'; *tumbocska ~ tumbocski* (ukr., or. *тумбочка*) 'éjjeliszekrény'; *szosziszka ~ szosziszki* (ukr., or. *сосиска*) 'virslí'; *bánka ~ bánki* (ukr., or. *банка*) '(befőttes) üveg'; *szkrepka ~ szkrepki* (or. *скрепка*) 'gemkapocs'; *kurtka ~ kurtki* (ukr., or. *куртка*) 'dzseki; rövid férfi felsőkabát'; *bulocska ~ bulocski* (ukr., or. *булочка*) 'zsemle'.

3. Hangzóelhagyás:

a) szóeleji: *szpecovka ~ pecovka* (or. *спецовка*) 'munkaruha'; *zberkassza ~ berkassza* (or. *зберегательная каса → сберкасса*) 'takarékpénztár'.

b) szóbelseji: *marsrutka ~ marsutka* (ukr., or. *маршрутка*) 'iránytaxi'; *povesztká ~ povesztká* (or. *повідка*) 'katonai behívó'.

4. Hangzóbetoldás: a magyar nyelvben meghonosodott idegen nyelvi elemek hangtani sajátosságai kapcsán a leggyakrabban hangoztatott nézet az, hogy az átvett szavakban a mássalhangzó-torlódások feloldódnak, egyszerűsödnek. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott orosz és ukrán nyelvi elemek között azonban találunk olyanokat is, amelyekben a magyar nyelvi beszélők mássalhangzó-torlódásokat hoznak létre:

a) szó belseji: *zakuszka ~ zakusztka* (ukr., or. *закуска*) 'harapnivaló, előétel'; *sifer ~ slifer* (ukr., or. *шифер*) 'pala';

b) szóvégi: *pricep ~ pricept* (or. *прицеп*) 'pótkocsi'.

5. Nyúlás:

a) szó belseji: *pelmenyi ~ pelmenyi* (ukr. *пельмені*, or. *пельмени*) 'húsos derelye; hússal töltött barátfüle'.

b) szóvégi: *spric ~ spricc* (ukr., or. *шприц*) 'fecskendő'; *buket ~ bukett* (ukr., or. *букет*) '1. virágcsokor; 2. bokréta', itt ugyancsak érvényesek a *stop* szó kapcsán fentebb leírtak.

6. Egyéb módon létrejött alakváltozatok: Az orosz és ukrán *баклажан* és a magyar *padlizsán* szó vegyüléséből keletkezett a *baklizsán* szó.

3.4. Alaktani asszimiláció. A hangtani asszimiláció mellett a kölcsönszavak elterjedésének előfeltétele az is, hogy azok alaktanilag beépüljenek az átvevő nyelv (esetünkben a magyar) nyelvtani rendszerébe. KÓTYUK ISTVÁN az általa vizsgált ukrainizmusok kapcsán megjegyzi, hogy az átvétel során egyes lexikai elemeknek megváltozott a szófaja. Így például egyes ukrán főnevek a magyarban vagy melléknévként, vagy pedig kettős szófajú

szóként honosodtak meg. (KÓTYUK 2007: 120–134). Erre az általunk adatolt kölcsönszók között összesen 14 példát találhatunk. Pl. *блатноу* < *blátnoj* 'göggös, kötekedő természetű ember'; *зепоу* > *geroj* 'pejoratív értelemben nagyképű személy'; *православниу* > *právoszláv* '1. ortodox; 2. ortodox vallású ember' (GAZDAG 2021: 154). Az igék elvesztve az ukrán igeképzés alapjául szolgáló morfológiai alakjukat *-l* képzős formában honosodtak meg az átvető nyelvben: *лапатыál* < *лопотаму* 'fecseg'; *бризгál* < *бризгаму* 'fröcsköl'; *дримál* < *дримаму* 'szunyókál'. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a legtöbb kölcsönszó aktív résztvevője új szavak képzésének és az összetett szavaknak is. Pl. *дримál* < ukr. *дримаму* 'szunyókál': *дримálás*, *дримálás*; *бризгál* < ukr. *бризгаму* 'fröcsköl': *be-*, *le-*, *össze-*, *széjjelбризгál*, *бризга*, *бризгálás* (KÓTYUK 2007: 120–134). Hasonlóképp vélekedik CSERNICKSKÓ ISTVÁN is. Szerinte a kárpátaljai magyar nyelvjárások orosz és ukrán kölcsönszavainak a használata a magyar nyelv törvényszerűségeinek megfelelően történik. Az átvett szavak mindegyike toldalékolható és mondatba foglalható. A névszók általában változatlan alakban épülnek be a magyar nyelvjárásokba, míg az igék már az átvételkor magyar igeképzőt és személyragot kapnak, s ez az alak válik majd a későbbi toldalékolás alapjává: *ремонтпупем* > *remontol* → *megremontol* 'megjavít'; *мешаем* > *misál* → *bemisál* 'megzavar' (CSERNICKSKÓ 1995: 141–143).

Kulcsszók: magyar kölcsönszavak a kárpátaljai és más ukrán irodalmi művekben, orosz és ukrán kölcsönszavak a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban, hangtani változások.

Hivatkozott irodalom

- BALECZKY, EMIL 1958. = БАЛЕЦКИЙ, Э., Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4: 23–46.
- BÁRÁNY ERZSÉBET 2009. *Magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás: hungarizmusok a magyar–ukrán (ruszin) nyelvhatáron (Irodalmi művek alapján)*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest.
- BEVZENKO, STEPAN 1980. = БЕВЗЕНКО С. П., *Українська діалектологія*. Вища школа, Київ.
- BORBÉLY EDIT 2000. Adalék a lexikai kölcsönzés kutatásához. In: FÁBIÁN MIROSLAVA – HORVÁTH KATALIN szerk., *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára*. Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszék, Hungarológiai Központ, Ungvár. 113–119.
- CSERNICKSKÓ ISTVÁN 1995. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). In: KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 129–145.
- CSOPEY LÁSZLÓ 1881. Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 16: 270–294.
- DEZSŐ, LÁSZLÓ 1961. = ДЖЕ, ЛАСЛО, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7: 139–176.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GAZDAG VILMOS 2021. *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Termini Egyesület, Törökbálint.
- HODINKA ANTAL 1991. *Ruszin–magyar igetár*. Kiadásra előkészítette, szerkesztette UDVARI ISTVÁN. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza.
- HRINČENKO, BORIS 1958. = *Словарь української мови*. Зібрала редакція журналу «Київська старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. У 4 томах. Київ 1907–1909. Перевидання фотомеханічним способом. Вид-во АН УРСР, Київ.

- KÁLMÁN BÉLA 1977. *Nyelvjárásaink*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÓTYUK, ISTVÁN 2007. = КОВТЮК, И., *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре*. Под редакцией и с предисловием А. ЗОЛТАНА. Ньередьхазский университет Кафедра украинской и русской филологии, Ньередьхаза.
- LIZANEC, PETRO 1976. = ЛИЗАНЕЦ, П. Н., *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи*. Изд-во Акад. наук Венгрии, Будапешт.
- LIZANEC, PETRO 1977. = ЛИЗАНЕЦ, П. М., *Фонетичне засвоєння та морфологічне оформлення мадяризмів в українській мові*. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23: 29–68.
- LIZANEC PÉTER főszerk. 2012. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára. A–K*. Kárpáti Kiadó, Ungvár.
- MOKÁNY, SÁNDOR 1971. = МОКАНЬ, А. А., К этимологии закарпатско-украинского (мараморошского) *чутар*. *Советское финно-угроведение* 7: 45–46.
- МУХОЛЫНЕС, ОЛ'НА 2000. = МИГОЛИНЕЦЬ, О. І., Українсько-угорські зв'язки на матеріалі ботанічної лексики закарпатських говірок. In: FÁBIÁN MIROSLAVA – HORVÁTH KATALIN szerk., *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára*. Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszék Hungarológiai Központ, Ungvár. 351–358.
- OROS, VASYL' 1963. = ОРОС, В. І., До питання українсько-угорських мовних взаємозв'язків. In: РОТ, А. М. отв. ред., *Тезиси докладов и сообщения к Всесоюзной конференции по вопросам финноугорского языкознания* (сентябрь–октябрь 1963 г.). Институт языкознания (Академия наук СССР), Ужгород. 52–54.
- PAN'KEVYČ, IVAN 1938. = ПАНЬКЕВИЧ, ІВАН, *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей (З приложенням 5 діалектологічних мап)*. Част. I. Звучня і морфологія. Politika, Praha.
- RUR. 2001. = *Русинсько-українсько-російський словник*. Ред. АЛМАШІЙ, М. – ПОП, Д. – ДИМИТРИЙ, О. (СИДОР). Видавництво В. Падяка, Ужгород.
- SABADOŠ, IVAN 1982 = САБАДОШ, І. В., Типологія назв *Rosa Canina L.* в говорах української та інших слов'янських мов. In: ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Й. О. відп. ред., *Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат*. Радянське Закарпаття, Ужгород. 54–70.
- SABADOŠ, IVAN 2008. = САБАДОШ, ІВАН, *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ліра, Ужгород.
- SULÁN, BÉLA 1961a. Дало ли венгерское -ó славянское -ov? *Slavica Debrecen. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae* 1: 43–54.
- SULÁN BÉLA 1961b. A szókölcsonzés kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 57: 149–154.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- UDVARI, ISTVÁN 2001. = УДВАРИ, И., Данные к истории венгеро-славянских межъязыковых контактов. Русинский язык как источник истории венгерского языка (Материалы к истории звуков типа *é* в венгерском языке средневенгерского периода). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46: 143–148. <http://doi.org/10.1556/sslav.46.2001.1-2.9>
- ZOLTÁN ANDRÁS – BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET 2009. Az ukrán helyesírás. In: BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA szerk., *Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Inter Kht. – PRAE.HU, Budapest. 253–263.

Phonetic adaptation of second-language loanwords in Transcarpathian Hungarian and Ukrainian

The study of phonetic changes in loanwords is an important segment of contact linguistics. The study of phonetic issues is of particular importance in cases where we wish to discuss relationships between unrelated languages and loanwords that have become established as a result of these relationships. Such a relationship is also the case for Ukrainian/Russian, which belongs to the Slavic language family, and Hungarian, which belongs to the Finno-Ugric language family. The differences in the phonetic systems of Ukrainian, Russian and Hungarian provide an excellent opportunity for loanwords to undergo characteristic phonetic modifications during their being borrowed, whether in the form of Hungarianisms established in Ukrainian or Russian or in that of Ukrainian and Russian lexical elements transferred into Hungarian. In the present study, we try to summarise the main features of the phonetic changes in Hungarian loanwords in Transcarpathian and other Ukrainian literary works in Western Ukraine, and in Russian and Ukrainian loanwords in Transcarpathian Hungarian dialects.

Keywords: Hungarian loanwords in Transcarpathian and other Ukrainian literary works, Russian and Ukrainian loanwords in Transcarpathian Hungarian dialects, phonetic changes.

BÁRÁNY ERZSÉBET

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Nyíregyházi Egyetem

GAZDAG VILMOS

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Emlékezés Szily Kálmánra

1838-ban született, 1924-ben hunyt el. Fizikus, nyelvész, műegyetemi tanár, tudományszervező, az MTA-nak majdnem 20 éven át főtitkára, közel hatvan éven át tagja volt. Természetes, hogy az Akadémia ünnepélyesen, temetői koszorúzással egybekötött emlékezéssel idézte meg szellemét. Nyelvtudomány-történeti szempontból Szily tudományszervező munkássága kiemelkedő volt. Ez ad nekünk, nyelvészeknek okot arra, hogy megemlékezzünk róla. Tudniillik a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a létrejöttében nélkülözhetetlenül fontos szerepet játszott. Nem lankadó lendülettel segítette mindkettőnek a létrehozását, illetőleg megindítását, majd működését.

SZATHMÁRI ISTVÁN kitűnő társaságtörténeti monográfiájában (*A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2015) joggal írta, hogy a Társaság kései megalakulásának fő oka az volt, hogy „csak 1904-ben támadt olyan igazi szervező és mindenre figyelő, ha-

tározott egyéniség, mint Szily Kálmán, aki példamutató módon szervezte meg a szóban forgó Társaságot, s indította útjára a Társaság folyóiratát, a Magyar Nyelvet is” (21–22). Szily legismertebb nyelvtudományi munkája A magyar nyelvújítás szótára (A kedveltebb képzések és képzésmódok jegyzékével. 1. 1902, 2. 1908. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása), amely ma is alapműnek számít, népszerűségéből mit sem veszített, ezért a Nap Kiadó 1994-ben reprint formában újra megjelentette (1999-ben változatlan utányomása is napvilágot látott).

Megjegyzendő, hogy Szily a Királyi Magyar Természettudományi Társulatnak a megszervezője és három évtizeden át elnöke is volt. A Műegyetemen a kedvelt előadók közé tartozott: logikusan felépített előadásait külföldi útjain is szívesen hallgatták. A tény, hogy Magyarországon technikum és kollégium viseli a nevét, önmagáért beszél.

Fölmerülhet azonban a kérdés: vajon hogyan, miért került a fizika tudósa a magyar nyelv és nyelvtudomány bűvkörébe? Akkor még nem volt Magyar Nyelvtudományi Társaság, de Magyar Nyelv sem. Talán nem járok messze az igazságtól, ha abból indulok ki, hogy Magyarországon a 19. század végén az anyanyelv iránti érdeklődést, a vele való foglalkozás hasznosságának, illendőségének értelmiségi hagyományát, a szaknyelvek gyakorlati szempontból fontos kérdéskörét értelmiségi körökben napirenden tartották. Ebből vezethető le a Magyar Nyelvtudományi Társaság létrehozásának az igénye is. S az ezt felismerők között volt Szily Kálmán is, aki kezdettől fogva sürgette mindkettőnek a megindítását.

Szily Kálmán a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 18 éven át volt elnöke (1904–1921), a Magyar Nyelvnek pedig 1923-ig szerkesztője. Figyelemre méltó, hogyan nyilatkozott szerkesztői tevékenysége kapcsán Gombocz Zoltánról. Erről az 1914-es évet összefoglaló közgyűlési jelentésben olvashatunk (MNy. 1915: 190): „A közgyűlés [...] hálás köszönetét fejezi ki Gombocz Zoltánnak 10 éven át kifejtett buzgó működéséért. Az elnök ehhez a maga külön köszönetét is csatolja[,] és hálásan emlékezik meg Gombocz Zoltánnak különösen szerkesztői minőségben kifejtett működéséről. Öreg napjainak kiváló öröme volt az, hogy 10 esztendőn át a legteljesebb egyetértésben szerkeszthette vele a Magyar Nyelvet” (idézi SZATHMÁRI 2015: 37). Ami a Társaság gazdálkodását illeti, SZATHMÁRI szerint csak a „mintaszerű” jelzővel illethető. „Úgy sejtem, ez is mindenekelőtt Szily Kálmánnak köszönhető” (i. m. 39). A társaság első korszakában Szily irányítása alatt „a Társaság minden tétén ott volt az ő keze nyoma” (i. m. 49). Kortársainak tisztelete övezte őt. A Magyar Nyelvtudományi Társaság főhajtással emlékezik rá halálának centenáriumán.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Gregor Ferenc, A szlovák nyelv magyar elemei

Kairosz Kiadó, Budapest, 2023. 953 lap

GREGOR FERENC 1926-ban született egy Pozsony környéki kis faluban, így a magyar és a szlovák nyelvet is elsajátította már kora gyermekkorában. 1945-ben Budapesten beiratkozott magyar–német szakra, amelyhez később felvette a szlovák szakot is, végül magyar és szlovák szakos diplomát szerzett 1951-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. KNEZSA ISTVÁN már 1952-ben tanársegédként alkalmazta az általa vezetett Szláv Filológiai Tanszéken. GREGOR itt dolgozott egészen nyugdíjazásáig. 1978-ban nevezték ki egyetemi tanárrá, s lett a szlovakisztika első professzora hazánkban. Élete főműve, A szlovák nyelv magyar elemei, 1998 végére lett kész. Utána majdnem három évig várt kiadásra az Akadémiai Kiadónál, de pénz hiányában erre még KISS LAJOS nagyon kedvező véleménye ellenére sem került sor. A szerző életében mindössze egy 76 lapos minta jelent meg a műből: GREGOR FERENC, A szlovák nyelv magyar elemeiből (Mutatványfüzet). Budapest, 1993. A teljes mű csak most, 15 évvel a szerző halála után kerülhet a szakemberek kezébe. Azt, hogy a kézirat nem semmisült meg, a nyíregyházi szlavisztika tanszékvezető professzorának, UDVARI ISTVÁNNAK (1950–2005) köszönhetjük. UDVARI ISTVÁN, miután értesült róla, hogy GREGOR FERENC művét az Akadémiai Kiadó nem fogja megjelentetni, tervvette a könyv kiadását. GREGOR FERENC átadta az ószlávós, ruszista HOLLÓS ATTILÁNAK a könyv írógéppel írt több mint 1800 lapos kéziratát. UDVARI ISTVÁNNAK sajnós már nem volt módjában ezzel a kiadási tervével foglalkoznia, utolsó hónapjaiban egyre fogyó erejével a kétkötetes Magyar–ukrán szótár munkálatait fejezte be. Amikor ZOLTÁN ANDRÁS professzort 2006–2012 között félállásban meghívták a megüresedett tanszék vezetésére, a Gregor-kézirat az íróasztalán kötött ki. ZOLTÁN ANDRÁS a nyíregyházi és kárpátaljai kollégákkal nagy fába vágta a fejszéjét: elkezdték átgépelni a kéziratot. A munkát nagyban nehezítette, hogy a példák jelentős része nem standard szlovák, hanem régi és/vagy nyelvjárási szöveg. Ennek megfelelően a szöveg az átgépelés után többszöri nagyon figyelmes ellenőrzést, korrigálást igényelt. Ebben a munkában már a kezdetektől fogva pótolhatatlan segítséget nyújtott ZSILÁK MÁRIA nyugalmazott egyetemi docens, aki egykor maga is GREGOR FERENC tanítványa volt, s nemcsak a mai szlovák nyelv, hanem a nyelvtörténet és a nyelvjárási szakértője is, így a könyv lektori munkáját is ő végezte (bővebben lásd ZOLTÁN 2023).

GREGOR nem csupán szlovákiai anyagokból gyűjtött, hanem a magyarországi szlovákok nyelvhasználat is vizsgálta. Monográfiájának bevezetésében a következőképp vall több évtizedes kutatómunkájáról: „Gyűjtésem forrásául főként a magyarországi könyvtárakban és levéltárakban található nagy mennyiségű kéziratos anyag szolgált, de természetesen kicéduláztam a szövegkiadásokat, különböző jellegű publikációkat, valamint több írói alkotást is.” (GREGOR 2023: 44).

A szerző az Alaktani, szóképzési, jelentéstani jelenségek c. fejezet végén szólásokat és szóláshasonlatokat közöl, pl. *káromkodik, mint egy kocsis*, szlk. *hřešī ako*

kočiš (GREGOR 2023: 83). Az érdekes példákat szeretném kiegészíteni egy frazémával. Több nyelvben megtalálható a ném. *saures Gesicht machen*, cseh *udělat kyselý obličej*, szlk. *urobit' kyslú tvár*, szó szerint 'savanyú arcot csinál'. A németben és a csehben emellett működik a *langes Gesicht machen*, *udělat dlouhý obličej*, melynek tükörfordítása 'hosszú arcot csinál'. A szlovákban használják a *vystrúhat' kyslú tvár* változatot, amely elképzelhető, hogy a m. *savanyú képet vág* mintájára jött létre. A szlk. *strúhat' / vystrúhat'* jelentése 'reszel, vág'.

KÁLAL és KNEZSA szerint a szlovák nyelvben 5-600 magyar jövevényszó található. GREGOR gyűjtése alapján azonban bizonyos, hogy azok száma a 2000-et is meghaladja.

A szótár metanyelve magyar, melyben szlovák példák, példamondatok szerepelnek. Nagyon hasznos, hogy szinte minden kifejezésnél fel van tüntetve a német megfelelő (mint az ÚESz.-ben), így a szótárt tudják használni olyan külföldi kollégák is, akik nem beszélnek magyarul.

GREGOR a magyar jövevényszavakat nem etimológiai, hanem kontaktlingvisztikai szempontból közelíti meg, azaz számára nem az a fontos, hogy egy szó a magyarból ered-e (pl. *hajdúch / hajduk*, *karika*, *langoš*, *lečo*, *salas*), hanem hogy az adott kifejezést a magyar közvetítette-e a szlovák nyelvbe. A szókölcsönzés különféle útvonalaira számos példát találunk a szótárban: tör. > m. > szlk. *kantár*, *korbác*, *papuča*, ném. > m. > szlk. *obšitoš*¹, *šinter*, lat. > m. > szlk. *kaplnka*, ol. > m. > szlk. *egreš*, *somár*, *tanier*, rom. > m. > szlk. *fičúr*, *palacinka*, szláv > m. > szlk. *gazda*, *pusta*, hv./szb. > m. > szlk. *husár*, *mangalica*, *paprika*, ukr. > m. > szlk. *kalamajka*², le. > m. > szlk. *bekeš / bekeč*.

Visszakölcsönzésre³ is akad példa: a m. *bánya* a szlovák *baňa* szó átvétele. Ebből képeztük a *bányász* kifejezést, amely *báňas* alakban visszakerült a szlovákba. A szlovák alapszó a *baník* 'bányász', amelyet átvettek a csehek. A cseh irodalmi kifejezés a *horník* 'bányász', amely a *hora* 'hegy' szóból van képezve.⁴

Szófajok tekintetében – mint ahogy az más nyelvek közötti kontaktusoknál is megfigyelhető – a szlovákba átvett magyar jövevényszavak nagy része főnév. A morfológiai rendszerbe való beilleszkedés szempontjából problémás a szó végi -ó. Ezt a szlovák nyelv általában úgy oldja meg, hogy -ov végződést használ, pl. *hajov*, *hordov*, *kopov*⁵. Az újkeletű jövevényszavaknál ez az adaptáció nem minden esetben történt meg,

¹ A szlk. *obšitoš* 'kiszolgált katona' a m. *obsitos* átvétele (GREGOR 2023: 625), míg a szlk. *obšit* 'elbocsájtólevél' baj.-osztr. jövevényszó, amely a ném. *Abschied* 'búcsú' kifejezésre vezető vissza.

² Gyors tánc(fajta)', 'zűrzavar, bonyodalom, baj, vesződség; veszekedés'.

³ Osztrák-cseh viszonylatban figyelemreméltó visszakölcsönzés a *Feschak* 'jól öltözött, csinos férfi'. Az ang. *fashionable* 'divatos' szóból képzett au. ném. *fesch* 'fess' átkerült a csehbe *feš(mý)* formában, ahol a beszélt nyelvi, expresszív -ák képzővel ellátva a *fešák* főnév lett belőle, amely aztán visszakerült az ausztriai németbe.

⁴ A *baník* szót előszeretettel vették fel korábban a nevükbe cseh sportegyesületek, pl. FC Baník Ostrava.

⁵ A szlk. *kopov* másodlagos jelentése 'besúgó'. A m. *kopó* szót használjuk 'rendőr' értelemben is. Érdekes, hogy a szótárak nagy része (pl. TESz. 1976: 588–589; EWUng. 1993–1995: 1353; ÚESz.) önálló szócikként közli a *spicc*, *spicli* 'hegyes orrú, felálló fülű kutya fajta' és *spicli* 'besúgó' kifejezéseket, holott valószínűleg mindkét *spicli* a ném. *Spitz* ugyanazon ausztriai német kicsinyítőképzős *Spitzel* alakjából származik.

pl. *boravaló*⁶ (GREGOR 2023: 178, ROCCHI 1999: 48). A *lečo* szóban az eredeti -ó megrövidült, és beilleszkedett a semlegesnem *mesto* 'város' típusába, amely alapján ragozható.

A magyar igék többsége az -ovat' végződés segítségével illeszkedik be a szlovák konjugációs rendszerbe. Ezek között vannak a szlovák beszélt nyelvben szélesebb körben használt kifejezések (pl. szlk. *banovat'* < m. *bán*, szlk. *bantovat'* < m. *bánt*, szlk. *šúrovat'* < m. *súrol*, szlk. *vakovat'* < m. *vakol*) és a nyelvjárásokban előforduló jövevényszavak (pl. szlk. *balagovat'* < *ballag*, szlk. *birovat'* < m. *bír*, szlk. *bistatovat'* < m. *bíztat*, szlk. *burkovat'* < *burkol*).⁷ Léteznek más igei alakok is, pl. szlk. *bujdošit'* < m. *bujdos*, szlk. *čarat'* / *čarovat'* / régies *čariť* < m. *cserél*.

A magyar melléknevek az esetek többségében -ny' képzőt kapnak a szlovák nyelvben, pl. szlk. mn. *kedvešný*, -ná, -né < szlk. nem ragozható nőnemű fn. *kedveš* < m. *kedves*, szlk. mn. *kopasný*, -ná, -né < szlk. hímnemű fn. *kopas* < m. *kopasz*.

A szlovákban időnként előfordulnak a magyarból átvett indulatszók (pl. szlk. *kris-tušát* < m. *Krisztusát*) és partikulák is (pl. szlk. *dehod'* < m. *dehogy*, GREGOR 2023: 262–263, ROCCHI 1999: 76).

Annak ellenére, hogy a vulgarizmusok is a nyelv szerves részét képezik, a lexicográfusok többsége olyan szemérmes szokott lenni, hogy káromkodásokat egyáltalán nem vagy csak elvétve tüntet fel a szótárban. GREGOR ezzel szemben megannyi expresszív kifejezést közöl. Ezek között található népies, régies szitokszók, mint pl. szlk. *bešte* < m. *beste*, szlk. *beštelílek* < m. *bestelélek*, szlk. *ebat(t)a* < m. *ebadta*, szlk. *erdegata* < m. *ördögadta*, szlk. *teremtet(t)e* < m. *teremtette*. A szitokszóként is használt szlk. *be'ah* 'bajt, betegséget okozó rossz szellem, ördög; gonosz ember' < m. *beteg* a legkorábbi jövevényszavak egyike. A szlovákban és a csehben a 12.-13. században végbement a *g > h* hangváltozás, ezért a szókölcsönzésnek hamarabb meg kellett történnie. A szlk. *kurvafi*, *kurvafia* a m. *kurvafi*, *kurvafia* átvétele (vö. ném. *Huhrensohn*, ang. *son of a bitch*). A magyarban a *kurva fia* szókapcsolat először összeolvadt, utána *kurvafi*-ra, végül pedig *kurafi*-ra rövidült.

GREGOR (2023: 137) ugyan önálló szócikket nem szentel a szlk. *bazmeg* kifejezésnek, de megemlíti azt a következő értelemben: 'ügyetlen, szerencsétlen ember'. A szlk./cseh *bazmeg* / *bazmek* főnév a m. *baz(d)meg*-en keresztül a *baszd meg* indulatszóból származik. Szeretném hozzáfűzni, hogy a szlk./cseh *bazmeg* / *bazmek* mai nyelvi környezetben leggyakrabban olyan tárgyat jelöl, amelynek a nevét nem ismerik vagy épp nem jut eszükbe (vö. Jazyková poradna, Čeština 2.0).

Az ausztriai németben régiessé vált *Buserant* 'homoszexuális' még megtalálható a magyarban *buzeráns*, a szlovákban és a csehben *buserant* formában. A magyarban

⁶ Szlovák belső keletkezésű szó a *sprepitné*. Emelett használják a német eredetű *tringelt* kifejezést. A csehből eltűnt az adott germanizmus (NEWERKLA 2011: 500). Érdekes a szavak motivációja. Míg a magyarban „borra való”-t adunk a pincérnek, futárnak, fodrásznak, taxisnak, addig a szlovákban és a csehben „italra való”-t, a németben pedig „italpénz”-t *Trinkgeld* < *trinken* 'iszik' + *Geld* 'pénz'.

⁷ Ez a szuffixum rendkívül produktív, manapság számos új idegen, főként angol tő mellé járul, pl. szlk. *lajkovat'* 'lájkol' < ang. *to like*, szlk. *šérovat'* 'megoszt' < ang. *to share*, szlk. *hejtovat'* 'utál, gyűlöl' < ang. *to hate*. Az utóbbi időben a szlk. *gúglit'* kezdi visszaszorítani a szlk. *gúglivat'* alakot (vö. Slovenský národný korpus: prim-10.0). Nem teljesen kizárt, hogy ebben a m. *guglizik* is szerepet játszik.

gyakoribb a – politikailag nem korrekt – *buzi*. Ez került át GREGOR (2023: 198) szerint a szlovákba és lett aztán egy *-k* végződéssel ellátva. A szlovákok és a csehek ma olykor a vulgáris *buzík*, ill. *buzna* szavakat használják. Enyhébb kifejezés – de szintén érzellemmel telített – a szlk. *teploš*, cseh *teplouš* ’meleg’ főnév és a szlk./cseh *teplý* (cseh köznyelvi *teplej*) ’meleg’ melléknév. Mai szlovák és cseh szövegkörnyezetben az angol *gay* is használatos. A szlovákban kodifikálták a *gej* alakot is.

Egyéb vulgarizmusok: szlk. *balfas*⁸ < m. *balfas*, szlk. *basom* < m. *baszom* (a *lelkét / az anyját* stb., bővebben lásd ŠIMEČKOVÁ 2015), szlk. *fas* < m. *fasz*, szlk. *faťúh* < m. *fattyú*, szlk. *gec* < m. *geci*, szlk. *lofas* < m. *lófasz*, szlk. *rindo* / *rinda* < m. *ringyó*, szlk. *sajha* < m. *szajha*, szlk. *valaga* < m. (*anyád*) *valaga* stb.

GREGOR (2023: 173–174) azt írja, hogy a szlk. *bográč* ’Kochkessel, főzőüst’ a m. *bogrács* átvétele, amely többek között átkerült a kárpátukránba is. Érdemes hozzátenni, hogy a magyar szó az ukrán és a szlovén nyelvben jelentésváltozáson ment át, és edény helyett az abban főzött ételt jelöli. Az ukr. *божпач* jelentése ’gulyásleves’, míg a szln. *bográč* ’bográcsgulyás’ értelemben használatos (TÖLGYESI 2020: 342–343, 2023: 185).

A szerző a *bunda* szócikkben a következő jelentéseket közli: 1. ’Pelz(mantel)’, 2. ’Tierfell’, 3. ’Haarwuchs’, 4. ’rövid (szőrmével bélelt) sportkabát’, 5. ’bundapálinka’¹⁰, olcsó, gyenge minőségű, de erős pálinka (GREGOR 2023: 193–194). Fontos megjegyezni, hogy a mai szlovák (és cseh) nyelvben a *bunda* szó legtöbbször könnyű átmeneti (tavaszi, őszi) kabátot, dzsekit jelöl. Ez a fentebb megadott 4. jelentéshez áll legközelebb, de a kabátnak általában nincs szőrme bélése.

A cseh *sakumpak* közvetlenül a ném. (*mit*) *Sack und Pack* szóösszetételből ered. MELICHHEL (1895: 293) egyetértésben GREGOR (2023: 200) úgy véli, hogy a szlk. *cakompak* ’teljesen, mindenestül’ a m. *cakompak*, *cakumpakk* átvétele. Természetesen nem várható el egyetlen szótártól sem, hogy az a kifejezések minden egyes jelentését közölje. A következőt azonban szeretném hozzáfűzni: a német kifejezés szó szerinti fordítása ’zsákkal és batyuval’. Az eredeti jelentés ’teljes katonai felszereléssel’ (LUMTZER–MELICH 1900: 76). A térségben korábban főztek egy *sakumpak*, *cakompak*, *cakumpakk* nevezetű levest rendszerint zöldségekből (babból, burgonyából stb.), húsból és tésztaból (TÖLGYESI 2011: 75–76). A szlovák *cakompak* lehet nagysurányi bableves tésztaival vagy savanyú krumplileves kockatésztaival a zsolnai térségből (SMATANA 1992: 211). A cseh *sakumpak* főként sok zöldséget, fokhagymát, burgonyát és rántást tartalmazott. Ki mit talált a kertben, beletette – emlékszik vissza az 1939-ben Hřčavában született Anna Hamplová (BOJKOVÁ 2007: 33). Jókai Mór 1886-ban a következőt írja: „Azután lesz ‚cakumpakk’ (ebben van paszuly, burgonya, rizs, káposzta, közbevegyített bőrös peccenyedarábokkal, feleeresztve rántáslével, paprika a tetejébe)” (Jókai 2006: 153).

GREGOR (2023: 328–329) közli a szlk. *fogaš*¹ ’akasztó’ és *fogaš*² ’Zander’ szavakat. A szlovák *fogaš* szót mai nyelvi környezetben megvizsgálva arra jutottam, hogy az ’süger-

⁸ A magyar szó a szlovákon keresztül eljutott a keletmorva valašskói nyelvjárásba is (MACHEK 1968: 43, ROCCHI 1999: 32).

⁹ 1. ’szőrme(bunda, -kabát)’, 2. ’állatbőr’, 3. ’szőrzet’.

¹⁰ A kifejezés mára már elavulóban van a magyarban, gyakrabban használt rokonértelmű szavak a *keritészaggató* és a *guggolós*. Utóbbi olyan rossz pálinkára utal, hogy guggolva kell elhaladni a rokon, ismerős ablaka alatt, nehogy megkínáljon vele.

féle ragadozó hal' jelentésében régies. Helyette a *zubáč*-ot használják, amely a *zub* 'fog' szóból az *-áč* képzővel jött létre. A szlovákban továbbra is él a *fogaš* kifejezés. Gyakoribb jelentése 'ruhaakasztó', de jelölhet olyan fából készült polcot is, amelyen tányérok és kancsók vannak elhelyezve (vö. ROCCHI 1999: 95). A cseh és a horvát horgászszlengben megtalálható a *fogoš* (HUBÁČEK 2003: 60, FAŠAIĆ 2014: 76, 285), de a horvát (és a szerb) irodalmi nyelvben a *smuđ*, a cseh irodalmi nyelvben pedig a ném. *Zander* átvétele a *canđat* használatos. Ausztriában a ném. *Zander* mellett többen ismerik a *Fogosch*, *Fogasch* szót is (TÖLGYESI 2023: 185).

A szerző a szlk. *langoš* ekvivalenseként a ném. *Flammkuchen* kifejezést adja meg (GREGOR 2023: 555). Ezek a szavak gyakori *faux amis* (azaz *hamis barátok*). A *Flammkuchen* szó ugyan a *Flamme* 'láng' és *Kuchen* 'sütemény, kalács, lepény' kapcsolatából jött létre, de leginkább a kenyérlángosra, langallóra, töki pomposra hasonlít (utóbbit általában burgonyával készítik).

GREGOR azt állítja, hogy a korábbi szlk. *marširovat'* a ném. *marschieren* szóból származik, viszont a *maširovat'* változat magyar hatásra alakult ki. „Az első szótagban az *r* eltűnése a fokozatosan érvényesülő magyar szóhasználati forma befolyásával magyarázható.” (GREGOR 2023: 589) Hozzáteszi, hogy ez az *r* nincs meg a szó szbhv. és a cseh azonosában sem. GREGOR HADROVICSRA (1985: 353–354) hivatkozva közli a szbhv. *maširati*, *maširovati* szavakat. A mai horvátban és szerbben azonban a *marširati* alakot használják. Az oroszban is *маршировать* van. A csehben elősorban a *maširovat*-ot mondanak, de ritkábban használták a *marširovat* alakot is (PSJČ 1937–1938: 736, NEWERKLA 2011: 458–459). A mai lengyelben *maszerowac* használatos, de korábban megvolt a *marszerowac* is. A szlovénben mind az irodalmi *marširati*, mind pedig a beszélt nyelvi *maširati* megtalálható. KRÁLIK (2015: 349) úgy gondolja, hogy a szlk. *maširovat'* az eredeti *marširovat'* alakból egyszerűsödött a 17. században. Kétséges számomra, hogy az *r* kiesése a szlovák, cseh, lengyel és szlovén beszélt nyelvi kifejezésben egyaránt magyar hatás lenne.

A szerzőnél szerepel a szlk. *mulatšág* / *mulačág* szó. GREGOR (2023: 608) a szócikk végén felsorolja, hogy a m. *mulatság* átkerült a kárpátukránba, románba, vendbe és ruszinba. Fontos megjegyezni, hogy a kifejezést a mai napig használják a burgenlandi horvátban (*mulačok*, vö. KINDA-BERLAKOVICH 2004: 148) és a kelet-ausztriai nyelvújításban is (*Mulatschag*, *Mulatschak*). A magyar jövevényszó nemcsak táncsal és énekléssel egybekötött szórakozásra, hanem fokozott alkoholfogyasztásra is utal. A m. *mulat* alapján működik a szlk. *mulatovat'* (GREGOR 2023: 607–608), brgl. hv. *mulatovati* (VIG 2007: 112) és kelet-ausztriai nyj. *mulatieren* ige is (TÖLGYESI 2020: 346).

GREGOR (2023: 683–684) MACHEKRE (1968: 468) hivatkozva megemlíti, hogy a németből átvett m. *pohár* szó szlovák közvetítéssel került a csehbe. Egyikük sem közli azonban, hogy a mai cseh irodalmi nyelvben a pohár nem használatos ivóedény jelentésben, de sporteseményeknél kupát (cseh *evropský pohár* 'Európa-kupa') vagy pl. egy cukrászdában kelyhet jelöl (cseh *zmrzlinový pohár* 'fagyaltkehely').

Ahogy HADROVICSNÁL (1985: 491) szerepel a szbhv. *talpač* 'gyalogos katona', úgy GREGOR (2023: 801) is közli a szlk. *talpaš* 'ua.' szót (vö. ROCCHI 2010, 55), és megjegyzi, hogy a m. *talpas* kifejezés többek között átkerült a németbe. Szeretném hozzáfűzni, hogy *Tol(l)patšch* a mai napig ismert és használt szó a németben, de jelentésváltozáson ment keresztül. Korábban a magyar gyalogos katonákat jelölte, akik cipő helyett a lábukhoz zsinórral rögzített cipőtalpat hordtak (KLUGE 2002: 919). A mai 'ügyetlen ember' jelentés

népi etimológia alapján jöhetett létre a *Tölpel* 'ügyetlen ember' főnév és a *patschen* 'caf-lat' ige hatására. A mai szlk./cseh *řulpas* 'ügyetlen ember' valószínűleg a ném. *Tollpatsch* szón keresztül a m. *talpas* átvétele (REJZEK 2001: 682–683; TÖLGYESI 2020: 343–344).

Elismerés illeti nemcsak a szerző GREGOR FERENCet, hanem a szerkesztő ZOLTÁN ANDRÁST, a lektor ZSILÁK MÁRIÁT és a szerkesztő munkatársát JUHÁSZ GABRIELLÁT is, akik mind rendkívüli precizitással dolgoztak. Olykor rövidebb cikkekből is több hiba van, ebben a közel ezer oldalas műben viszont csupán néhány ékezethiányt és elütést találtam. A *vankúš* szónál a gépelt kéziratban tollal több javítást végzett a szerző, az *s* felett a *hacsek* alig látszódik, és emiatt véletlenül lemaradt a nyomtatott változathoz (lásd GREGOR 2023: 848–849).

Miután megjelent LUCIANO ROCCHI *Hungarian Loanwords in the Slovak Language* c. művének második kötete, GREGOR FERENC 2004. július 6-án a következőt írta: „Nem tudom, hogy ezek után munkám megjelentetése még időszerű-e. Ha igen, köszönet érte, áldásom rá.” Úgy hiszem, hogy a mű közlése közel 20 évvel később is időszerű volt. Köszönjük GREGOR tanár úrnak és az összes közreműködőnek a befektetett értékes munkát.

A nyomtatott könyv kedvezményesen megvásárolható közvetlenül a Kairosz Kiadótól, az elektronikus változat pedig ingyenesen letölthető az MTA Könyvtárának Repozitóriumból. A szerző a legtöbb magyar jövevényszónál HADROVICSRA, LIZANECRE, MACHEKRE és TAMÁSRA hivatkozva közli, ha az átkerült a horvátba, szerbbe, kárpátukránba, morva nyelvjárásokba vagy a románba. A műnek így nagy hasznát vehetik nemcsak a hungarológusok és a szlovakisták, hanem a más szláv nyelvekkel és dialektusokkal, illetve a románnal foglalkozó kutatók is.

Hivatkozott irodalom

- BOJKOVÁ, MARIE 2007. *Lidová strava na Těšínku*. Diplomová práce (rkp.). FF MU, Brno. Čestina 2.0 <https://cestina20.cz/slovník/bazmek/> (2024. 06. 20.)
- FAŠAIĆ, KREŠIMIR et. al. 2014. *Višejezični rječnik za ribarsku struku*. Veterinarski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- GREGOR FERENC 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből* (Mutatványfüzet). ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- GREGOR FERENC 2023. *A szlovák nyelv magyar elemei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + Register. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUBÁČEK, JAROSLAV 2003. *Výběrový slovník českých slangů* (= Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity 146). Ostravská univerzita, Ostrava.
- Jazyková poradna <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/9651/> (2024. 06. 20.)
- Jókai Mór 2006. *Életemből*. Mercator Stúdió, Szentendre.
- KINDA-BERLAKOVICH, ANDREA ZORKA 2004. *Deutsche Interferenzen im Burgenlandkroatischen*. In: *Zagreber Germanistische Beiträge*, Beiheft 7. 141–154.
- KLUGE, FRIEDRICH 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. de Gruyter, Berlin.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda, Bratislava.
- LIZANEC PÉTER 1976. *Vengerskie zaimstvovanija v ukrainskich govorach Zakarpat'ja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LUMTZER, VIKTOR – MELICH, JOHANN 1900. *Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes*. Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck.
- MACHEK, VÁCLAV 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha.

- MELICH JÁNOS 1895. Adatok a szlávság magyar elemeihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 288–303.
- NEWERKLA, STEFAN MICHAEL 2011. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen* (= Schriften über Sprachen und Texte 7). Peter Lang, Frankfurt am Main.
- PSJČ = *Průruční slovník jazyka českého I–VIII. 1935–1957*. Eds. HUJER, OLDŘICH – SMETÁNKA, EMIL – WEINGART, MILOŠ – HAVRÁNEK, BOHUSLAV – ŠMILAUER, VLADIMÍR – ŽISKAL, ALOIS. Academia, Praha.
- REAL = MTA Könyvtárának Repozitória <https://real.mtak.hu/189621/> (2024. 06. 20.)
- REJZEK, JIŘÍ 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Voznice.
- ROCCHI, LUCIANO 1999. *Hungarian Loanwords in the Slovak Language I*. Università degli studi di Trieste, Trieste.
- ROCCHI, LUCIANO 2002. *Hungarian Loanwords in the Slovak Language II*. Università degli studi di Trieste, Trieste.
- ROCCHI, LUCIANO 2010. *Hungarian Loanwords in the Slovak Language III*. EUT Edizioni Università di Trieste, Trieste.
- Slovenský národný korpus, prim-10.0 <https://korpus.sk/> (2024. 06. 20.)
- SMATANA, MILOSLAV 1992. Polievka naša každodenná alebo o niektorých názvoch polievok v slovenských nárečiach. *Kultúra slova* 26: 209–212.
- ŠIMEČKOVÁ, MARTA 2015. Basama teremtete a jiná citoslovce klení. *Naše řeč* 98: 263–266.
- TAMÁS LAJOS 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TÖLGYESI TAMÁS 2011. K vojenskému názvosloví habsburské armády (1620-1918). *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica* 29: 71–79.
- TÖLGYESI TAMÁS 2020. Hungarismen im Gemeindeutschen, österreichischen Deutsch, ostösterreichischen Dialekt und im Slawischen. In: SZUCSICH, LUKA – KIM, AGNES – YAZHINOVA, ULIANA Eds., *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond*. Peter Lang, Berlin. 341–349.
- TÖLGYESI TAMÁS 2023. „Új magyar etimológiai szótár.” *Modern Nyelvoktatás* 29: 184–187.
- UDVARI ISTVÁN szerk. 2005. *Magyar–ukrán szótár 1–2*. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- ÚESZ. = *Új magyar etimológiai szótár 2011–2022*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. <https://uesz.nytud.hu> (2024. 06. 20.)
- VIG ISTVÁN 2007. *Sprachkontakte im Alpen-Adria-Raum*. Institut für Romanistik der Hochschule Berzsényi Dániel, Szombathely.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2023. Előszó. In: GREGOR FERENC, *A szlovák nyelv magyar elemei*. Kairosz Kiadó, Budapest. 7–10.

TÖLGYESI TAMÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Universität Wien

Honti László, Magyar nyelvtörténeti írások

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 231. Tinta Könyvkiadó,
Budapest, 2023. 301 oldal

HONTI LÁSZLÓ az a hazai vezető finnugor nyelvész, aki magyar nyelvtörténeti kérdéseket is vissza-visszatérően tárgyal, elemez. Meggyőződéssel vallja, hogy legközelebbi rokonnelveink, az obi-ugor nyelvek vizsgálata a magyar nyelvtörténet szempontjából fontos, hogy volt ugor és obi-ugor egység ezen nyelvek történetében. Ezért ő arra a kérdésre, hogy reális vagy téves hipotézis ugor és obi-ugor egységről beszélni, az előbbivel válaszol. Ez azoknak a magyar etimológusoknak lehet megnyugtató információ, akik az obi-ugor korszakot is bevonják a magyar nyelvi szókészlet előzményei eredetének a vizsgálatába.

HONTI LÁSZLÓ részletesen foglalkozott pályafutása korai szakaszában előbb a gugul, majd az osztják nyelvvel is. A finnugrisztika nemzetközileg is ismert és elismert képviselője, s itthon a finnugrisztika történeti szemléletű vezető akadémikus képviselője (vö. CSEPREGI: MNy. 2023: 496–501). Vallja és követi azt az elvet, hogy a korábbi szakirodalom teljes ismerete feltétele az eredményes kutatásnak.

HONTI kötete bevezetésében azt írja, hogy „az a terv fogalmazódott meg bennem, hogy elvégzem a számomra legkedvesebb uráli nyelv, az anyanyelvem régmúltját és későbbi történetét bogarászgató írásaim revízióját, ez lehet ugyanis talán a leghasznosabb a magyar nyelv múltja iránt érdeklődő legtöbb olvasó számára. Szempont volt az is, hogy csak magyar nyelvű tanulmányokat vegyek föl a jelen kötetbe, hiszen így az érdeklődők népesebb tábora vethet rá szemet”. Korábban közölt írásait (2013-ban jelentek meg) a friss tudományos eredményeknek megfelelően aktualizálta. Ezért jelent meg ez a kötet.

Régi fölismerés, hogy a nyelvjárások szókincsükben számos archaizmust őriznek. Persze ezeknek a kiderítése sok időt igénylő, sikert előre nem garantáló vállalkozás. Én most egy példát hozok anyanyelvjárásomból, a rábaközi Mihályiból. Ott mind a mai napig él egy kifejezés: *üzünn esik/esett*, s ez azt jelenti: 'rosszul esik/esett' (pl. 'amit rólunk mondatok?'). Az *üz* tőszó megjelenik HONTI könyvében is (127): ő is elfogadja a TESz. magyarázatát.

A célközönség a magyar nyelv múltja iránt érdeklődők. Csak magyar nyelvű tanulmányokat közöl HONTI. 18 tanulmányról van szó. Ezek a szerzőre jellemző alapossággal vannak kidolgozva és közölve. Hangsúlyozom a felhasznált szakirodalom bőségét, alaposágát. Mindegyik tanulmány önálló egységként jelenik meg, önálló szakirodalommal, a kiegészítésként közöltek pedig külön irodalomjegyzékkel. Magyarán: az olvasó ki van szolgálva, olyan alapos a kalauzólása.

Csak azt kívánhatjuk a jeles szerzőnek, hogy remélt elvárásai teljesüljenek.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kresznerics Ferenc, Válogatott Köz-mondások

Betűhű szövegkiadás. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta FORGÁCS TAMÁS. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 232. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2024. 170 oldal

FORGÁCS TAMÁS az SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA doktora, a hazai és nemzetközi frazeológiai kutatások elismert kutatója – stílusosan szólva – ismét nagy fába vágta a fejszét. Mérföldköveket jelentő elméleti frazeológiai monográfiái (pl. „Állati” szólások és közmondások. A felfuvalkodott békától a szomszéd tehenéig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005; Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007; Történeti frazeológiai. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2021), gondosan dokumentált, felhasználóbarát frazeográfiai munkái (pl. Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003; Magyar szólások és közmondások szótára. Bővített és átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013), magyarul, németül és angolul megjelent mértékadó frazeológiai esettanulmányai (pl. a frazeológiai egységek osztályozási nehézségeiről, lexikalizációs folyamatairól, unikális elemeiről, a frazeológiai polyszemiáról és homonímiáról, állatokkal kapcsolatos szólásokról a magyar és más nyelvekben, szólások eredetéről), régi, ma már csak nehezen hozzáférhető szólás- és közmondásgyűjtemények nyomtatott vagy elektronikus formában történő megjelentetése gondozásában vállalt szerepe (pl. DUGONICS ANDRÁS, Magyar példa beszédek és jeles mondások. Öszveszedte és meg világította Dugonics András. Hasonmás kiadás. Bába és Társai Kft., Szeged, 2009) után ismét jelentős leletmentő és hiánypótló munkát végzett el. Ez utóbbi üdvözlendő eredménye, hogy KRESZNERICS FERENCnek az MTA kéziratárában található, 3351 szólást és közmondást tartalmazó gyűjteménye a Tinta Könyvkiadó gondozásában immár nyomtatásban, betűhű kiadásban, 1053, aprólékos filológiai kutatómunkát tükröző magyarázó lábjegyzettel ellátva is hozzáférhető.

A Válogatott Köz-mondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendő-től fogva Kresznerics Ferenc című gyűjtemény előszavában FORGÁCS TAMÁS először a Vas vármegyei Ivánc község tanító-jegyzőjének fiaként 1766-ban született, papi, majd később oktatói hivatást is gyakorló, az MTA elődje, a Tudós Társaság tiszteletbeli tagjának is megválasztott és az utókor által kissé méltatlanul elfelejtett, elsősorban a két kötetben megjelent Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal című szótára által ismert KRESZNERICS FERENC életét és sokszínű nyelvészeti – elsősorban frazeológiai – munkásságát mutatja be (VII–VIII. oldal).

Külön pontban ír (IX–XIV. oldal) KRESZNERICS még tanulmányai alatt megkezdett, egész életén át tartó és a Magyar szótár szerkesztéséhez kapcsolódó szólásgyűjtő tevékenységéről, amelyhez már korábban nyomtatásban megjelent szótárakat, gyűjteményeket is felhasznált (pl. SZENCZI MOLNÁR ALBERT, SZENT-PÁLI ISTVÁN, KIS VICZAY PÉTER, KOVÁCS PÁL, BARÓTI SZABÓ DÁVID munkáit) és amelynek lenyomatai – így a most közzétett frazeológiai gyűjtemény is, ami az Emlékezet’ segítsége című, több témakört magába foglaló kötet első és egyben leghosszabb része – nem önálló alkotások és csak kézira-

tos formában maradtak fenn. A bevezető tanulmány szerzője fontos elméleti frazeológiai problémára hívja fel a figyelmet, amikor tisztázza, hogy KRESZNERICS a gyűjteménye címében megjelenő, kötőjellel írt *Köz-mondás* terminust a mai felfogásnál sokkal tágabb értelemben kezeli, lényegében a nyelvhasználó közösség által használt, kiterjesztett értelemben vett állandósult szókapcsolatokat érti rajta. A klasszikus értelemben vett közmondások mellett (pl. *A' ki jó reggel kél, aranyat nyér, A' törpe tsak törpe, ha a' hegy tetején áll is, Sok lud disznót győz*) ezért szerepelnek benne olyan állandósult szókapcsolatok, amelyeket a frazeológiai szakirodalom ma szólásokként (*egy követ fújnak, rostával merít vizet, semmit sem hoz a konyhára*), szóláshasonlatokként (*belé került, mint Pilatus a' kredoba, fél, mint az ördög a' tömjénytől, olly szomorú, mint ősszel a' légy*), helyzetmondatokként, szituációs klisékként (*Hátrább az agarakkal, Kaparj kurta, 's néked is leszz, Ne fuss a' szekér után, a' mely fel nem vesz*) azonosít. KRESZNERICS terminológiai bizonytalanságát jelzi az is, hogy azonos típusú szókapcsolatokat hol a *szóllás*, hol a *péllda beszéd* terminussal minősíti.

A bevezető tanulmány szerzője nagyon mélyrehatóan tanulmányozta és így alaposan ismeri KRESZNERICS kéziratát. Ezt mutatják azok a pontok (XI–XIV. oldal), amelyekben a gyűjtemény fontos erényeire hívja fel az olvasó figyelmét. Ezek közé sorolható például az, hogy – ellentétben a Magyar szótárral – a kéziratot frazeológiai gyűjtemény gyakran megadja a „köz-mondások” jelentés- és eredetmagyarázatát, még ha ezek némelyike korábbi írásos forrásokból való másodközlés vagy az eredetmagyarázatok esetében túl anekdotikus, sőt helytelen is (vö. *póru jár*), hogy a szerző az adatközlőktől kapott adatokat (adatközlő neve, a gyűjtés helye) igyekezett pontosan megadni, hogy törekedett az állandósult szókapcsolatok lehető legáltalánosabb (ma úgy mondanánk *lemmatizált*) formában való rögzítésére.

A bevezető tanulmány utolsó része (XIV–XXV. oldal) KRESZNERICS 170 oldalas frazeológiai kéziratot gyűjteménye szövegkiadásának olyan érdekességeire is részletesen kitér, hogy például egy kéztől származik-e a helyenként eltérő írásképeket mutató teljes gyűjtemény vagy sem, vagy hogy milyen technikai nehézségeket kellett kezelni a betűhív kiadás során (pl. oldalszámozási hibák, eltérések értelmezése; speciális karakterek, bekezdések, sortörések megjelenítési problémái a szövegszerkesztőben; a szöveg eredeti hangjelölésének és a meglehetősen következtlenül használt írásjeleknek, kis- és nagybetűknek a megtartása).

Külön említést és elismerést érdemel az 1053 lábjegyzet. Ezek a filológiaiailag rendkívül gondosan megszerkesztett, helyenként „minitanulmányoknak” tekinthető megjegyzések különböző típusú, a mai olvasó számára igen értékes információkat tartalmaznak: adott szólás lehetséges változatai; adott szólás más 19. századi gyűjteményekben való előfordulásai, ott megadott jelentései; adott szólás olvasati problémái; adott szólás adott eleme jelentésének magyarázata; adott szólás jelentésmagyarázata, értelmezése; adott szólás eredetmagyarázata; latin szövegrészek magyar fordítása.

E lenyűgözően gazdag jegyzetanyaggal kapcsolatban a gyűjteményt lapozgató mai olvasó – anélkül, hogy a *telhetetlen papzsák* szerepébe esne – csak annyit jegyezhet meg, hogy a *jóbból sosem elég*. Szeme több esetben is a lábjegyzetszámot és a vele járó kiegészítő információkat keresi az olyan köz-mondásoknál, mint *bávoszokdik, mint a' borjú az új kapun, bellyebb fald a' sípot, farkas fogra kéltt, meg adták a' bak árát, meg-ugratom az ebet alattad, tudja ezt az Isten szőrével*.

A bevezetőt 3 oldalas bibliográfia zárja (XXVI–XXVIII. oldal).

A régi kéziratos szövegek – esetünkben a régi korok tapasztalatait, szokásait, életbölcösségeit tükröző szólások, közmondások gyűjteményének – betűhú, kritikai kiadása jelentős és sajnálatos módon nem mindig kellőképpen elismert leletmentő filológiai, nyelvészeti tevékenység, mert lehetővé teszi a nyelvész kutatók és a laikus olvasóközönség számára egyaránt, hogy nyelvünk ezen virágait eredeti formájukban tanulmányozzák. Ismertetőnk végén idézzük a bevezető szerzőjének zárógondolatát: „Ezek [a szólások, közmondások] közül sok már kivészett a használatból, ezért fontos, hogy közzétegyük azokat is, amelyeket a mai kor embere már nem hallhat, de elődeink nap mint nap éltek velük. Átvaluk közelebb kerülünk őseink nyelvéhez és gondolkodásmódjához is, és kulturális örökségünket is ápoljuk.”

A gigászi munka, amit FORGÁCS TAMÁS a Válogatott Közmondások betűhú szövegkiadásával elvégzett nem csupán nyelvi, kulturális örökségi leletmentés felsőfokon, hanem érdekfeszítő, szórakoztató olvasmány is. Köszönet és hála jár érte. Emeljük meg előtte a kalapunkat!

BÁRDOSI VILMOS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Újabb jubileum a Magyar Nyelv szerkesztőségében

A jelző arra utal, hogy Benkő Lorándról, aki a Magyar Nyelv történetében a leghosszabb ideig, 56 esztendeig látott el szerkesztői feladatokat, Egy ritka szerkesztői jubileum című írásban emlékeztünk meg az akkor még tevékeny jeles nyelvészről s kivételesen hosszú ideig tartó szerkesztői tevékenységéről (KISS 2003a: 120). Jelen esetben a tanítvány, Juhász Dezső a jubiláns, aki 1984 óta, tehát 40 éve áll szolgálatban a Magyar Nyelvnél előbb technikai szerkesztőként, majd Benkő Loránd felelős szerkesztő mellett szerkesztőként, Benkő Loránd halála (2011) után pedig felelős szerkesztőként. Ezzel Pais Dezső nyomdokában jár, aki 45 évig volt a folyóirat szerkesztője.

Juhász Dezsőt mestere, Benkő Loránd választotta ki utódjaként. Mint tanszéke tagjáról megvolt a tapasztalata tanítványa alkalmasságáról. Ezt mondta róla 2001-ben: „Juhász Dezső szinte azonnal teljes vértetben, szerkesztői vénával bőven megáldva lépett a Magyar Nyelvnél munkába” (I. KISS 2003b: 439). Illetőleg: „egy folyóiratnak föltétlen feladata – s a Magyar Nyelv erre mindig törekedett –, hogy a fiatalság érvényesülését elősegítse... Erre Pais tanár úr vigyázott, én is vigyáztam, és Juhász Dezső is vigyáz”. „A trehányágot Pais tanár úr egyáltalán nem tűrte. Én is nagyon ideges vagyok, ha olyan cikket látok, ami nincs kellően kiérlelve, s ahogy látom, Juhász Dezső is ugyanúgy van vele, de alighanem türelmesebb, mint én” (i. m. 439–440). Ahogy ezen a példán is látjuk, a szerkesztői tapasztalatok öröklődhetnek (jó esetben öröklődnek is) egyik nemzedékről a másikra.

A szerkesztői munka szakmai elismertséget, tehát szakmai körökben rangot jelent. Ám sok munkával, törődéssel, nem kevés idő ráfordításával jár. Mint ilyen megkurtítja azt az időt, amit egyébként nyelvészeti alkotómunkára fordíthatna a szerkesztő. A szerkesztés azért is nehéz dolog, mert (megint a jeles elődöt idézem) „a szerkesztő munkában gondolni kell a tartalomra, a formára, a jó válogatásra, az időben való megjelenésre, sok mindenre, tehát egy-egy szám előállítására sok gonddal és törődéssel, munkával járó feladat” (i. m. 438).

Az utóbbi évtizedekben a Magyar Nyelv szerkesztésére a folyamatos reformálás a jellemző. Ezeket a módosításokat, például az angol rezümék közlése, a DOI-számok bevezetése, ezzel a minél több nagy nemzetközi adatbázisba való befogadás biztosítása, a régi számok interneten való elérhetővé tétele stb. az élet hozza magával. Az angol rezümék mellett a szerkesztőség kéri a magyar nyelvűt is, mert az online változatban ez is helyt kap.

Szerkesztői jubileumán azt kívánjuk a jubilánsnak, hogy a hungarológiai magyar nyelvtudomány legmagasabb szakmai presztízsű folyóiratának felelős szerkesztőjeként továbbra is sikerrel tevékenykedjen a magyar nyelvtudomány javára.

Kulcsszók: szerkesztési jubileum, Magyar Nyelv, Juhász Dezső.

Hivatkozott irodalom

KISS JENŐ 2003a. Egy ritka szerkesztői jubileum. *Magyar Nyelv* 99: 120.

KISS JENŐ 2003b. Beszélgetés Benkő Loránddal. In: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ szerk., *Nyelv és nyelvtudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 3: 421–447.

Another anniversary in the editorial office of Magyar Nyelv

Throughout its long history, it has always been its editors who guaranteed the high quality of the periodical Magyar Nyelv. As a student of his predecessor Loránd Benkő, Dezső Juhász has continued this tradition and has been responsible for the efficient and careful editorial work of the periodical for 40 years now. This anniversary is a reason to toast.

Keywords: anniversary, Magyar Nyelv, Dezső Juhász.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Nyelvi adatok a madéfalvi veszedelem után megszervezett Bűnfenyítő Bizottság tanúkihallgatási jegyzőkönyvéből

2. rész*

Igei jelezés

A keleti nyelvjárásokban a *-t* jeles múlt idő, az *-ál/-é* jeles múlt idő (vagy elbeszélő múlt) és az összetett múlt idejű igealakok (*kérnek/kértek volt, kérnek/kértek vala*) is előfordulnak (HEGEDŰS 2001: 357; a bukovinai székelyekre vonatkozóan lásd: PÁL 2020: 95–101).

A *-t* jeles múlt idő alábbi példáiban a múlt idő jele kötőhangzóval kapcsolódik az ige-tőhöz: *mondotta* (71), *mondották* (85), *beszéllett* (71), *elszaladott* (77), *szaladott* (144), *maradott* (79), *kezdette* (78, 82), *elmaradott* (152), *ragadott* (211).

Az *-a/-e, -ál/-é* jeles múlt időre példák: *jöve* (72), *mondá* (73, 218), *mondák* nekem (178), *hálánk* Szépvízen (178), *elolvasá* (175), *felelék* (127), *felele* (179), *csala meg* (201), *csalának el* (213), *ugatának* (219).

Összetett múlt idejű alakok: *nem jól értették volt* (72), *fel nem vették volt* a fegyvert (73), *letették volt* (73), már *elmentek volt* (74), tüzet *csinált volt* magának (74), nagyon *felbízották volt* (167), már tölem *elvitték volt* (132), *felhozták volt* a hírt (179), *megegyezett volt* véle (181), *letették volt* a fegyvert (182), csépelni *mentem volt* (96), delnei páterhez *járt volt* (101), *Azt kérdezi vala* tölem (89), *azt írja vala* nekem (95), *mondja vala* (136), *kérdez vala* (179), *ül vala* (258).

Névszóragozás

Az úgynevezett családi helyhatározóragok közül a *-nitt* fordul elő a szövegben. Egyszer a bizottság tagja által feltett kérdésben: *Kinitt* gyűlt össze a falu (83), majd egy feleletben: a háromszékieknek a nagyjai szépvízi procurator [ügyvéd] *Boros Istvánnitt* és *Miklós Györgynitt* voltak szállva (112). (A bukovinai székelyekre vonatkozóan lásd: PÁL 2020: 102.)

6.7. A szófajok kategóriájába tartozó jelenségek

Igekötő-használat

A *meg* igekötő sajátos használatát mutatják az alábbi példák, és a bukovinai székelyektől gyűjtött adatok között sem ritka a mai köznyelvtől eltérő igekötő-megjelenés (lásd erről: PÁL 2020: 114–120): *megkevesedik* (190), *megpanaszoltuk* (193), *hazafelé meg is indultunk* (198), *megindulván* az uton (199), *megbizonyíthatom* (204, 237), *meg is tudom bizonyítani* (234, 246, 239), *megolvasván* (154), *hidd meg* (183), *gondolkozzanak meg* (241), *megutasítja* (238), *megvállik* [’majd elvállik’] (238), *megzúdulódtak* (224). A *megcsalt* ige az alábbi szövegrészletben ’becsapott’ jelentésben szerepel: Mert Buccow *megcsalt* bennünket (227). A *meggyőzhetne* ige jelentése ’legyőzhetne’ az alábbi példák-

* Az első részt lásd MNy. 2024: 245–255.

ban: Én öreg s erőtelen ember lévén, kit egy gyermek is *meggyőzhetne*, semmit sem cselekedhettem (219). A *meggyőz* egyik jelentése az MMTnySz. szerint is 'legyőz' (2016: 93).

A mai köznyelvtől eltérő használatú a *fel* és az *el* igekötő az alábbi szavakban: *felgondolni* (91), Alcsíkba már *eljárta* a falukat mind (260). A *feltámad* ige az alábbi példákban a *fellázad* vagy *rátámad* jelentésben szerepel: Megismérem, hogy őfelsége parancsolatját általhágtuk, de ezt nem cselekedtük avégre, hogy őfelsége ellen *feltámadjunk* (75), arról soha egy szó sem volt köztünk, hogy mű *feltámodjunk* őfelsége vagy a királyi commissió ellen, vagy valakit bántsuk (76).

6.8. Mondattani jelenségek

Időhatározás

A Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvében a vádlottak több helyen is említik, hogy az adott esemény mikor történt. Az adatok szerint az előállított székelyek a vallomásaikban például mezőgazdasági munkák idejéhez vagy ünnepekhez is viszonyítottak:

Anno 1763 Szent-György-nap előtt egy holnappal (73), Aprószentek-napján hajnalban (73), karácson előtt való hétben (73), Szent János-napján (73), Vízkereszt-napkor (89), az elmúlt esztendőben, Szent Mihály-nap előtt (89), Szent György-naptól fogva Pünkösztig (90), Anno 1763, a Bőjtbe (95), csépelni mentem volt Szent Márton-napkor (96), most télben esztendeje volt (119), most a bőjten esztendeje múlt (123), az utolsó húsvéti innepnapon (123), Harmadik karácson napján (129), Májusnak a fogytán esztendeje lészen (141), Szent György-nap után (a vetésnek idején) voltunk (143), Anno 1762/3 télben, egy éjtzakán, későn, mikor már egy álmat kialuttunk volt (147), vecsernye tájban (153), Aratásnak kezdetin (160), azon éjtzaka, viratta előtt valami két órával (163), Az elmúlt esztendőben a fársáng fogytán tettem le a fegyvert (184), az elmúlt esztendőbe, aratás tájban (196), Anno 1762, decembernek a kezdetin (198), Az elmúlt esztendőbe, nyárban (203), Anno 1763, aratáskor, midőn még Szépvízen az esperest úr malmában laktam (210), az elmúlt esztendőben, kendernövésbe lévén (220), a mérték tájba (226, a *mértékről* lásd: 119, 202), mindszentek napján (230), Az kuruc-világban (229), az elmúlt esztendőben, ősz tájban (229).

Az évszakokra az alábbi módon hivatkoznak: *nyárban* (203, 229), *nyárba* (204, 252), *nyáron* (159), *télben* (119), *tavaszkor* (159), *ősszel* (240). A Székely szójegyzék példája az al-dunai székelyekre vonatkozóan: *őszönn* (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 64). Az MMTnySz.-ban mind a négy évszakra találunk adatokat: például *télbe*, *télkor*, *télen*, *tavasszal*, *tavaszonn*, *őszön*, *őszönn*, *nyárba*, *nyárann*, *nyáron* (2017: 397, 392, 222, 188). Lásd erre vonatkozóan a CsángA. térképlapjait is: 537, 555, 556.

A *jó reggel* szerepel ezekben a példákban: Másnap reggel, *jó reggel*, Szent Antal napján (218), mert ökegyelme szeredán *jó reggel* elment volt Somlyóra (219). A *jó reggel* példát a moldvai magyarok nyelvéből is lejegyezték, az MMTnySz.-ban 'jőkor' és 'kora reggel' jelentésben (2017: 294), és megtalálható a CsángA. 561. térképlapján is.

Helyhatározás

A hol? kérdésre felelnek az alábbi példák: akkor én *Maros-Vásárhelyt voltam* (123), Mikor a nép *az erdőn volt* (124), monda nékem (...) Kováts József uram a faluban, a *korcsmán* (228), Sokszor mondotta nékem Kováts József uram azokat a szókat (...) *hol a mezőbe*, hol mikor a templomba mentünk (236). A *Maros-Vásárhely* (123) és a *másutt* (252) példák *-t*, *-tt* helyhatározóragjáról lásd: MÁRTON 1972: 186.

A hová? kérdésre felel: az *erdőre* kimenni (94, 122, 150, 152, 157, 174), visszamenünk az *erdőre* (111), A delnei páter, mert avégre járt szüntelen lóháton a *falukra* (118, 123), [Kihez s hová mentenek Demeter Jánossal?]: Udvarhelyre a *városra* (151), feljött a néphez az *erdőre* egy írással (101), ki azalatt a delnei *páterhez járt volt* (101), én elsőben nem akartam kimenni, mert a feleségem *Magyarországra volt* (183), ők *Felcsikra egy jó emberhez jártak* (163), én *Udvarhelyszékre voltam* nemrég (89), amíg én *Maros-Vásárhelyre jártam* (123), fegyveresen az erdőkre jártanak (229). A bukovinai székelyek nyelvében az ide tartozó kérdésre is van példa: *hova járátok keresztfiam?* Más példákra lásd: PÁL 2020: 135.

A honnan? kérdésre felel: az *erdőről* (88, 94, 101, 123, 167, 176): menjünk le az *erdőről* és házainkhoz visszazálljunk (178).

A helyhatározó szerepét névutós névszó is betöltheti a magyar nyelvben, ilyen névutó a *között, közül, közé* (PÁL 2020: 135). A jegyzőkönyv szövegében az alábbi példákat találtam.

Között: a *nép között* (74, 130, 132, 146, 178, 189), például: De olyan, mint én, harminc is volt az egész *nép között* (130), Arra pedig nem emlékezem, kitől hallottam, mert a *nép között* hallottam (132), Voltanak olyan emberek a *nép között* (146), láttam, hogy alá s fel futkosódott az erdőn a *nép között* (189).

Közé: Visszajöven a *nép közé*, monda (87), az erdőre a *nép közé* menvén (124).

Közül: Azt sokan a *nép közül* olvasták (124), Erre némelyek a *nép közül* az mondák (152), Ki adta légyen pedig bé a *nép közül* önagyságának, arra nem emlékezem (268).

Egyéb határozók

A határozót az *erősen* határozószóval fejezik ki az alábbi mondatokban: Emlékezem arra, hogy a Csíkszereda vári exemenemben [vizsgálat] sokat mondtam Bors Lázár uram és magam ellen is, mert *erősen* megverték, úgy hogy három hétig feküdtem (193). Azalatt csatószegei Kováts József is, aki *erősen* részeg volt, béjött a házba (196). A congregációban [székgyűlésben] jelenlévő közemberek (...) *erősen* megzúdulódtak (224). Az MMTnySz. adatai között az *erősen* és az *erőst* határozószó is szerepel, mindkettő jelentése 'nagyon' (2016: 226). A bukovinai székelyek nyelvjárására vonatkozó adatok között az *erőst* határozószóra találtam példát (PÁL 2020: 133, lásd még: PENAVIN–MATIJEVICS 1978: 35; 1980: 22). – Az *igen* határozószóként szerepel az alábbi példákban: *igen* örvendtettem (190). Az *igén* határozószó a Székely szójegyzékben és az MMTnySz.-ban is megtalálható 'nagyon' jelentésben (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 37, MMTnySz. 2016: 379).

Kötőszóhasználat

Az *s* kötőszó használatát mutatják az alábbi példák: De ő az ablakon kiugrodván Madéfálvára szaladott; s ottan mindjárt lárma lett belőle, hogy e limitrophusok [határőrök] már jönnek s fogdossák az embereket. (...) Rákoss s Vacsárcsi újakban lévén, odajöttek (144). De végtére mégiscsak réávette a pap, s úgy osztán Balás Ádám uram az asztalra letévén az olvasóját, az embereket őt s hatonként állítván (147). [...] három pap s három barát által a commissionnak küldjük bé s menjünk el Pálfálvára s Delnére (178). Ezek közül egynek enni s innya is adtam, s két garast is (191). (A bukovinai székelyekre vonatkozóan az adatokat lásd: PÁL 2020: 136–137.)

7. Összefoglalás. A dolgozat az 1764-es madéfalvi veszedelem után felállított Bűnfenyítő Bizottság jegyzőkönyvének nyelvével foglalkozik. A magyar jegyzőkönyv nyelvén

minden bizonnyal a leíró, Michael Conrad von Heidendorf nyelvváltozata is nyomott hagyott, de a dolgozatban elsősorban a kihallgatott székelyek nyelvére kerestem példát. Bemutattam a Bünyenyítő Bizottság jegyzőkönyvét, majd a kihallgatások szövegének lejegyzőjét, elsősorban magyar nyelvtudása és a lejegyzés körülményeinek szempontjából, és a nyelvi adatokat a bukovinai székelyek nyelvével összefüggésben. A jegyzőkönyv szövegében helyneveket is megörökítettek, itt találjuk a madéfalvi veszedelem előtti gyülekezés helyszínét is. A nyelvi adatok között frazeologizmusok is vannak, ezek között szerepelnek azok az esküszövegek, amelyeket a határőrség-szervezés ellen tiltakozó székelyek mondtak el, hogy egymást erősítsék és támogassák. A kihallgatott székelyek vallomásaiban megszólításformák is fennmaradtak. A jegyzőkönyv szövegében alaki, jelentésbeli és valódi tájszavak is előfordulnak, ezek egy részét megtalálhatjuk a bukovinai székelyek nyelvét ismertető kiadványokban, de akadnak olyanok is, amelyekre csak a moldvai magyarok nyelvében találtam példát. A nyelvi adatokat hangtani, alaktani és mondattani szempontból is megvizsgáltam, és a bemutatásukhoz példákat gyűjtöttem a bukovinai székely nyelvjárási szövegekből. Mivel a jegyzőkönyvben azt is megörökítették, hogy kitől jegyezték le az adott vallomást, az illető mely faluból származott, ezért a nyelvi adatokat a bukovinai székelyek nyelvén túl az adott település nyelvjáráásával is össze lehet hasonlítani.

Kulcsszók: madéfalvi veszedelem, a Bünyenyítő Bizottság jegyzőkönyve, a jegyzőkönyv magyar nyelvű példánya, nyelvjárási adatok, bukovinai székelyek.

Hivatkozott irodalom

- CsángA. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- ÉKsz.¹ *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÖKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- FOLBERTH, OTTO – ACKER, UDO WOLFGANG Hrsg. 1978. *Unter fünf Kaisern. Tagebuch von 1786–1856 zur siebenbürgisch-österreichischen Geschichte*. Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, München.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: MDial. 351–361.
- Heidendorfi Conrad Mihály önéletírásából. In: MAKKAI LÁSZLÓ szerk., *Erdély öröksége: erdélyi emlékirók Erdélyről. VIII., A másik magyar haza 1750–1790*. Franklin Társulat, Budapest, 1941. 99–122. <https://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1078> (2022.01.30.)
- IMREH ISTVÁN 1994. *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764*. Bev. és közzét. IMREH ISTVÁN. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: MDial. 263–316.
- LAKÓ ELEMÉR 1980. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban. In: CSETRI ELEK – JAKÓ ZSIGMOND – TONK SÁNDOR szerk., *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 201–220.
- MÁRTON GYULA 1972. *Magyar nyelvjárás*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar, Kolozsvár.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. Kiss Jenő. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MMTnySz. *A moldvai magyar tájnyelv szótára*. I/1–2. Moldvai magyar – közmagyar rész. A–K, L–Zs. Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016–2017.

- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- MNyA. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- PÁL HELÉN 2005. A bukovinai Istensegítség helynevei. *Névtani Értesítő* 27: 179–188.
- PÁL HELÉN 2020. *A bukovinai székelyek nyelvjárása*. Magánkiadás, Érd.
- PENAVIN OLGA – MATIJEVIC LAJOS 1978. *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- PENAVIN OLGA – MATIJEVIC LAJOS 1980. *Székely szójegyzék*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- RÓNAI BÉLA 1979. A bukovinai székelyek nyelvéről. (A bukovinai székely nyelvjárás főbb sajátosságai). In: SEBESTYÉN ÁDÁM szerk., *Bukovinai székely népmesék I. Fábán Ágostonné meséi*. Tolna megyei Tanács V. B. Könyvtár, Szekszárd. 329–341.
- SZABÓ IMRE 1903. A dévai csángó-székely telepek lakása és lakásberendezése. *Néprajzi Értesítő* 4: 208–221.

Linguistic data of the record of evidence of the Punisher Committee set up after the 1764 massacre in the Transylvanian village Madéfalva

The study examines the language of the record of evidence of the Punisher Committee [Bűnfenyítő Bizottság] set up after the 1764 massacre in the Transylvanian village Madéfalva. The first language of the recorder Michael Conrad von Heidendorf certainly left its mark on the language of the record in Hungarian, but this study focuses on the Szeklers' dialectal texts, the authentic texts of witnesses. For the background of the linguistic data, a broader presentation of the record can also provide useful information, as well as the data that relate to the language of the recorder of the interrogations, primarily from the point of view of his knowledge of Hungarian and the circumstances of the recording. Place-names, phraseologisms, and forms of address were also recorded in the text of the record, besides various dialect words. Some of these data can be found in publications describing the dialect of Szeklers of Bukovina, but there are data that can only be found in the language of Moldavian Hungarians or in the Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania (SzT.). The linguistic data of the record can be examined in terms of phonetics, morphology and syntax, and examples collected from dialect texts of Szeklers of Bukovina can be used to supplement their presentation. The text of the record is a dialect history document and, according to the examples cited, the record is a proof of the already known fact that the Szeklers of Bukovina preserved their dialect even after their resettlement, and that this language is closely related to that of the Szeklers who gathered at the time of the carnage.

Keywords: massacre of Madéfalva, record of the Punisher Committee, the Hungarian copy of the record, dialect data, Szeklers of Bukovina

PÁL HELÉN
Magyarságkutató Intézet

Számunk szerzői

DR. ASZTALOS ANIKÓ, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány, Középiskolás Program, asz-talos.aniko@mcc.hu. – DR. BÁRÁNY ERZSÉBET, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, barany.erszebet@kmf.org.ua – DR. BÁRDOSI VILMOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, bardosi.vilmos@btk.elte.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GAZDAG VILMOS, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, gazdag.vilmos@kmf.org.ua – DR. IVASKÓ LÍVIA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Általános Nyelvészeti Tanszék, ivasko@hung.u-szeged.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kistraba@gmail.com – MEZŐLAKI REGINA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Általános Nyelvészeti Tanszék, mezolakir@hung.u-szeged.hu – DR. NÉMETH DÁNIEL, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, nemeth.daniel@arts.unideb.hu – DR. NÉMETH T. ENIKŐ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Általános Nyelvészeti Tanszék, nemethen@hung.u-szeged.hu – DR. PÁL HELÉN, Magyarságkutató Intézet, pal.helen@mki.gov.hu – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengator@gmail.com. – DR. SZÜCS PÉTER, Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék, szucs.peter@arts.unideb.hu – DR. TÖLGYESI TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék; Universität Wien, Institut für Slawistik, tolgyesi.tamas@btk.elte.hu.